

संविधानसभाको संरचना र निर्वाचन पद्धति

फ्रीडम फोरम

काठमाडौं, नेपाल

फ्रीडम फोरम अनुसन्धान ध्रुव वकालतकर्ता प्राणिक समुदायको साभल प्रयास हो । लोकतन्त्र, मानवअधिकार, प्रेस स्वतन्त्रता र राष्ट्रको समविकासमा समर्पित रहने उद्देश्यले २०६२ सालमा यसको स्थापना गरिएको हो ।

मानव स्वतन्त्रताको उच्चतम मूल्याप्रति प्रतिबद्ध पत्रकार, कानून व्यवसायी, मानवअधिकारकर्मी, प्राध्यापक-शिक्षक, समाजशास्त्री, अर्थशास्त्री, राजनीतिशास्त्री तथा विकास कार्यकर्ताहरूको साभल मञ्चको रूपमा स्थापना गरिएको फ्रीडम फोरममा नेपाली समाजको विविधता ऋत्कने जारी करिब १ सय जना सदस्यहरू संलग्न छन् । लोकतांत्रिक आन्दोलन र अभिचानको वैचारिक पृष्ठपोषण यसको द्येय हो । समुन्नत लोकतांत्रिक समाज निर्माण यसको लक्ष्य हो ।

मूलुकका विभिन्न क्षेत्रमा छरिएका स्वतन्त्रताका पुजारीहरू यसको सदस्य बन्न सवदछन् । नागरिक समाज, आम सञ्चार, पेशागत क्षेत्र र तल्लो तहका सामुदायिक संगठनहरूसँग सहकार्य गरेर अगाडि बढ्ने हाको नीति रहेको छ ।

समादेशी लोकतन्त्रको स्वरूप र संरचना सुनिश्चित गर्न समाजका विविध मुद्दाहरूमा बहस चलाउँदै आइरहेको यस सस्थाले संविधानसभाबाट नै मावी संविधानको निर्माण हुनुपर्ने पक्षमा निरन्तर आवाज उठाउँदै आएको छ । यस परिष्कृतमा संविधानसभाबाट मावी संविधानको निर्माण गर्ने राजनीतिक अठोट प्रकट मइसकेको छ, यस अठोटलाई सहयोग पुर्न्याउने उद्देश्यले "संविधानसभाको संरचना र निर्वाचन पद्धति" सम्वन्धी यो अद्ययचन गरिएको हो ।

यस अद्ययचनबाट संविधानसभाको संरचना र निर्वाचन प्रक्रिया निवर्चौल गर्न मदत पुग्नेछ । साथै, संविधानसभा र निर्वाचन प्रणालीका बारे आम जनसमुदायलाई सुसूचित गर्न सहयोग पुग्नेछ ।

समपूर्ण स्वतन्त्रता मानव सभ्यताको अन्नत चाहना हो, स्वतन्त्रतामन्दा मूल्यावान अरु केही छैन मन्ने फ्रीडम फोरमको प्रतिबद्धता हो ।

FREEDOM FORUM

फ्रीडम फोरम

पोष्ट ववस नं. २४०२२

प्रसुतिगृह मार्ग, थापाथली, काठमाडौं

फोन नं. ४२५६५६३, ०९६२०२१७०

ईमेल : freedomforum@enet.com.np

संविधानसभाको संरचना र निर्वाचन पद्धति

अध्ययन टोली

प्रा.डा. वीरेन्द्रप्रसाद मिश्र पूर्व निर्वाचन आयुक्त
तारानाथ दाहाल राजनीतिक विश्लेषक एवं पत्रकार
भोलानाथ दुङ्गाना अधिवक्ता
सञ्जीव धिमिरे युवा राजनीतिशास्त्री

फ्रिडम फोरम
काठमाडौं, नेपाल

संविधानसभाको संरचना र निर्वाचन पद्धति ■ ३

सर्वाधिकार © फ्रिडम फोरम
थापाथली, काठमाडौंमा सुरक्षित ।

फ्रिडम फोरमको पूर्व स्वीकृति विना यस पुस्तक वा पुस्तकका अंशलाई
वैद्विक वा शैक्षिक प्रयोजनबाहेक व्यापारिक वा अन्य प्रयोजनका लागि
पुनःउत्पादन गर्न, मुद्रण गर्न वा संग्रह गर्न वा कुनै अन्य प्रयोजनका लागि
प्रयोगमा ल्याउन पाइने छैन । वैद्विक र शैक्षिक प्रयोजनका लागि स्वीकृति
प्राप्त गरिसकेपछि साभार गर्न सकिने छ ।

प्रकाशक : फ्रिडम फोरम

प्रकाशन मिति : २०६३, असार

संस्करण : प्रथम

प्रति : दुई हजार

मुद्रक : नेपाल प्रिण्टिङ सपोर्ट, रामशाहपथ

लेआउट : ईमेज कम्प्युटर, डिल्लीबजार

ISBN : 99946-979-1-9

अनुसन्धान तथा प्रकाशन सहयोग :

इन्ड्यालिङ्ग स्टेट प्रोग्राम, किरणभवन, ललितपुर
C/O वेलायती दूतावास
पोष्ट बक्स नं. १०६
लैनचौर, काठमाडौं

४ ■ संविधानसभाको संरचना र निर्वाचन पद्धति

प्राक्कथन

नेपालको आधुनिक राजनीतिक इतिहासमा करिब छ दशकदेखि अनिर्णित रहँदै आएको संविधानसभाको मुद्दा यस-पटक टुङ्गो लाग्ने आशा राखिएको छ । संविधानसभाको निर्वाचनमा जानका लागि यतिवेला नेपाल सरकार र विद्रोही नेकपा माओवादी बीचको सहमतिबाट अन्तरिम संविधान निर्माण गर्ने प्रकृया प्रारम्भ भइसकेको छ । जनताबाट निर्वाचित प्रतिनिधिहरूले संविधानको निर्माण गर्ने अठोटका साथ राजनीतिक शक्तिहरू संक्रमणकालीन अवस्थामा प्रवेश गरिसकेका छन् ।

तर संविधानसभा कस्तो र कसरी बनाउने भन्नेतर्फ भने राजनीतिक शक्तिहरूमा प्रशस्त अन्योल र अस्पष्टता देखिन्छ । भावी संविधान निर्माण गर्नका लागि गठन गरिने जनप्रतिनिधि सभाको संरचना र त्यो संरचना निर्माणको निर्वाचन प्रक्रियाबारे विद्यमान अन्योल हटाउन गर्नुपर्ने बहस-छलफलमा पनि राजनीतिक शक्तिहरूको रूची र गम्भीरतामा कमी पाइएको छ । यस्तो अवस्थामा संविधानसभाको निर्वाचनसम्बन्धमा नै जनमानसमा आशंका र अविश्वास प्रकट हुन थाल्नु स्वभाविक हुन जान्छ ।

सात राजनीतिक दल र विद्रोही नेकपा माओवादीबीच ऐतिहासिक बाह्रबुँदे समझदारी बनेपछि मुलुकमा संविधानसभा र लोकतन्त्रप्रतिको आशा र भरोसा प्रतिविम्बित भयो । तर त्यति बेलाबाट नै समावेशी लोकतन्त्र एउटा अस्पष्ट र अन्योलपूर्ण विषयका रूपमा नागरिकबीच प्रकट भयो । यसलाई स्पष्ट पार्ने अवधारणाको दिशाबोध गर्ने जनआन्दोलनलाई वैचारिक उर्जा दिने गरी नेतृत्वर्पितबाट काम हुन सकेन । त्यस परिप्रेक्ष्यमा वैचारिक श्रृङ्खलाको अभियान अगाडि बढाउने अठोट फ्रिडम फोरमले गर्‍यो र जनवरी २००६ को प्रारम्भकै दिनदेखि साप्ताहिक श्रृङ्खलाका रूपमा “समवेशी लोकतन्त्रको स्वरूप र संरचना” को खोजी गर्न थाल्यो । यस श्रृङ्खलामा प्राप्त अवधारणा र विचार-मन्थनबाट नै हामीले पछिल्लो यस अध्ययनक्रमलाई वस्तुगत, ठोस र समन्वयपूर्ण वैचारिक पृष्ठभूमि प्राप्त गर्‍यौं ।

राजनीतिक अठोटलाई कार्यरूप दिन, राजनीतिक शक्तिहरूलाई बाटो देखाउन मद्दत गर्नु सचेत नागरिकको कर्तव्य हो । त्यसैले हामीले यस सन्दर्भमा आफ्नो नागरिक कर्तव्य पूरा गर्ने अठोट गर्‍यौं र त्यसका लागि गरिएको यो अध्ययन प्रयासको परिणाम जनसमक्ष प्रस्तुत गरेका छौं ।

संविधान सभाको संरचना र निर्वाचन पद्धति विषयक अध्ययनलाई हौसला प्रदान गर्दै सार्थक बनाउन इन््याब्लिङ्ग स्टेट प्रोग्राम (ईएसपी) ले आर्थिक सहयोग पुऱ्याएको छ । मुलुकको लोकतान्त्रिकरणका लागि भएको जनआन्दोलनको बीचबाटै सो आन्दोलनलाई वैचारिक मद्दत पुऱ्याउने अभियान अन्तर्गत स्थापित हाम्रो संस्था फ्रिडम फोरमले गरेको आग्रहलाई सहजताका साथ स्वीकार गरेर ईएसपीले पुऱ्याएको अमूल्य सहयोग प्रति हामी आभार प्रकट गर्दछौं । यसैगरी हाम्रो अध्ययन-अनुसन्धानको यो पहललाई नेतृत्व प्रदान गर्नु हुने पूर्व निर्वाचन आयुक्त प्रा. डा. वीरेन्द्रप्रसाद मिश्रप्रति विशेष कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछौं ।

अध्ययन-अनुसन्धानका क्रममा हाम्रो टोलीलाई निरन्तर सल्लाह, सुझाव र प्रेरणा प्रदान गर्नुहुने पूर्व सभामुख एवम् संविधानविद् **दमननाथ ढुङ्गना**, पूर्वमन्त्री कानूनविद् **निलाम्बर आचार्य** र अन्तरिम संविधान मस्यौदा समितिका संयोजक एवं पूर्व न्यायाधिश **लक्ष्मणप्रसाद आर्याल**, निर्वाचन आयोगका पूर्व प्रमुख आयुक्त **सूर्यप्रसाद श्रेष्ठ**, निर्वाचन आयोगकै पूर्व आयुक्त **विश्वमान श्रेष्ठ**प्रति विशेष आभार प्रकट गर्दछौं । अध्ययनकै क्रममा आयोजित परामर्श बैठकहरूमा उपस्थित भई अमूल्य सुझाव दिनु हुने राजनीतिक दलका नेताहरू राजनीतिशास्त्री, संविधानविद्, समाजशास्त्री, कानूनविद्, प्रशासनविद्, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय निर्वाचन पद्धतिका अनुभवी व्यक्तित्वहरू, पूर्व निर्वाचन आयुक्तहरू तथा, जनजाति, दलित, महिला, मधेशी र विकट हिमाली क्षेत्रका मुद्दामा सरोकार राख्ने संघ संस्था एवं व्यक्तित्वहरू, मानव अधिकारकर्मीहरू तथा नागरिक समाजका प्रतिनिधिहरू सबैमा हामी विशेष धन्यवाद ज्ञापन गर्दछौं ।

यस अध्ययनलाई ठोस निश्कर्षमा पुऱ्याउन अहोरात्र खटेर यो प्रतिवेदनलाई यस रूपमा ल्याइपुऱ्याउनु हुने सहकर्मी अनुसन्धानकर्ता मित्रहरू अधिवक्ता **भोलानाथ ढुङ्गना** तथा युवा राजनीतिशास्त्री **सञ्जीव घिमिरे**प्रति पनि विशेष धन्यवाद छ । साथै यस प्रतिवेदनको सम्पादन गरिदिएर **फ्रिडम फोरम**का महासचिव **प्रदीप घिमिरे**ले प्रतिवेदनलाई अन्तिम रूप दिनु भएकोमा उहाँप्रति विशेष आभार छ । यसैगरी कार्यक्रम अधिकृत एवं अधिवक्ता **सन्तोष सिग्देल** तथा अन्य सहयोगी सहकर्मीहरूमा पनि धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु ।

यो अध्ययन प्रतिवेदन तयारीका क्रममा नै अन्तरिम संविधानको मस्यौदा कार्य पनि अगाडि बढिरहेकोले, त्यस कार्यलाई सहयोग गर्ने हेतुले यो प्रतिवेदनको मस्यौदा सो कार्यमा संलग्न समितिका संयोजक र सदस्यहरूलाई प्रदान गरिसकेका छौं । कयौं राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रयोगका अनुभव, अहिलेको विविधतापूर्ण राजनीतिक आकांक्षा र अवधारणाहरूलाई समन्वयात्मक रूपमा प्रतिविम्बित गर्न लोकतन्त्र, संविधानवाद, प्रतिनिधित्व प्रणाली र निर्वाचन शास्त्रका सैद्धान्तिक र वैज्ञानिक आधारहरू तथा व्यवहारिक राजनीतिक परिपेक्ष्यमा, विश्लेषण, सुझाव र निश्कर्ष प्रस्तुत गर्ने हाम्रो प्रयास रहेको छ । साथै, मुलुकको राजनीतिक भविष्यको निर्णय गर्ने प्रमुख दायित्व बोकेका राजनीतिक दलहरूलाई पनि हामीले मस्यौदा प्रतिवेदन बुझाएर धारणा स्पष्ट बनाउन मद्दत पुऱ्याएका छौं । यसै प्रतिवेदनका आधारमा कतिपय राजनीतिक दलहरूले संविधानसभाको संरचना र हामीले प्रस्ताव गरेको समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीको छनौट गरेको जानकारी पनि दिनुभएको छ । यसबाट हामी हाम्रो अध्ययन प्रयास सान्दर्भिक भएको ठान्दछौं । यसले मुलुक सञ्चालक राजनीतिक शक्तिहरूलाई निर्णय प्रकृत्यामा थप सहयोग पुग्ने हाम्रो विश्वास छ । मुलुकले संविधानसभाको बाटोमा छिटो पाइला चाल्यो भने यो हाम्रो प्रयास सार्थक भएको ठान्नेछौं ।

तारानाथ दाहाल

अध्यक्ष-फ्रिडम फोरम

भूमिका

बाह्र वर्षदेखिको सशस्त्र विद्रोहको मूक्तिको एउटै र अन्तिम बाटो 'संविधानसभाको निर्वाचन' हुनेछ भन्ने विभिन्न राजनीतिक घटनाक्रमले (राजनीतिक दलहरूको समझदारीबाट) स्थापित भई सकेपछि संविधानसभाको निर्वाचनसँग गाँसिने विषयहरूका बारेमा प्रयाप्त छलफलको आवश्यकता महसुस गरी यो अन्वेषणात्मक पुस्तक प्रकाशन गरेका छौं । यस विषयमा चासो राख्ने पाठकवर्गलाई मात्र होइन राजनेता, संविधानविद, कानून व्यवसायी तथा राजनीतिशास्त्रीहरूका लागि पनि यो प्रतिवेदन उपयोगी हुनेछ । हुनत: यस विषयले अन्य विद्वान लेखकहरूको ध्यान आकृष्ट नगरेको होइन कि विभिन्न पत्र-पत्रिका मार्फत उहाँहरूको विचार व्यक्त भएकै हो । तर यस विषयमा अध्ययन र अनुसन्धानका आधारमा लेखिएका पुस्तक जसले संवैधानिक विकासको दोवाटोमा उभिएको राष्ट्रलाई मार्गदर्शन गराउन सक्छ भन्ने विश्वासले फ्रिडम फोरमले यो अग्रसरता लियो । यो अध्ययन र अनुसन्धान कार्यमा फ्रिडम फोरमले गरेको आग्रहलाई स्वीकार्दै मैले अध्ययन टोलीको नेतृत्व गरेको हुँ । यसले सम्बन्धित सबैको समिक्षात्मक ध्यान आकृष्ट गर्छ भन्ने लाग्छ ।

यस पुस्तकमा निर्वाचन प्रणालीका बारेमा स्पष्ट दृष्टिकोण बनाएर पाठकवर्गसमक्ष समानुपातिक प्रतिनिधित्व प्रणाली (बन्द सूची) लाई संविधानभाको निर्वाचनका लागि उपयोगी निर्वाचन प्रणालीका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । तर, नेपाल जस्तै बहुभार्षिक, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक मुलुकहरूका लागि जहाँ एक सयभन्दा बढी जातजातिहरू छन् र विशेषरूपमा चालिस प्रतिशत मतदाता अशिक्षित छन् तथा राजनीतिक दलहरूको संख्या एक सयभन्दा बढी छ । त्यस्तो अवस्थामा यस प्रणालीको प्रयोग निकै नै चुनौतीपूर्ण हुनेछ । दलहरूको संख्या बढी भएमा स्वतः मतपत्रको आकार ठूलो भएर साधारण मतदातालाई होइन कि शिक्षित र अनुभवी मतदातालाई पनि मतदान गर्न गाह्रो हुन्छ । विशेष रूपमा विकसित राष्ट्रहरूमा प्रचलित यस प्रणालीमा दलहरूको संख्या निकै कम भएर सुगम र सजिलो भएको देखिन्छ । अतः संविधानसभाको निर्वाचनको क्रममा यस पुस्तकमा प्रतिपादित राजनीतिक एकाईको सीमालाई स्वीकार गरी यस प्रणालीको प्रयोगलाई सहज बनाउन सकिन्छ ।

समावेशी अवधारणाको आधार अर्को निर्वाचन प्रणालीमाथि पनि विचार गर्न सकिन्छ होला तर अधिकांश राजनीतिज्ञ, राजनीतिशास्त्री, समाजशास्त्रीहरूले समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीको प्रयोगमाथि जोडदिएकाले यसैलाई संविधानसभाको निर्वाचनका लागि सिफारिस गर्न सकिन्छ । यस विषयको पूर्ण विवरण अन्तरिम संविधानमा नराखी सम्बन्धित ऐनहरूमा स्पष्ट गर्नु उचित देखिन्छ । ऐन बनाउने बेलासम्ममा केही थप अध्ययनले यस विषयमा थप स्पष्टता प्रस्तुत गरी यस प्रणालीको सफल प्रयोगलाई सहज बनाउने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

प्रा.डा. वीरेन्द्रप्रसाद मिश्र
पुरानो बानेश्वर, काठमाडौं

विषय सूची

पृष्ठ

परिच्छेद-एक

परिचय

१. पृष्ठभूमि

१.२. अध्ययनको उपादेयता

१.३. अध्ययनको उद्देश्य

१.४. अध्ययनको सीमा

१.५. अध्ययन विधि

१.६. अध्ययनको प्रारूप:-

परिच्छेद २

संविधानसभाको राजनीति

(क) २००७ सालदेखि २०१५ सालसम्म

(ख) २०१५ सालदेखि २०५८ सालसम्म

(ग) माओवादी विद्रोह र शान्तिको प्रयास

(घ) राजाको प्रत्यक्ष शासन

(ङ) दल-माओवादी समझदारी र दोस्रो जनआन्दोलन

(च) प्रतिनिधिसभाको घोषणा-२०६३

परिच्छेद ३

संविधान र निर्माण प्रक्रिया

(क) नेपालमा नयाँ संविधानको आवश्यकता

(ख) संवैधानिक सिद्धान्तहरू

(ग) संविधान निर्माण प्रक्रिया र संविधानसभा

(घ) संविधानसभाको लक्ष र क्षेत्राधिकार

(ङ) संविधानसभाको अभ्यास

(च) अनुभव र सिकाइ

परिच्छेद ४

समावेशी राज्य संरचनाको खोजी र संविधानसभा

समावेशी राज्यसंरचनाको माग

परिच्छेद ५

संविधानसभाको संरचना र प्रतिनिधित्व

(क) संविधानसभाको स्वरूप

१

३

३

४

४

५

७

७

१०

१२

१५

१८

१९

२२

२२

२४

२५

२६

२८

३५

३८

४७

४८

(ख) विगतमा प्रतिनिधित्वको अवस्था	५५
(ग) वैकल्पिक निर्वाचन प्रणालीको माग	५७

परिच्छेद-६

निर्वाचन तथा निर्वाचन प्रणाली	६४
(क) प्रचलित निर्वाचन प्रणालीहरू	६४
१. बढी मत/बहुमत प्रणाली	६५
२. समानुपातिक प्रतिनिधित्व प्रणाली	६७
३. मिश्रित प्रणाली	६८
४. अन्य प्रणाली	६९
(ख) निर्वाचन प्रणाली निर्धारण गर्दा ख्याल गर्नुपर्ने कुराहरू	७०
(ग) निर्वाचनका लागि आवश्यक शर्तहरू	७४
(घ) अबको प्रक्रिया	७८
(ङ) संविधानसभाको निर्वाचन र अन्य निर्वाचनमा फरक	८०

परिच्छेद ७

समानुपातिक निर्वाचन पद्धति र संविधानसभा	८२
(क) समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली	८२
(ख) समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीका प्रकार	८३
(ग) समानुपातिक (सूची) प्रणाली किन र कस्तो ?	८३
समानुपातिक प्रणाली अवलम्बन: कमजोरी तथा होशियारी	८५
(घ) सूची प्राथमिकता निर्धारण	९२
(ङ) निर्वाचन एकाइ	९६
(च) शेषमत व्यवस्थापन	९७

परिच्छेद ८

संविधानसभाको निर्वाचनसँग जोडिएका अन्य कुराहरू	१००
(क) अन्तरिम व्यवस्थापन	१००
(ख) राजनीतिक दल र आन्तरिक लोकतन्त्रको अवस्था	१०६
(ग) संविधानसभा निर्वाचनको समय	११०
(घ) सुरक्षाको प्रश्न	११२
(ङ) निर्वाचन आयोग	११४
(च) निर्वाचनसम्बन्धी कानून	११४
(छ) अन्य आवश्यक कुरा	११६

परिच्छेद ९

निश्कर्ष तथा सुझाव	१२३
(१) संविधानसभाको निर्वाचनको घोषणा	१२३
(२) संविधानसभाको लक्ष्य र क्षेत्राधिकार	१२३
(३) संविधानसभाको संरचना र निर्वाचन पद्धति	१२४
(४) निर्वाचन एकाई निर्धारण	१२६
(५) निर्वाचनका पूर्व शर्त	१२७
(६) दूर तथा बाह्य मतदान	१२८
(७) संक्रमणकालीन व्यवस्था	१२८
(८) राजनीतिक दलहरूको लोकतान्त्रिकरण	१३०
(९) कानूनी तथा संस्थागत संरचना	१३०
(१०) निर्वाचन पर्यवेक्षण	१३०
(११) मतदाता जागरण	१३१

अनुसूचीहरू

१. परामर्श बैठकका सहभागीहरू	१३२
२. माओवादीका ४० सूत्रीय मागहरू	१३४
३. २०५९ असोज १८ को शाही घोषणा	१३७
४. २०६१ माघ १९ को शाही घोषणा	१३९
५. ७ दलको साभा सहमति र प्रतिबद्धता	१४५
६. दल-माओवादीबीचको १२ बुँदे सहमति	१४९
७. २०६२ वैशाख ८ को शाही घोषणा	१५३
८. २०६३ वैशाख ११ को शाही घोषणा	१५४
९. प्रतिनिधिसभा घोषणापत्र, २०६३	१५५
१०. वार्ताटोलीद्वारा जारी आचारसंहिता	१५८
११. दल-माओवादीबीचको ८ बुँदे सहमति	१६०

सन्दर्भ सामग्री	१६१
-----------------	-----

परिचय

१.१ पृष्ठभूमि

ऐतिहासिक जनआन्दोलन २०६२/०६३ ले सार्वभौमसत्ता र राजकीयसत्ता नेपाली जनतामा सुनिश्चित रहेको घोषणा गर्‍यो। जनताको त्यो सर्वोपरि अधिकारलाई कानूनी दस्तावेजमा संरक्षित गर्न नयाँ संविधानको आवश्यकता महशुस गरियो। संविधान निर्माणको प्रक्रियामा जनताको प्रत्यक्ष सहभागिता नभई उनीहरूमा स्वामित्वको भावना जागृत गर्न सकिदैन। जनताको स्वामित्व नभएको संविधान दीर्घजीवी नहुने विगतका अनुभवले पुष्टि गरिसकेको छ।

विगत लामो समयदेखि संविधान र यसको निर्माण प्रक्रिया विभिन्न चरणहरूबाट गुज्रदै आएको छ। राज्य सञ्चालनमा शासकीय सनकले सधैं भर ठाउँ पाइरहेन फलस्वरूप मूल कानूनको रूपमा संविधानले आफूलाई स्थापित गर्न सफल भएको हो। त्यसैले यो युग भनेको संविधानको युग हो। अझ भन्ने हो जनता निर्मित संविधानको युग हो। जनताको संविधान कसरी निर्माण गर्ने, के प्रक्रियाबाट बन्ने, कसले बनाउने जस्ता विषयहरू यसका मूलभूत पक्ष बनेर अगाडि आएका छन्। परम्परागत रूपमा बुझिएको संविधानवादको मान्यतामा परिवर्तन आएको छ। यो पुनःपरिभाषित भएको छ। विज्ञाननिर्मित संविधानलाई शासकीय आधार बनाउनुको सट्टा लोकतान्त्रिक सहभागिता सहितको निर्माण प्रक्रियाबाट निर्मित संविधान राज्य संचालनको आधार हुनु पर्ने मान्यता स्थापित हुँदै गएको छ। राज्यप्रतिको अपनत्वभाव र संवैधानिक व्यवस्थाको वैधानिकताका लागि संविधान निर्माणको प्रक्रिया र यसका अन्तरवस्तु दुवै उत्तिकै महत्वपूर्ण रहन्छन्। त्यसैले यी दुवैलाई उत्तिकै महत्वका साथ हेरिनु पर्छ। यसभन्दा माथि उठेर संविधान विद्यमान सामाजिक, राजनीतिक द्वन्द्वलाई उचित निकास दिने दस्तावेज बन्न सक्नुपर्छ। गतिशील समयको पदचापसँगै अधि जान सक्नुपर्छ।

संविधान राज्यको मूल कानून हो। संविधानले नै मुलुकलाई दीर्घकालसम्म दिशाबोध गरिरहने भएकाले यसको निर्माण प्रक्रिया र त्यस प्रक्रियामा आम नागरिकको सक्रिय सहभागिता एवं स्वामित्वको प्रत्याभूति सुनिश्चित गरिनु पर्छ। यसले नै संविधानप्रति जनआस्था र विश्वास बढ्न जाने निश्चित छ। निर्माण प्रक्रियामा जनसहभागिता र स्वामित्वका साथसाथै समावेशीकरणको सुनिश्चितता पनि अर्को महत्वको विषय हो। जसलाई प्रत्याभूत गर्ने निर्वाचन वा अनुमोदनका लागि जनमत संग्रह जस्ता विधिहरू प्रचलनमा रहेका छन्। नेपालको सन्दर्भमा संविधान निर्माणको ऐतिहासिक विकासक्रम २००४ बाट २०४७ सम्म आउँदा पाँचवटा संविधान बने। ती संविधानहरू तात्कालीन विद्यमान राजनीतिक शक्तिहरूले गठन गरेका समितिबाट निर्माण भएका हुन्। विगतमा पनि संविधानसभाका माध्यमबाट संविधान निर्माण गर्ने प्रयत्न नभएका होइनन् तर तिनले मूर्तता पाउन सकेनन्।

पछिल्लो पटक २०४६ सालको ऐतिहासिक जनआन्दोलनको जनादेशलाई संस्थागत गर्न बनेको नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ निर्माण गर्दा राजा, आन्दोलनका सहभागी राजनीतिक दलहरू, नागरिक समाजका प्रतिनिधि र संविधानविद्हरूको मस्यौदालाई राजाबाट लालमोहर लगाएर लागू गरियो। विश्वका उत्कृष्ट संविधानहरू मध्येको एक मानिएको संविधान केही वर्ष भित्रै असफल देखिनुका पछाडि राजनीतिक अस्थिरता र संविधानमाथिको बल मिचाईलाई प्रमुख कारण मान्न सकिन्छ तर त्यो संविधान निर्माणमा जनताको प्रत्यक्ष संलग्नता, समावेशीकरण र स्वामित्वको अभाव पनि अर्को महत्वपूर्ण कारण हो।

दश वर्षअघि माओवादीले विद्रोहको घोषणा गर्दा विद्यमान संविधान र संवैधानिक व्यवस्थाप्रति असन्तुष्टि जाहेर गर्दै नयाँ संविधान निर्माणलाई पनि एक प्रमुख मुद्दाका रूपमाअघि सारेका थिए। राजनीतिक विकासक्रमसँगै अन्य प्रमुख राजनीतिक दलहरूले पनि नयाँ संविधानको माग गरे र त्यसका लागि संविधानसभाको विकल्पलाई आत्मसात गरे। लामो समयदेखिको राजनीतिक गतिरोधको अन्त्य गर्ने उद्देश्यले प्रमुख राजनीतिक दलहरूद्वारा थालिएको दल-माओवादीबीचको वार्ता र सहमति अन्ततः राजाको निरंकुशता समाप्त पार्ने अचुक उपायका रूपमा परिणत भयो। यसले के देखाउँछ भने जनताको स्तरबाट खोजिएका उपायहरू मात्रै दीर्घकालीन शान्ति र राजनीतिक विवादको प्रभावकारी उपचार हुनेरहेछन्।

प्रतिनिधिसभाको पुनःस्थापनापछि जनआन्दोलनका जनादेशलाई मूर्तरूप दिन गरिएका संसदीय घोषणा तथा समहमतिहरूले संविधानसभामा जाने विषयलाई सशक्त रूपमा उठाए तापनि संविधानसभा कस्तो प्रक्रियाबाट गठन गर्ने, कति सदस्यीय सभा बनाउने, कुन निर्वाचन प्रणाली अवलम्बन गर्ने भन्ने विषयहरू केवल सतही बहसमा मात्र सीमित रहे। राजनीतिक दल तथा अन्य शक्तिहरूले समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीलाई सैद्धान्तिक सहमति व्यक्त गरे पनि त्यसको स्पष्ट खाका आगाडि ल्याउन सकेनन्। जसले गर्दा जनचाहना अनुरूप संविधानसभाका प्रति राज्य अग्रसर नभएको हो की भन्ने दुविधा जनमानसमा देखियो।

यही पृष्ठभूमिमा संविधानसभाको संरचना, यसको निर्वाचनप्रणाली र प्रक्रियाबारेको अस्पष्टतालाई हटाई एउटा खाका तयार गर्ने ध्येयले यो अध्ययन गरिएको हो।

१.२. अध्ययनको उपादेयता

संविधानसभाको संरचना र निर्वाचन पद्धति तय गर्ने सन्दर्भमा राजनीतिक कार्यकर्ता, बौद्धिक समुदाय, सचेतवर्ग समेत अस्पष्ट रहेको अवस्थामा संविधान र संविधानसभा प्रतिको अपेक्षा र बुझाइलाई स्पष्ट गर्नु आवश्यक छ। ती सबै अस्पष्टता र दुविधालाई चिर्दै संविधानसभाको संरचना र निर्वाचनको प्रारूप कस्तो हुने र यसलाई कसरी संस्थागत गर्ने भन्ने विषयमा यो अध्ययनले जोड दिएको छ। यसैले यस अध्ययनको औचित्यतालाई निम्न रूपमा हेर्न सकिन्छ।

- संविधानसभा र यसको निर्वाचन प्रणाली बारे प्रष्ट पार्ने।
- संविधानसभाको संरचना र निर्वाचन प्रणालीका बारेमा स्पष्ट प्रारूप तयार गरी सरोकारवाला पक्षहरूलाई विकल्पसहितका संभावनाहरू देखाउने।

१.३. अध्ययनको उद्देश्य

यस अध्ययनको उद्देश्य निम्न रहको छ।

- नेपाली सन्दर्भमा संविधानसभाका लागि समानुपातिक निर्वाचन पद्धतिको सम्भावना, औचित्य र स्वरूपको अध्ययन गर्ने।

- सम्पूर्ण सरोकारवाला, आमनागरिक तथा मतदातालाई समानुपातिक निर्वाचन पद्धति विषयमा जानकारी गराउने।
- संविधानसभाका लागि उपयुक्त निर्वाचन पद्धतिको वकालत गर्ने।

१.४. अध्ययनको सीमा

यस अध्ययनलाई निम्न रूपमा सीमाबद्ध गरिएको छ।

- यो अध्ययन संविधानसभाको निर्वाचन प्रणाली विषयमा मात्र केन्द्रित छ।
- यसले अन्य प्रकृतिका निर्वाचन प्रयोजनलाई समेटेने छैन।
- यो अध्ययनले समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीलाई जोड दिने छ।

१.५. अध्ययन विधि

यस अध्ययनकालागि सैद्धान्तिक र व्यवहारिक (Doctrinal & Non-doctrinal) दुवै विधि प्रयोग गरिएको छ। यहाँ ऐतिहासिक, तुलनात्मक तथा विश्लेषणात्मक उपागमहरूको उपयोग गरिएको छ। विगतको राजनीतिक अवस्थिति, विकास, निर्वाचन प्रणाली र अन्य देशहरूको अनुभव आदि विषयमा गहन स्रोत-सामग्री अध्ययन एवं पूर्व साहित्य समिक्षा गरिएको छ।

उपरोक्त विधिका अलावा यस अध्ययनका लागि तीनवटा लक्षित समूहसँग छलफल (Focused Group Discussion)/ परामर्श बैठकहरू सम्पन्न गरिएका छन्। पहिलो परामर्श बैठक प्रमुख एघार राजनीतिक दलसँग गरियो, यसै गरी दोस्रो बैठक नागरिक समाजका विभिन्न पक्षहरू र सरोकारवालहरूसँग गरियो, तेस्रो चरणमा निर्वाचन विज्ञ, राजनीतिशास्त्री तथा संवैधानिक कानूनका विज्ञहरूसँग अन्तर्क्रिया गरियो। उपरोक्त परामर्श बैठक तथा अन्तर्क्रियाबाट प्राप्त सुझावलाई यस अनुसन्धान प्रतिवेदनमा समावेश गरिएको छ। अनुसन्धानका खास परिच्छेदहरूमा सम्बन्धित विज्ञ तथा ज्ञाताहरूसँग अन्तर्वाता (Key Informant Interviews) समेतबाट प्राप्त जानकारी र सल्लाहहरूलाई समावेश गरिएको छ। परामर्श गरिएका तथा छलफलमा सहभागि महानुभावहरूको नामावली अनुसूची १ मा उल्लेख गरिएको छ।

१.६. अध्ययनको प्रारूप

यस अध्ययनलाई नौ वटा परिच्छेदमा बाँडिएको छ। पहिलो परिच्छेद परिचय र प्राविधिक विषयवस्तुमा केन्द्रित छ भने अन्य परिच्छेदहरू निम्नानुसार छन्।

परिच्छेद-२

संविधानसभाको राजनीति- यस परिच्छेदमा संविधानसभाको नेपाली सन्दर्भमा र यसको राजनीतिक, ऐतिहासिक प्रभाव विश्लेषण गरिएको छ।

परिच्छेद-३

संविधान र संविधान निर्माण प्रक्रिया- यस परिच्छेदमा संविधान तथा निर्माणका प्रक्रियाहरू, नेपालमा संविधान निर्माण प्रक्रियाका अनुभव, संविधान निर्माणको एउटा प्रक्रियाका रूपमा संविधानसभा, संविधानसभा भएका अन्य देशका अनुभवहरू र त्यसबाट सिक्िएको पाठलगायतका विषयमा चर्चा गरिएको छ।

परिच्छेद-४

समावेशी राज्य संरचनाको खोजी र संविधानसभा- यस परिच्छेद विविध सामाजिक, सांस्कृतिक समुदायबाट समावेशी राज्य संरचनाको सन्दर्भमा उठाइएका मागहरूमा केन्द्रित छ। जसमा महिला, दलित, जनजाति, मधेसी, विकट भौगोलिक क्षेत्र, भाषिक तथा सांस्कृतिक समुहहरू, पेशागत एवम् बुद्धिजीवी वर्ग, प्रवासी आदिबाट भएका समावेशी राज्य संरचनाका मागहरूलाई समावेश गरिएको छ।

परिच्छेद-५

संविधानसभाको संरचना र प्रतिनिधित्व- यस परिच्छेदमा संविधानसभाको सदस्यसंख्या तथा सभाको स्वरूपबारे अध्ययन गरिएको छ। यस अध्ययन प्रतिवेदनमा संविधानसभामा कूल ३०१ सदस्य रहने व्यवस्था सिफारिश गरिएको छ। देशलाई एक निर्वाचन क्षेत्र मानी संविधानसभाका लागि सूची समानुपातिक प्रणालीबाट २५० सदस्य निर्वाचित हुने व्यवस्था गरिएको छ। समावेशीकरणका लागि एकल संक्रमणीय मत पद्धतिबाट ४५ जना निर्वाचित

हुने छन् र बाँकी ६ सदस्यहरू सर्वदलीय सरकारबाट चुनिने व्यवस्था गरिएको छ। नेपालको विगतको प्रतिनिधित्व अवस्था तथा वैकल्पिक निर्वाचन प्रणालीका लागि विभिन्न पक्षहरूबाट भएका मागहरूलाई यस परिच्छेदमा समेटिएको छ।

परिच्छेद-६

निर्वाचन तथा निर्वाचन प्रणाली- यस परिच्छेदले निर्वाचन, निर्वाचन प्रणाली तथा यसका प्रकारबारे छोटकरीमा परिचय दिएको छ। निर्वाचन प्रणाली निर्धारण गर्दा ध्यान दिनु पर्ने विषय, निर्वाचनका लागि आवश्यक शर्त, प्रक्रिया तथा अन्य निर्वाचन र संविधानसभाको निर्वाचनमा रहेको विभेदलाई उल्लेख गरेको छ।

परिच्छेद-७

समानुपातिक निर्वाचन पद्धति र संविधानसभा- यस परिच्छेदले समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीमा केन्द्रित भई यसको परिचय तथा किसिमबारे उल्लेख गरेको छ। समानुपातिक सूची प्रणाली किन र कस्तो भन्ने शिर्षकमा सूची प्रणालीको औचित्य तथा यस प्रणाली अवलम्बनमा आउने कमजोरी र यसलाई कम गर्न अपनाउनु पर्ने हिसियारी, बहुमतिय प्रणालीको अभ्यास र सिकाई शेष मत व्यवस्थापन लगायतका विषयहरूमा केन्द्रित रहेको छ।

परिच्छेद-८

संविधानसभा निर्वाचनका पूर्वशर्तहरू- यस परिच्छेदमा अन्तरिम व्यवस्थापन, अन्तरिम विधायिकी व्यवस्था, राजनीतिक दलहरूको लोकतान्त्रिकरण, राजनीतिक दल समबन्धी मान्यताका आधार र पूर्वाधारहरू, संविधानसभा निर्वाचनको समय, सुरक्षा, निर्वाचन आयोग र निर्वाचन समबन्धी कानूनजस्ता विषय समेटिएको छ। यी बाहेक राजनीतिक वित्त र पारदर्शिता, मतदान प्रक्रिया, दूर मतदान कर्मचारी संयन्त्र, निर्वाचन आचारसंहिता, निर्वाचन सर्वेक्षण, वैकल्पिक पद व्यवस्थापन तथा मतदाता शिक्षाका विषयमा केन्द्रित रही यो परिच्छेद तयार गरिएको छ।

परिच्छेद-९

निश्कर्ष र सुझाव- यस परिच्छेदमा अधिल्ला परिच्छेदहरू तयार गर्दा गरिएका अध्ययन, छलफल तथा अन्तर्क्रियाबाट प्राप्त जानकारी, सुझाव र निश्कर्षहरूलाई लिपिवद्ध गरिएको छ। मुलत यो अध्याय अधिल्ला परिच्छेदहरूको सारांश हो।

संविधानसभाको राजनीति

अहिले संविधानसभा राज्यको साझा एजेण्डा बनेको छ। विगत बाह्र वर्षदेखि जनयुद्धको नाममा विद्रोहमा उत्रिएको नेकपा (माओवादी) द्वारा संचालित हिंसात्मक द्वन्द्वको स्थायी समाधानको रूपमा संविधानसभालाई सबै पक्षले स्वीकार गरेका हुन्। त्यस्तै दुईसय अडतीस वर्षभन्दा पुरानो नेपालको राज्य व्यवस्था पुनर्संरचनाको माध्यमका रूपमा संविधानसभालाई आत्मसात गरिएको छ। अहिले यसको प्रक्रिया, स्वरूप, संरचनाका बारेमा देशव्यापी बहस चलिरहेको छ। यद्यपि यसबारेको नेपालको राजनीतिक इतिहास धेरै लामो छ।

(क) २००७ सालदेखि २०१५ सालसम्म

नेपालको संवैधानिक इतिहास धेरै लामो छैन। जहिलेदेखि संवैधानिक व्यवस्थाको बहस प्रारम्भ भयो त्यसै बेलादेखि नै संविधानसभाको बहस पनि प्रारम्भ भएको देखिन्छ। राणा प्रधानमन्त्री पद्मसम्शेरले आफुलाई 'म राष्ट्रको नोकर हुँ' (शर्मा, बालचन्द्र : ३८५) घोषित गर्दै नेपालमा 'वैधानिक सुधार' को प्रारम्भ गरे। सोही अनुसार भाइभारदारहरूलाई पन्ध्रदिनको समय दिई केही प्रश्नावली तयार गरी २००३ साल माघमा सुझाव मागे (रेग्मी, २०६१: ४)। ती प्रश्नहरू निम्न यसप्रकार थिए :

१. केही परिवर्तन वा सुधार गर्ने कि नगर्ने ?

२. यदि गर्नुपर्ने ठहराउँछौं भने कुन प्रकारले गरे हाम्रो देश र परिस्थितिलाई सुहाउँदो होला ?

३. हाम्रो विचारमा त हाललाई एउटा 'मनोनित र निर्वाचित सदस्यहरू सम्मिलित निकाय (Body Consisting of Nominated and Elected Member) खडा गरी सो निकायमा शुरूको लागि :-

(क) मधेशबाट जेठा रैती र जिमिदारले छानेका सदस्य,	४
(ख) पहाडबाट जेठा रैती र जिमिदारले छानेका सदस्य,	४
(ग) राजधानीबाट भाइभारदारले छानेका,	२
(घ) राजधानीबाट पढेलेखेका भलाद्मीले छानेका सदस्य,	२
(ङ) राजधानीबाट महाजनहरूले छानेका सदस्य,	२

जम्मा	१४
--------------	-----------

(च) मनोनित सदस्य (Nominated Member) १४

जम्मा २८ राख्दा कसो होला ?*

पद्मसम्शेरले देखाउनकै लागि भएपनि वैधानिक सुधारको लागि अधि सारेको माथि प्रश्न नं. ३ मा उल्लिखित 'निकाय' लाई संविधानसभाको प्रारम्भिक इतिहास मान्न सकिन्छ।

पारिवारिक शासन व्यवस्थाका रोलवाला राणा भारदारहरूको बाहुल्यता रहेको समूहले शासन पद्धतिमा सुधार हुन आवश्यक छैन भन्ने सुझाव जाहेर गरे। यथार्थमा यो सुझाव मार्गने अभ्यास जनतामा भ्रम फैलाउने उद्देश्यबाट प्रेरित थियो भन्ने आरोपबाट मुक्त छैन। यो प्रयास कार्यान्वयनमा आउन सकेन। पद्मसम्शेरले बहादुर सम्शेरको अध्यक्षतामा २००४ साल वैशाख १५ गते 'वैधानिक सुधार समिति' गठन गरे। बहादुर

* त्यसबखतको नेपाल भाग- २, नयाँ संस्करण पृष्ठ २३९, लेखक- सरदार भीमबहादुर पाँडे। (मुकुन्द रेग्मी 'संवैधानिक विकास र नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ वाट उद्गत)।

समशेरले काम नगरेपछि उनको जिम्मेवारी सिंह समशेरलाई दिइयो । यो वैधानिक समितिको घोषणा २००४ साल जेष्ठ ३ गते गरियो । सोही समितिले नेपाल सरकार वैधानिक कानून, २००४ को मस्यौदा तयार गऱ्यो जसलाई पद्म समशेरले २००५ साल वैशाख १ गतेदेखि लागू हुने गरि घोषणा गरे (रेग्मी, २०६१: ८)। यो संविधान नै नेपालको प्रथम लिखित संविधान थियो । तर यसको कार्यान्वयन भने कहिल्यै भएन ।

आफैले बनाएको संविधानको कार्यान्वयन पनि नभएको अवस्था र अर्कोतर्फ राणाविरोधी अभियान तीव्र भईरहँदा २००७ सालको जनक्रान्तिसँगै संविधानसभाको विषयले अरू तिब्रता पायो । नेपाली काँग्रेसको २००७ साल असोज १० र ११ मा सम्पन्न भएको बैरगनिया सम्मेलनले पनि राणाशासनको अन्त्य गरेर वालिग मताधिकारका आधारमा निर्वाचित प्रतिनिधिहरूको एउटा सभा गठन गरि सोही सभालाई लोकतान्त्रिक नेपाल राज्यको संविधान बनाउने अधिकार प्रदान गर्ने घोषणा पत्र जारी गर्दै शसस्त्र क्रान्ति गर्ने निर्णय गर्‍यो (रेग्मी, २०६१: ५५)। आन्दोलन जारी रहेकै बेला कार्तिक २१ गते राजा त्रिभुवन सपरिवार (हालका राजा ज्ञानेन्द्र बाहेक) भारतको दिल्ली दुतावासमा शरण लिन पुगे । यसले पनि आन्दोलनलाई थप उर्जा प्रदान गर्‍यो ।

राजाको दिल्ली शरण, आन्दोलनको गतिलाई समेत विचार गरेर त्यसलाई मत्थर पार्न पौष २४ गते मोहन शम्सेरले राष्ट्रका नाममा एक घोषणा जारी गरे । अन्तिम राणा प्रधानमन्त्रीको उक्त घोषणाको पहिलो बुँदामा 'वि.सं. २००९ साल भित्र वालिग मतद्वारा संविधानसभाको चुनाव सम्पन्न गर्ने' उल्लेख गरिएको थियो (गौतम, २०५५:४४१)। दिल्ली सम्झौताको रूपमा चिनिने यही समझदारीसाथ २००७ सालको क्रान्ति विसर्जन भयो । जसको फलस्वरूप २००७ साल फागुन ७ गते नेपालमा १०४ वर्षदेखिको जहानियाँ राणा शासन अन्त्य भई प्रजातन्त्र बहाली भयो । यसरी नेपालको इतिहासमा संविधानसभाको अर्को प्रसंग मोहन सम्शेरसँग जोडिएको पाइन्छ ।

त्यस्तै स्वदेश फर्किएपछि २००७ साल फागुन ७ गते राजा त्रिभुवनले, 'अब उप्रान्त नेपाली जनतामाथि निर्वाचित निकायले बनाएको जनतन्त्रात्मक विधानद्वारा शासन गरिनेछ' भनी घोषणा गरे (रेग्मी, २०६१: ६१)। नयाँ मन्त्रिमण्डलको गठनसँगै २००७ साल चैत्र २९ देखि लागू हुने गरी जनताले रोजेको संविधान नबनेसम्मका लागि नेपाल अन्तरिम शासन विधान २००७ जारी गरियो । अन्तरिम विधानसँगै संविधानसभाको निर्वाचन गराउन नेपाल प्रतिनिधित्व ऐन २००८ को निर्माणसमेत गरियो । नेपाल सरकार निर्वाचन

कमिशन गठन गरियो (आचार्य भीमार्जुन: २०६३)। तर, आफ्नो शासनकालभर राजा त्रिभुवनले आफ्नो घोषणाको कार्यान्वयन गरेनन् । उल्टै २०१० सालमा 'विशेषाधिकार' प्रयोग गरी अन्तरिम विधानमा संशोधन गरेर आफ्नो अधिकार बढाए । यसबाट राजा सधैं संविधान, नियम, कानूनभन्दा माथि रहने परम्परा अझ संस्थागत भयो ।

यसपछि संविधानसभाको विषय ओभरलमा पर्न थाल्यो । प्रजातन्त्र स्थापनाका लागि गरिएको आन्दोलनको क्रममा संविधानसभालाई आफ्नो प्रमुख मागका रूपमा उठाएको नेपाली काँग्रेस पनि यसलाई निरन्तरता दिने मामिलामा शिथिल देखियो । उसले २०१४ सालको भद्रअवज्ञा आन्दोलनपछि यो नारा उठाएको देखिँदैन । नेपाल कम्युनिष्ट पार्टीले २०१० सालको प्रथम महाधिवेशनमा संसदको सार्वभौमिकता र संविधानसभाको नारा प्रस्तुत गर्‍यो (आचार्य सर्वराज: २०६३)। त्यस्तै २०१४ साल जेठमा काठमाडौँमा सम्पन्न दोस्रो महाधिवेशनमा 'गणतन्त्रको मागलाई सुरक्षित राख्दै विधानसभाको चुनावका लागि संघर्ष गर्ने' नारा पारित गरेको भए पनि त्यो मत अल्पमत पक्षको भएकोले त्यसलाई व्यवहारमा उतार्ने कोशिसै भएन (के.सी., २०५६:६६), किनभने महाधिवेशनले गणतन्त्रको नारा पारित गरेको भए पनि नेतृत्वमा वैधानिक राजतन्त्रलाई मान्ने पक्षधर (रायमाभी) हरू निर्वाचित भएका थिए ।

त्रिभुवनको मृत्युपछि राजा महेन्द्रले २०११ साल चैत्र १ गते राज्यारोहण गर्दै 'संविधानसभाको चुनाव गराउँछु' भन्ने वचनवद्धता व्यक्त गरेका थिए (आचार्य, सर्वराज: २०६३)। तर, सो अनुरूप काम भएन, बरू त्यसको सट्टा संसदीय निर्वाचन सम्पन्न भयो (शास्त्री, २०५७)। जनप्रतिनिधिको भेलाद्वारा संविधान बनाउने घोषणा विपरित राजा महेन्द्रले २०१४ माघ १९ गते संविधान मस्यौदा समिति गठन गरे । सोही समितिले तयार गरेको मस्यौदालाई २०१५ साल फागुन १४ गते नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५ का रूपमा जारी गरे (कार्की, २०६२: १०५)। यसपछि संविधानसभाको एउटा अध्याय अन्त्य भयो ।

(ख) २०१५ सालदेखि २०५८ सालसम्म

२०१५ सालमा जारी नयाँ संविधान दुई वर्ष पनि टिकेन । २०१७ सालमा राजा महेन्द्रले सोही संविधानको धारा ५५ मा टेकेर जननिर्वाचित प्रधानमन्त्रीलाई सार्वजनिक समारोहबाटै पक्राउ गराए । त्यसपछि पनि संविधानसभाको विषयले खासै चर्चा पाएन । यतिबेला नेपाली काँग्रेस आफ्नो निलम्बित सरकार र संसदको पुनर्स्थापनाको पक्षमा उभियो । अर्को मुख्य दल नेपाल कम्युनिष्ट

पार्टीले भने राजाको 'कु' को २१ दिन पश्चात अर्थात् पुस २२ गतेदेखि भारतको विहारको दरभंगामा विस्तारित बैठक शुरू गर्‍यो। भण्डै एक महिनासम्म चलेको उक्त बैठकमा राजाको कदमको सन्दर्भमा तीनवटा दृष्टिकोण आएका थिए। पहिलो- संसदीय व्यवस्थाको पुनर्स्थापना, दोस्रो विघटित संसदको पुनर्स्थापना र तेस्रो विधानसभाको चुनाव (के.सी. २०४६:१४४)। तर यी मध्ये कुन चाँही प्रस्ताव पारित भयो भन्ने कुरामा मतैक्यता छैन। पुष्पलालद्वारा प्रस्तुत दस्तावेजमा मौनता देखाई विघटित संसदकै पुनर्स्थापना हुनुपर्ने पुष्पलालले नै राखेको प्रस्ताव पारित भएको दावी पुष्पलाल समर्थकहरूको छ भने मोहनविक्रम सिंह र उनका समर्थकहरू बहुमतले संविधानसभाको नारा पारित भएको दावी गर्छन्।

अन्त्यौलका बीच त्यसपछिका दुइवर्ष राजाले बिना संविधान प्रत्यक्ष शासन चलाए। २०१९ सालमा आएर राजा महेन्द्रले संविधान मस्यौदा समिति गठनको गरे। समितिको मस्यौदाका आधारमा २०१९ साल पुस १ गते पञ्चायती व्यवस्थालाई संस्थागत गर्न राजाले नेपालको संविधान, २०१९ जारी गरे (काकी, २०६२: १०८)। यसपछि राजाको सक्रिय नेतृत्वमा ३० वर्ष लामो निर्दलीय पञ्चायती व्यवस्था बहाल रह‍यो।

२०४६ सालमा नेपाली काँग्रेस र वामपन्थीहरूको साभा मञ्च संयुक्त वाम मोर्चाको संयुक्त आयोजनामा जनआन्दोलन भयो। ४९ दिनसम्म जारी जनआन्दोलनको दवावस्वरूप तत्कालीन राजा वीरेन्द्रले २०४६ चैत्र साल २६ गते राति तत्कालीन संविधानमा रहेको 'निर्दलीय' शब्द हटाइएको घोषणा गरे र नेपालमा बहुदलीय व्यवस्थाको पुनर्वहाली भयो। पुनर्स्थापीत बहुदलीय व्यवस्थालाई संस्थागत गर्न नयाँ संविधान निर्माणको प्रक्रियाका बारेमा त्यतिबेला खासै बहस भएन। वर्तमान नेकपा (माओवादी) समेत रहेको तत्कालीन नेकपा (मशाल) जस्ता केही क्रान्तिकारी वामपन्थी दलहरू सम्मिलित राष्ट्रिय जनआन्दोलन समितिले संविधानसभाको माध्यमबाट नयाँ संविधानको निर्माण गरिनुपर्ने माग राख्यो। तर, मुलधारका नेपाली काँग्रेस र संयुक्त वाम मोर्चा मस्यौदा आयोग बनाएर नयाँ संविधानको निर्माण गर्नेमा सहमत भए। यसले संविधानसभाको बहस फेरि अर्को पटक पनि छायाँमा प‍यो (खनाल, सन् २००४ पृष्ठ ४)।

२०४७ सालको संविधान जारी भएपश्चात पनि लामो समयसम्म संविधानसभाको विषयले चर्चा पाएन। एकैपटक हिंसात्मक विद्रोह चलाइरहेको नेकपा माओवादीले सरकारसँग शुरू गरेको पहिलो शान्तिवार्ताका क्रममा

२०५८ साल भाद्र २ गते तत्कालीन सरकारी वार्ताटोली समक्ष लिखितरूपमा पेश गरेका आफ्ना धारणामार्फत् नयाँ संविधान निर्माणको मागसँगै संविधानसभाले पुनः चर्चा पाउन थाल्यो। उनीहरूले राजनीतिक विषयहरू 'देश र जनताका समस्या समाधानको विकास खोज्न बाधक भएको वर्तमान संविधान खारेज गरी नयाँ संविधान निर्माणका लागि जनतालाई अधिकार प्रदान गरिनु पर्छ' (शर्मा र पोखरेल, २०६१: १४) भन्ने धारणा राखेका थिए।

(ग) माओवादी विद्रोह र शान्तिको प्रयास

वर्तमान नेकपा (माओवादी) का अध्यक्ष प्रचण्डले नेतृत्व गरेको तत्कालीन नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (एकता केन्द्र) ले प्रजातन्त्र पुनर्स्थापना भए लगत्तै २०४७ साल पुसमा नवनिर्मित संविधानले जनताको हक-अधिकारलाई संरक्षण गर्न नसक्ने निष्कर्षका साथ प्रजातान्त्रिक क्रान्तिका लागि ऐतिहासिक जनसंघर्ष शुरू गर्ने प्रस्तावलाई पार्टीको बैठकद्वारा अनुमोदन गरिसकेको थियो (Dhakal, 2004: 7)। तर सोही पार्टीको खुला मोर्चा संयुक्त जनमोर्चा नेपालले पहिलो संसदीय निर्वाचनमा भाग लिएर नौ स्थान जितेको थियो। संसदमा महत्वपूर्ण तेस्रो स्थान भएपनि उनीहरूको भूमिका खासै रहेन।

यसैबीच २०५० सालमा संयुक्त जनमोर्चा दुई समूहमा विभाजन भयो। जसमा प्रचण्ड समर्थक डा. बाबुराम भट्टराई समूह र निर्मल लामा समर्थक निरञ्जन गोविन्द बैद्य समूह देखा परे। यी दुईको वैधानिकताको विषयमा विवाद भयो। निर्वाचन आयोगले बैद्य समूहलाई मान्यता प्रदान गर्‍यो। तर उक्त निर्णय माथि डा. भट्टराईले सर्वोच्च अदालतमा चुनौति दिए। सर्वोच्च अदालतले पनि २०५४ साल असारमा निर्वाचन आयोगको निर्णय बदर गरी डा. भट्टराई समूहलाई नै वैधता दिने फैसला गर्‍यो (शर्मा र पोखरेल, २०६१: ३९)। तर, त्यतिबेला डा. भट्टराई समूह भूमिगत भई जनयुद्धमा सामेल भैसकेको थियो।

२०५२ साल माघ २० गते डा. भट्टराईले तत्कालीन प्रधानमन्त्री शेरबहादुर देउवा समक्ष तेह्र दिने अल्टिमेटमसहित ४० बुँदे माग पत्र (हेर्नुहोस अनुसूची २) पेश गरे। अन्यथा "सशस्त्र जनसंघर्ष" मा जाने चेतावनी दिइएको थियो। चालीस बुँदे माग भित्र खासगरी प्रजातन्त्र, जनजीविका, अर्थ व्यवस्था, नेपाल-भारत सन्धिको कुरा उठाइएको थियो तर संविधानसभाको माग भने थिएन। आफैले दिएको अल्टिमेटमको अवधि पनि नसकिदै २०५२ फागुन १ गतेदेखि नेकपा माओवादीले "सशस्त्र जनयुद्ध" शुरू गर्‍यो।

माओवादी जनयुद्ध सुरु भएपछि शान्तिको पहिलो प्रयास स्वरूप २०५६ साल मंसिर १४ गते तत्कालीन प्रधानमन्त्री कृष्णप्रसाद भट्टराईको नेतृत्वमा गठित सरकारद्वारा शेरबहादुर देउवाको अध्यक्षतामा “माओवादी समस्या सम्बन्धी उच्चस्तरीय आयोग” गठन भयो । सो आयोगले माओवादीसँग अनौपचारिक वार्ता र छलफल गर्‍यो । छलफलकै सहमतिको आधारमा थुनामा रहेका माओवादी नेताहरू देव गुरुङ्ग र सुरेश आले मगर थुना मुक्त भए । तर, शान्ति वार्ताको वातावरण बन्दै गर्दा एकाएक भट्टराई सरकार ढल्न पुग्यो । यससँगै तत्काललाई शान्तिवार्ताको प्रयासमा धक्का पुग्यो (शर्मा र पोखरेल, २०६१: ५०-५१) । त्यसपछि नेपाली काँग्रेसकै अर्का शीर्ष नेता गिरिजाप्रसाद कोइराला पुनः प्रधानमन्त्रीमा नियुक्त हुनुभयो ।

कोइराला सरकारले पनि माओवादीसँग सम्पर्क कायमै राख्यो र वार्ताको पहल गरिरह्यो । २०५७ साल असोजको दोस्रो साता तत्कालीन उप-प्रधानमन्त्री तथा गृहमन्त्री रामचन्द्र पौडेल र माओवादी पोलिटव्युरो सदस्य एवं काठमाडौं उपत्यकाका इन्चार्ज रवीन्द्र श्रेष्ठबीच गोप्य वार्ता भयो । यो भेटघाटमा पनि माओवादीले नयाँ संविधानको कुरा उठाएको बताइएको थियो । तर, माओवादीका माग र सरकारी धारणा दुवै स्पष्ट रूपमा बाहिर आएनन् । यसलाई सरकार ‘माओवादी समस्या समाधान गर्न प्रयासरत थियो’ भन्ने कुरा जनमानसमा फैलाउन मात्र खोजिएको आरोप लगाइएको पाईन्छ (Thapa 2002 AD) ।

यसको केहीपछि २०५७ साल फागुनमा सम्पन्न माओवादी पार्टीको महाधिवेशनले सशस्त्र संघर्षको निर्देशक सिद्धान्तलाई प्रचण्ड पथको नाम दिई गाउँ र शहर दुवै क्षेत्रमा सशस्त्र संघर्षलाई थप चर्काउने योजना पारित गर्‍यो (नेकपा माओवादी, २०५७) । यसपछिका वार्ता प्रयासहरू सफल भएनन् । द्वन्द्वले भन्नु उत्कर्षको रूप लियो ।

२०५८ साल जेठ १९ गतेको राजदरबार हत्याकाण्डपछि नेपालको राजनीतिक परिस्थिति परिवर्तन भयो । आफ्ना दाजुको पूरै वंश विनाश भएपछि राजा हुन पुगेका नयाँ राजा ज्ञानेन्द्रले आफू संकटपूर्ण घडीमा निष्क्रिय भएर नबस्ने अभिव्यक्ति दिएपछि सञ्चार माध्यममार्फत सार्वजनिक भए (शर्मा र पोखरेल, २०६१: ५३) । यसको असर निर्वाचित सरकारलाई पनि पर्न थाल्यो । खासगरी सेना परिचालनको विषयमा सरकार र दरबारको बीचमा विवाद भएका खबरहरू सञ्चार माध्यममा आए । रोल्पाको होलेरीमा नेकपा (माओवादी) ले ६९ जना प्रहरी अपहरण गरेकोमा उनीहरूलाई

छुटाउन सरकारले सेनालाई दिएको निर्देशन पालना भएन भन्ने कुराहरू छापामा आएका थिए । यस घटनालाई राजदरबारसँग जोडेर हेरियो । यसैबेला प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालाले पदबाट राजीनामा दिनुभयो । त्यसको दुई दिनपछि काँग्रेसकै अर्का नेता शेरबहादुर देउवा प्रधानमन्त्रीमा नियुक्त भए । देउवा सरकारले २०५८ साल साउन १० गते एकपक्षीय युद्धविरामको घोषणा गर्‍यो भने त्यसप्रति माओवादीको पनि सकारात्मक दृष्टिकोण देखियो र उनीहरूले पनि युद्धविरामको घोषणा गरे ।

शेरबहादुर देउवा सरकारको पालामा पहिलो पटक २०५८ साल भदौ १४ मा सरकार-माओवादीबीच पहिलो शान्तिवार्ता सम्पन्न भयो । यही वार्ताका क्रममा माओवादीद्वारा तीन सूत्रीय राजनीतिक मागहरू पेश भए । जसमा गोलमेच सम्मेलन, अन्तरिम सरकार र संविधानसभा उनीहरूको मुख्य माग थियो । पहिलो शान्ति वार्ताकै दोस्रो चरणमा भदौ २८ गते बर्दियाको ठाकुरद्वारामा माओवादीले उक्त मागहरू प्रस्तुत गरे । त्यसमा सरकारले असहमति जनायो । सरकारद्वारा पेश गरिएको टिप्पणीमा राजनीतिक मागप्रतिको दृष्टिकोणमा भनिएको थियो ‘(१) वर्तमान संविधानको खारेजीको मागसँग हामी असहमति प्रकट गर्दछौं । (२) संवैधानिक मान्यताभित्र मर्यादित राजसंस्थालाई अस्थिर बनाउने गरी आएको गणतन्त्रको अवधारणासँग हामी पूर्णतः असहमत छौं ।’ (शर्मा र पोखरेल, २०६१: १५०,१५१) । सरकारको यस किसिमको जवाफ प्रति विद्रोहीहरू सहमत हुन सकेनन् ।

पहिलो चरणको शान्तिवार्ताकैबीच सन् २००१ को सेप्टेम्बर ११ मा संयुक्त राज्य अमेरिकाको न्यूयोर्कस्थित विश्व व्यापार केन्द्र र अमेरिकी रक्षा मन्त्रालय पेन्टागनमा मुस्लिम उग्रवादी समूह ‘अलकायदा’ ले हवाई हमला गर्‍यो । यसले अन्तर्राष्ट्रिय राजनीतिक परिदृश्यमा व्यापक परिवर्तन ल्यायो । अमेरिकाले विश्वव्यापीरूपमा आतङ्कवाद विरुद्ध युद्धको घोषणा गर्‍यो । जसको असर नेपाली राजनीतिमा पनि क्रमशः देखियो । तत्कालका लागि यो घटनाका बावजुद पनि वार्ता जारी रह्यो तर यसले कुनै निश्कर्ष दिन सकेन । तैपनि नागरिक समाजको दवावमा गोदावरीमा कार्तिक २८ गते पुनः वार्ता भयो तर यो वार्ता पनि बीना निश्कर्ष सकियो ।

दुई पक्षबीच वार्ताका विषयमा प्रष्ट मतभेद देखिएको थियो । यही पृष्ठभूमिमा माओवादी अध्यक्ष प्रचण्डले २०५८ मंसिर ८ गते एक वक्तव्य प्रकाशित गरी वार्ता भङ्ग भएको घोषणा गरे । सोही रात माओवादीले दाङ्ग जिल्लाको घोराहीस्थित सैनिक व्यारेकमाथि भिषण हमला गरे । जनयुद्धको दौरानमा

सेनामाथिको यो पहिलो प्रत्यक्ष हमला थियो। यसपछि सरकारले देशव्यापीरूपमा संकटकालीन अवस्थाको घोषणा गर्‍यो। माओवादीलाई आतंककारी घोषित गर्दै देशव्यापी सेना परिचालन गरियो।

यसपछिका दिनमा राजनीतिक संकट अरू गहिरिदै गयो। खासगरी संकटकाल लम्ब्याउने विषयलाई लिएर दलहरू र दलभित्रै (विशेषगरी नेपाली कांग्रेस भित्र) विवाद बढ्यो। यहि विवादका कारण तत्कालीन प्रधानमन्त्री शेरबहादुर देउवाको सिफारिसमा २०५९ साल जेठ ८ गते प्रतिनिधिसभा विघटन गरियो र सोही वर्षको असोज २७ गते प्रतिनिधिसभाको निर्वाचन गर्ने घोषणा गरियो। यो घटनाले नेपाली कांग्रेसमा विभाजन ल्यायो। यसपछि मुलुकमा राजनीतिक संकट र धुवीकरणको प्रक्रिया तीव्ररूपमा शुरू भयो। यसैबीच संविधानसभाको सवाल जनस्तरबाट पनि क्रमशः उठ्न थाल्यो। नागरिक समाजले संविधानसभाको मागलाई जोडदार रूपमा उठाउन शुरू गर्‍यो। शान्ति स्थापनाको मूल्यमा संविधानसभासम्म पुग्न राजनीतिक दलका कार्यकर्ताहरू, स्वतन्त्र पेशागत समूह, नागरिक समाजबाट राजनीतिक नेतृत्वलाई पनि दवाव बढ्न थाल्यो।

(घ) राजाको प्रत्यक्ष शासन

२०५९ असोज १३ गते तत्कालीन प्रधानमन्त्री शेरबहादुर देउवाको आह्वानमा बसेको प्रधानमन्त्री सहित त्यतिवेला संसदमा प्रतिनिधित्व गरिरहेका राजनीतिक दलका नेताहरूको बैठकले 'मुलुकमा हाल विद्यमान जटिल परिस्थितिलाई मध्यनजर राख्दा आगामी २०५९ साल कार्तिक २७ गते प्रतिनिधिसभाको निर्वाचन गर्न सम्भव नदेखिएकोले विभिन्न राजनीतिक दलहरूबाट व्यक्त विकल्पलाई समेत ध्यानमा राखी संविधानसम्मत ढङ्गले उपयुक्त विकास खोज्न बैठकले प्रधानमन्त्रीलाई सिफारिश गरेको छ' भन्ने निर्णय गर्‍यो। सोही बैठकमा केही राजनीतिक दलले स्पष्टरूपमा (जनमोर्चा नेपाल र नेपाल मजदुर किसान पार्टी) विघटित प्रतिनिधिसभाको पुनर्स्थापनाको पक्षमा विशेष जोड दिएका थिए। विभिन्न आठ राजनीतिक दलको खुल्ला सल्लाहबीच असोज १७ गते तत्कालीन प्रधानमन्त्री शेरबहादुर देउवाले संविधानको धारा १२७ बमोजिम एक वर्षकालागि आम निर्वाचनको मिति पर सार्न राजामा सिफारिस चढाए। त्यसको भोलीपल्ट अर्थात् असोज १८ गते राजा ज्ञानेन्द्रले संविधानको धारा १२७ को प्रयोग गरी देउवालाई अक्षम घोषणा गर्दै राज्यको कार्यकारी अधिकार आफूले लिएको घोषणा गरे (हेर्नुहोस अनुसुची ३)। सोही असोज २५

गते राजाले लोकेन्द्रबहादुर चन्दको नेतृत्वमा नयाँ सरकार गठन गरे। यसपछि करिब १३ वर्षपछि राजाको प्रत्यक्ष शासन पुनः शुरू भयो।*

राजाले शक्ति आफ्नो हातमा लिए पनि जटिल समस्याका रूपमा अगाडि आएको माओवादी विद्रोह समाधानको कुनै संभावना देखिएन। राजाको प्रत्यक्ष शासनमा पनि शान्तिवार्ताको प्रसङ्ग भने चलिरह्यो। चन्द सरकारले २०६१ माघ १४ गते माओवादीमाथि लगाइएको आतंककारी बिल्ला र टाउकाको मूल्य फिर्ता लियो। सरकार र माओवादी दुवै पक्षले युद्धविरामको घोषणा गरे। सोही माघ २७ गते युद्धविराम आचार संहिता पनि जारी भयो। २०६० वैशाख २४ देखि सरकार माओवादी शान्तिवार्ता पुनः शुरू भयो। वार्तामा माओवादी पक्षले विभिन्न २४ बुँदे लिखित माग पेश गरे। सो मागपत्रका बारेमा वार्तामा खासै छलफल हुन सकेन। अचार संहिता जारी भए पनि सो को पालनासम्बन्धमा एक अर्कामा आरोप प्रत्यारोप भइरह्यो। अर्कोतर्फ प्रमुख राजनीतिक दलहरूले राजाको असोज १८ को कदम विरुद्ध आन्दोलन गरिरहे चन्द सरकारको संवैधानिक हैसियतमाथि प्रश्न उठाउँदै त्यसको विरोध गरिरहे। यसैबीच चन्द सरकार विघटन भयो।

चन्द्रपछि २०६२ साल जेठ २१ मा सूर्यबहादुर थापाको नेतृत्वमा नयाँ सरकार गठन भयो। यसपछि वार्ता भइ त भएन तर सुचारू हुन पनि सकेन। एकातर्फ मुख्य दलहरूको अग्रसरतामा 'प्रतिगमन विरोधी आन्दोलन' चलिरहेको थियो भने अर्कोतर्फ सरकार र माओवादीबीच युद्धविराम आचारसंहिताको पालनाबारे आरोप प्रत्यारोप भइरहेको थियो। यही कठीन परिस्थितिकाबीच थापा सरकारले २०६० साउन ३२ गते नेपालगञ्जमा माओवादीसँग तेस्रो चरणको वार्ता शुरू गर्‍यो। यसवार्तामा माओवादीले चन्द्रसरकारको वार्ताटोलीलाई बुझाएको २४ बुँदे मागपत्रलाई ध्यान दिँदै एक रोडम्याप पेश गर्‍यो तर त्यसमा माओवादीले उठाएको संविधानसभाको माग समावेश थिएन। त्यस्तै अर्को वार्ता भाद्र २ गते दाङ्गको हापुरेमा सम्पन्न भयो। यसले पनि कुनै ठोस प्रगति दिन सकेन। त्यस वार्तामा आगामी दिनमा वार्तालाई निरन्तरता दिने भन्ने निर्णय भए तापनि वार्ता जारी रहेकै बेला रामेछापको

* संसदीय व्यवस्थामा प्रधानमन्त्रीले राज्यको कार्यकारी अधिकारको प्रयोग गर्दछन्। प्रधानमन्त्रीको चयन संसद (प्रतिनिधि सभा) को सदस्य भएको दलको नेतामात्र हुन सक्छ, जो संसदप्रति उत्तरदायी हुन्छ। त्यहाँ राष्ट्र प्रमुखसँग कुनै विशेष अधिकार हुँदैन र प्रधानमन्त्री राजाप्रति उत्तरदायी हुनु पर्दैन। तर यस घटना पछि राजाले देशको कार्यकारीण अधिकार आफूमा रहेको घोषणा गरे र आफैँखुशी नयाँ सरकारको गठन गरेका हुन्।

दोरम्बामा शान्तिपूर्ण बैठक बसिरहेको ठाउँमा सेनाद्वारा १८ माओवादी सहित दुई सर्वसाधारणको गैरन्यायिक हत्या भयो। यिनै पृष्ठभूमिमा भदौ १० गते माओवादी अध्यक्ष प्रचण्डले वक्तव्य प्रकाशित गरी युद्धविराम भङ्ग भएको घोषणा गरे र शान्तिवार्ताका प्रयासहरू असफल भए।

यसपछिका दिनमा राजनीतिक संकट गहिरिएर गयो। राजा र दलबीचको दूरी बढ्दै गयो भने दल- माओवादीबीच दूरी कम हुँदै गयो। दलले राजा विरोधी आन्दोलनलाई तिब्रता दिए। तर प्रमुख दलहरू बीच आन्दोलनको मागमा एकरूपता थिएन। आन्दोलनकारी घटकमध्ये नेपाल मजदुर किसान पार्टी र जनमोर्चा नेपालले २०५९ असोज १३ को सर्वदलीय बैठकदेखिनै संसद पुनर्स्थापनाको सवाल उठाएका थिए भने नेपाली कांग्रेसले पनि प्रतिनिधि सभा पुनर्स्थापनाको माग अधि साऱ्यो तर अर्को मुख्य दल नेकपा (एमाले) ले सर्वदलीय सरकारको माग उठायो। देउवा समूहले आफ्नो विघटित सरकारको पुनर्स्थापनाको माग गर्‍यो। आन्दोलनकै विषयलाई लिएर नेपाल सदभावना पार्टी विभाजित भयो। आन्दोलन चर्किँदै गर्दा थापा सरकार विघटन भयो। त्यसपछि देउवा-एमाले-राप्रपा सरकार गठन भयो। सरकार परिवर्तन भएपनि माओवादी युद्ध जारी रह्यो। संयुक्त आन्दोलनको प्रमुख घटक नेकपा एमाले प्रतिगमन आंशिक सच्चिएको भन्दै सरकारमा सामेल भयो भने अन्य दलहरूले आन्दोलन जारी राखे।

छ महिना पनि नवित्दै देउवा सरकार पुनः विघटन भयो। २०६१ साल माघ १९ गते राजाद्वारा सम्पूर्ण कार्यकारी अधिकार आफूमा निहित रहेको घोषणा भयो (हेर्नुहोस् अनुसूची ४)। प्रधानमन्त्री, मन्त्रीहरू, मुख्य राजनीतिक दलका नेताहरू, मानव अधिकारकर्मी, नागरिक समाजका अगुवाहरूको व्यापक गिरफ्तारी र थुना शुरू भयो। स्वतन्त्र सञ्चार माध्यमहरूमा सैनिक उपस्थित गराई नियन्त्रण गराइयो। देशमा पुनः संकटकालीन अवस्थाको घोषणा भयो। यो घटनाले सात मुख्य राजनीतिक दलहरूलाई एकै ठाउँमा आउने अवस्था सिर्जना गर्‍यो। व्यापक जनआन्दोलन उठाउन नागरिक समाजको सक्रियता पनि बढ्दै गयो। संविधानसभाको पक्षमा जनस्तरबाट समर्थन अरू तीब्ररूपमा बढ्यो।

राजाका निरङ्कुश कदम र हठवादी व्यवहारले गर्दा राजा स्वयं एक्लै गए। राजनीतिक धुवीकरण, अन्तर्पार्टी दवावका कारण दलहरूले राजतन्त्रप्रतिको आफ्नो धारणामा परिवर्तन ल्याए। अन्ततः दल माओवादी बीच २०६२ मंसिर

७ गते १२ बुँदे समझदारी भयो। यसले जनआन्दोलन २०६२/०६३ लाई सफल बनाउन सहयोग पुऱ्यायो। जनआन्दोलन उत्कर्षमा पुगेपछि वैशाख ८ गते आन्दोलनरत दलहरूलाई प्रधानमन्त्रीको नाम सिफारिश गर्न आह्वान गरे। दलहरूले त्यसलाई राजाको निरंकुशता लम्ब्याउने चालबाजीका रूपमा व्याख्या गर्दै जनआन्दोलनलाई थप उचाईमा पुऱ्याउने दृढता व्यक्त गर्दै जनतालाई थप आन्दोलनमा सहभागी हुन आह्वान गरे। यसले आन्दोलन अझै उत्कर्षमा पुऱ्यो। वैशाख ११ गते राति राजकीय र सार्वभौमसत्ता नेपाली जनतामा निहित रहेको स्वीकार्दै 'जनताको नासो जनतामा फर्काएको' घोषणा गर्दै जनआन्दोलनको बललाई सम्बोधन गर्दै विघटित प्रतिनिधिसभा पुनःस्थापना भएको घोषणा गरे। यसबीचमा आन्दोलनको एउटा शसक्त मागका रूपमा रहेको संविधानसभा नै जनआन्दोलनको सबैभन्दा महत्वपूर्ण जनादेश बन्यो।

(ड) दल माओवादी समझदारी र दोस्रो जनआन्दोलन

राजाको कदमले संसदवादी दलहरू र माओवादी विद्रोहीबीचको दूरी कम हुँदै गयो। राजनीतिक धुब्रिकरण बढेर गयो। आन्दोलनमा रहेका सात दलबीचमा २०६२ वैशाख २५ मा संविधानसभामा जान सकिने आपसी ६ बुँदे सहमति भयो (अनुसूची ५)।

स्थापनाकालदेखि नै संवैधानिक राजतन्त्रप्रति प्रतिबद्ध नेपाली कांग्रेसले २०६२ भदौ १४ देखि १७ मा ललितपुरमा सम्पन्न ऐतिहासिक ११ औं महाधिवेशनले राजतन्त्रप्रति निरपेक्ष रहने र संविधानसभासम्म पुनः सकिने राजनीतिक कार्यनीति घोषणा पारित गर्‍यो। अर्को मुख्य दल नेकपा एमालेको केन्द्रीय समितिको एघारौं पूर्ण बैठकले "लोकतान्त्रिक गणतन्त्र" को नारा र संविधानसभामा जाने कार्यनीति पारित गर्‍यो।

त्यस्तै आन्दोलनको अर्को मुख्य घटक नेपाली कांग्रेस (प्रजातान्त्रिक) को २०६२ पौष २१ देखि २३ सम्म सम्पन्न महाधिवेशनले पनि राजतन्त्रप्रति निरपेक्ष रहँदै संविधानसभाबाट नयाँ राज्य संरचना बनाउने निर्णय पारित गर्‍यो। अर्कोतर्फ हिंसात्मक विद्रोहमा रहेको नेकपा माओवादीको सम्मेलनले प्रतिस्पर्धात्मक बहुदलीय व्यवस्था प्रतिको प्रतिबद्धता सम्वन्धी नीति सार्वजनिक गरेको थियो।

यिनै पृष्ठभूमिमा निरन्तरको सम्ववाद र छलफलपछि सात राजनीतिक दल र माओवादीबीचमा निरंकुशताको अन्त्य, शान्ति र लोकतन्त्रको स्थापना गर्ने २०६२ मंसिर ७ गते १२ बुँदे समझदारी भयो। सो समझदारी अनुरूप

संविधानसभा सबैको साभ्ना मुद्दा बन्यो । राजनीतिक घटनाक्रमको विकाससँगै उत्पन्न नयाँ परिस्थितिलाई संबोधन गर्दै दल र माओवादीको बीचमा पुनः २०६२ चैत्र ६ गते अर्को समझदारी भयो । (हर्नुहोस दुवै समझदारी अनुसूची ६)

यसरी आपसी समझदारी अनुरूप राजनीतिक दलहरूले २०६२ चैत्र २६ गते वृहद् जनआन्दोलन सुरु गरे । जसमा माओवादी र नागरिक समाजको सक्रिय समर्थन रह्यो । आन्दोलन उत्कर्षमा पुग्नलाग्दा राजाले २०६३ वैशाख ८ गते आन्दोलनरत दलहरूलाई सरकार गठनको लागि आह्वान गर्दै शाही घोषणा गरे (हेर्नुहोस् अनुसूची ७) । सो घोषणाको भारत, अमेरिकालगायतका मुलुकले स्वागत गरेका थिए तर दलहरूले विरोध गरे र उनीहरूले आन्दोलनलाई निरन्तर जारी राखे । अन्ततः १९ दिनपछि अर्थात् २०६३ वैशाख ११ राति साढे ११ बजे राजाले राजकीयसत्ता र सार्वभौमसत्ता जनतामा फिर्तागरी विघटित प्रतिनिधिसभाको पुनर्स्थापनाको घोषणा गरे । साथै उनले सातदलको मार्गचित्रप्रति सहमति पनि जनाए (अनुसूची ८) । यसरी विघटित प्रतिनिधि सभाको पुनःस्थापना भयो । पुनर्स्थापित प्रतिनिधि सभाको २०६३ वैशाख १७ गतेको बैठकले **संविधानसभासम्बन्धी जरूरी सार्वजनिक महत्वको प्रस्ताव** पारित गर्‍यो ।

विद्रोही माओवादीले पनि केन्द्रीय कार्यसमितिको बैठकबाट दश बुँदे राजनीतिक मार्ग चित्र पारित गरेका छन् । सो मार्गचित्रले विद्रोहीहरूको संविधानसभासम्बन्धी विस्तृत कार्ययोजनालाई प्रष्ट पारेको छ ।

(च) प्रतिनिधिसभाको घोषणा-२०६३

पुनर्स्थापित प्रतिनिधिसभाले २०६३ जेष्ठ ४ मा प्रतिनिधिसभाको घोषणापत्र जारी गर्‍यो (अनुसूची ९) । यो घोषणापत्रले खासगरी राजाका अधिकारलाई कटौती गरी सम्पूर्ण कार्यकारी अधिकार प्रतिनिधिसभामा रहेको घोषणा गर्‍यो । त्यस्तै नेपाललाई धर्म निरपेक्ष राष्ट्रको घोषणा गर्‍यो । यसले संविधानसभाको निर्वाचन गर्नको लागि सहज बाटो निर्माण गरिदियो । राजनीतिक रूपमा यो घोषणापत्र अत्यन्त महत्वपूर्ण त छँदैछ, यसले नेपालको कानूनी इतिहासमा पनि महत्वपूर्ण स्थान राख्छ ।

यसरी नेपाल संविधानसभाको निर्वाचनको संघारमा पुगनुमा मूलतः चार वटा कारण रहेका छन्-

पहिलो- विद्यमान संसदीय शासन प्रणाली तथा संवैधानिक राजतन्त्रात्मक व्यवस्थाको विरुद्ध वि.सं. २०५२ सालदेखि हिंसात्मक विद्रोह संचालन गरिरहेको नेकपा माओवादीले शान्तिपूर्ण राजनीतिमा फर्कनका लागि आफ्नो न्यूनतम मागको रूपमा संविधानसभालाई अधि सार्नु हो । शान्ति स्थापनाको मूल्यमा यसलाई सबैले स्वीकार गरेका हुन् ।

दोस्रो- जनआन्दोलन २०४६ को उपलब्धीस्वरूप प्राप्त नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले संवैधानिक राजतन्त्रलाई संस्थागत गर्न खोजेको भएतापनि राजाले खासगरी वर्तमान राजा श्री ५ ज्ञानेन्द्रको राज्यारोहणपछि क्रमशः असोज १८, २०५९ हुँदै २०६१ माघ १९ पछिका राजाका कदमहरूले नेपालमा राजतन्त्रबारे गम्भिर विवाद शुरू भयो । राजतन्त्रबारेको विवादको छिनोफानोको लागि पनि संविधानसभा साभ्ना सवाल बन्न पुगेको छ ।

तेस्रो- २०४६ को परिवर्तनपछि जनआन्दोलनका प्रतिनिधि दलहरूको अगुवाइमा नै संचालित सरकारहरूले पनि जनआकांक्षा अनुरूप राज्यलाई समावेशी बनाउन नसक्दा महिला, जनजाति, दलित, मधेशी समुदायका सवालहरू जहाँका तहीं रहे । यी सवालहरूको छिनोफानोको साधन पनि संविधानसभा बन्न पुगेको छ ।

चौथो र सबैभन्दा महत्वपूर्ण कारण संविधान प्रति जनताको स्वामित्वको अनुभूति हो । वि.सं. २००४ साल देखि २०४७ सालसम्म बनेका सबै पाँचवटा संविधानहरू निर्माणको क्रममा जनताको प्रत्यक्ष सहभागिता अहिलेसम्म पनि मुख्य रूपमा खड्किएको हो । यी सबै संविधानका प्रावधानलाई हेर्ने हो भने २०१५ सालको संविधानका केही र २०४७ सालका धेरै प्रावधानहरू स्वीकृत र मान्य छन् । तर यी सबैको असफलताका पछाडि जनताको अपनत्व अनुभूतिको अभाव हो । २०४७ सालको संविधान निर्माणको क्रममा पनि संविधान मस्यौदा आयोगले तयार गरेको मस्यौदामाथि राजाबाट घोषणा भएको थियो । सो अनुरूप २०४८ सालको आम निर्वाचन सम्पन्न भएको थियो । यदि २०४८ सालपछि तल्लो सदन र माथिल्लो सदनद्वारा त्यस संविधानलाई संसदीय अनुमोदन गरी घोषणा गरिएको भए त्यसलाई धेरै हदसम्म जनअनुमोदित संविधान मान्न सकिन्थ्यो, तर सो हुन सकेन । तसर्थ अहिलेसम्मका कुनै पनि संविधानमा जनताले आफ्नो स्वामित्वको अनुभूति गर्न सकेका छैनन् ।

संविधानसभामार्फत् जनतामा निहित सार्वभौमसत्ता, राजकीयसत्ता र शासनको अधिकारलाई संस्थागत गर्ने संकल्प पुनर्स्थापीत प्रतिनिधिसभाले लिएको भएतापनि अहिलेसम्म संविधानसभाको घोषणा, यसको संगठनात्मक स्वरूप, संरचना, निर्वाचन पद्धतिका बारेमा ठोस बहस हुन सकेको छैन।

जनआन्दोलनको सफलतापछि गठित सरकार र माओवादीबीच २०६३ साल जेष्ठ ११ गतेदेखि शान्तिवार्ता अधि बहिरहेको छ। शान्तिवार्ताको पहिलो बैठकमै २५ बुँदे आचारसंहिता निर्माण गरी लागूसमेत गरिसकेको छ। आचारसंहिताले भय रहित वातावरणमा संविधानसभाको निर्वाचन गर्ने कुरालाई सुनिश्चित गरेको छ (अनुसूचि १०)। तर हालसम्म सात राजनीतिक दल तथा नेकपा माओवादी कुनैले पनि यसबारे औपचारिक धारणा सार्वजनिक गरेका छैनन्। यसले आम जनमानसमा अन्योल र अस्पष्टतासँगै आशंका र भ्रम पनि बढ्न थालेको छ। तसर्थ यसबारेमा ठोस बहस चलाउनु आवश्यक छ। संविधानसभाको यो गम्भीर विषयवस्तुमाथि ठोस छलफल शुरू गर्ने उद्देश्यले यो अध्ययन सुरू भएको हो।

संविधान र निर्माण प्रक्रिया

(क) नेपालमा नयाँ संविधानको आवश्यकता

नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ समेत नेपालमा हालसम्म पाँचवटा संविधान बने। वि.सं. २००४ सालदेखि सुरू भएको नेपालको संवैधानिक इतिहास लामो होइन। तर, यो छोटो अवधिमा पाँचवटा संविधान बन्नु निश्चय नै धेरै हो।

राणा शासन विरुद्ध आवाज उठ्न थालेपछि राणा प्रधानमन्त्री पद्म समशेरले एक संविधान मस्यौदा समिति गठन गरे। यस समितिले केही भारतीय विशेषज्ञहरूसमेत भिकाई मस्यौदा तयार गऱ्यो। सोही मस्यौदालाई २००५ साल असार १३ गते नेपाल सरकार वैधानिक कानून, २००४ को नाममा जारी गरियो। यो कानून व्यवहारमा कार्यान्वयन हुन सकेन। २००७ सालमा जनक्रान्तिबाट नेपालमा पहिलोपटक प्रजातन्त्र स्थापना भयो।

प्रजातन्त्र प्राप्तपश्चात् त्यसलाई संस्थागत गर्न तथा संक्रमणकालीन अवस्थालाई व्यवस्थित गर्न मन्त्रपरिषद्को सल्लाहमा राजा त्रिभुवनले २००८ पुसमा नेपाल अन्तरिम शासन विधान, २००८ जारी गरे। २००७ सालको क्रान्तिपछि राजा त्रिभुवनले संविधानसभाको माध्यमबाट नयाँ संविधान निर्माण गर्ने घोषणा गरेका थिए। समयक्रमसँगै उनको त्यो घोषणाले मूर्त रूप लिन सकेन। राजा महेन्द्रले १९, माघ २०१४ मा दुई सदनात्मक व्यवस्थापीका सहितको संविधान निर्माण गर्न संविधान मस्यौदा समिति गठन गरेका थिए। तत्कालीन लोकसेवा आयोगका अध्यक्ष भगवतीप्रसाद सिंहको अध्यक्षतामा

बनेको आयोगले प्रख्यात बेलायती संविधानविद् सर आइभर जेनिङ्सको समेत सल्लाह लिएर संविधानको मस्यौदा तयार गर्‍यो। यसलाई राजा महेन्द्रले २०१५ फागुन १४ गते शाही घोषणामार्फत लागू गरे। यो संविधानलाई तीन वर्ष पनि टिक्न दिइएन। २०१७ साल पौष १ गते सोही संविधानको आड लिएर राजा महेन्द्रले आफ्नो हातमा शक्ति लिएपछि करीव दुई वर्ष बिना संविधान प्रत्यक्ष शासन गरे। २०१९ वैशाख २२ मा ऋषिकेष् शाहको अध्यक्षतामा 'पञ्चायती प्रजातन्त्रलाई सुहाउँदो खालको संविधानको मस्यौदा' गर्न एक आयोग बनाइयो। त्यही आयोगले तयार गरेको मस्यौदालाई १ पुस २०१९ मा शाही घोषणामार्फत राजा महेन्द्रले नेपालको संविधान २०१९ जारी गरे। यही पञ्चायती संविधान २०४६ सालसम्म बहाल रह्यो।

२०४६ सालको जनआन्दोलनको बलमा प्रजातन्त्रको स्थापना भएपछि पनि राजाले पहिलेकै जसरी संविधान मस्यौदा गर्न आफ्नै मात्र पहलमा आयोग गठन गरेका थिए तर जनआन्दोलनका सहभागी दलहरूले आयोग गठन प्रक्रियामा असहमति जनाएपछि पुनः २०४७ जेष्ठ १६ मा मन्त्रपरिषदको सिफारिशमा सर्वोच्च अदालतका तत्कालीन न्यायाधिश विश्वनाथ उपाध्यायको अध्यक्षतामा एक संविधान सुझाव आयोग गठन गरियो। यो आयोगले अधिल्ला संविधान निर्माणका प्रक्रियाभन्दा केही फरक अन्य सरोकारवाला तथा जनस्तरमा पनि परामर्श तथा छलफलगरी आफ्नो मस्यौदा तयार गर्‍यो। आयोगले तयार गरेको मस्यौदामा दरवारको हेरफेर पछि (रेग्मी, २०६१) २०४७ कार्तिक २३ गते शाही घोषणामार्फत नै जारी गरियो। अधिल्ला संविधानहरूको तुलनामा प्रजातान्त्रिक र प्रगतिशील मानिएको यो संविधान २०५९ साल असोज १८ र २०६१ साल माघ १९ को राजाको कदमपछि संकटमा परेको थियो।

संविधानसभामार्फत नयाँ संविधान निर्माण गर्ने राज्य र विद्रोहीबीचको समझदारी अनुरूप सरकार माओवादी वार्ता टोलीले गत २०६३ असार २ गते संविधानसभाबाट नयाँ संविधान नबनुन्जेलसम्मका लागि अन्तरिम संविधान मस्यौदा गर्न सर्वोच्च अदालतका पूर्व न्यायाधिश लक्ष्मणप्रसाद अर्यालको संयोजकत्वमा अन्तरिम संविधान मस्यौदा समिति गठन गरेको छ।

यसरी हालसम्म जारी भएका संविधानहरू कुनै आयोगले तयार गरेको मस्यौदालाई राजाले आफ्नो विशेषाधिकारमार्फत जारी गरे र स्वयं राजाकै कारण बढी विवादित बने भने अर्कोतर्फ त्यसरी बनेको संविधानप्रति जनताले अपनत्वको अनुभूति गर्न सकेनन्। त्यस्तै नेपालमा लामो समयदेखि उठिरहेको

शान्ति, राज्यको पुनर्संरचना, समावेशीकरण, राजाको स्थानलगायतका विषयहरूमा संविधानमा नै स्पष्ट व्यवस्था हुनुपर्ने माग अहिले उठिरहेको छ। विगतका संविधानहरूले यी मागलाई सम्बोधन गर्न नसकेकाले संविधानप्रति जनताको अपनत्वको स्थापित गर्न अहिले नयाँ संविधानको आवश्यकता परेको हो।

(ख) संवैधानिक सिद्धान्तहरू

संविधानले राज्यमा शक्ति र अधिकारको प्राप्ति एवं हस्तान्तरणको प्रक्रियालाई व्यवस्थित गर्दछ। राज्य समाजवादी, लोकतान्त्रिक वा साम्यवादी जुनसुकै किसिमको होस्, त्यहाँ आन्तरिक हितको व्यवस्थापन गर्न नयाँ संविधान बनाइन्छ। बृहत्तर राजनीतिक परिवर्तनसँगै नयाँ संविधानको माग हुनु स्वाभाविक प्रक्रिया हो। त्यस्ता बृहत्तर राजनीतिक परिवर्तनका उपलब्धिलाई संस्थागत गर्ने उद्देश्यले संविधान तर्जुमा गरिन्छ। त्यसैले नयाँ संविधान निर्माण प्रक्रियामा केही आधारभूत सिद्धान्त र मान्यताहरू ख्याल गरिन्छ। संविधानमा अन्तर्निहित त्यस्ता मान्यता समयसँगै परिवर्तित हुँदै आएका छन्। जसले संविधान निर्माण प्रक्रियामा पनि परिवर्तन ल्याएको छ।

बीसौं शताब्दीसम्म राजनीतिक सिद्धान्त र विचारधाराको अधिनमा रहेर संविधान निर्माण गरिन्थ्यो। तर अहिलेको बदलिँदो परिवेशमा यसको निर्माण प्रक्रियामा पनि परिवर्तन आएको छ। संविधान निर्माण प्रक्रियामा जनताको व्यापक सहभागिताको अधिकारलाई अहिले संविधानवादको एउटा अङ्गको रूपमा स्वीकार गर्न थालिएको छ (Hart, 2003: 1)। शक्ति पृथकीकरणको सिद्धान्त, सार्वभौमसत्ताको निश्चितता, मौलिक अधिकार, कानूनी सिद्धान्तजस्ता कुराहरूमात्र अहिले संविधानको भाग बन्दैनन्। देशभित्रको आन्तरिक द्वन्द्वमा महत्वपूर्ण पक्षका रूपमा रहेका जातिगत, भाषिक, सांस्कृतिक विषयलाई सम्बोधन गर्नु संविधानको दायित्व हो। भाषा, जाति, संस्कृतिको विवादलाई फूट वा विभाजनको चुनौति मान्ने पुरानो सोचमा अहिले परिवर्तन आइसकेको छ। एक्काईसौं शताब्दीमा यसलाई राजनीतिको धरातलीय यथार्थताका रूपमा सहज तरिकाले स्वीकार गर्न थालिएको छ (UNDP, 2004:1)। त्यसैले अहिले संविधानले सबै जाति, भाषा, संस्कृतिको साझा अस्तित्वलाई पनि मान्यता दिनु पर्दछ।

तसर्थ संविधानसभाले संविधानवादका आधारभूत मान्यताहरू कानूनको शासन, स्वतन्त्र न्यायपालिका, मानव अधिकार, शक्ति पृथकीकरणसँगै बदलिँदो

परिस्थितिलाई सम्बोधन गर्न सक्ने लचकदार र समावेशी संविधान निर्माणको उद्देश्य लिनुपर्छ ।

नेपालको सन्दर्भमा शान्तिस्थापनाका क्रममा सरकार र विद्रोही बीच २०६२ असार २ गते सम्पन्न शिखर वार्तामा आठ बुँदे सहमति भएको छ । सो सहमतिले आगामी हुने संविधानसभाको निर्वाचनलाई सफलतापूर्वक सम्पन्न गर्ने अठोट लिएको छ । यो सहमतिको बुँदा २ मा प्रतिस्पर्धात्मक बहुदलीय शासन प्रणाली, नागरिक स्वतन्त्रता, मौलिक अधिकार, प्रेस स्वतन्त्रता, कानूनी राज्यको अवधारणा लोकतान्त्रिक मूल्यमान्यताहरूप्रति प्रतिबद्धता व्यक्त गरिएको छ । त्यस्तै बुँदा नं. ७ मा संविधानसभाको निर्वाचनमार्फत वर्गीय, जातीय, क्षेत्रीय, लैङ्गिकलगायतका समस्याहरूको समाधान सहितको राज्य पुनर्संरचना गर्ने उल्लेख छ । (विस्तृत हेर्नुहोस अनुसूची ११) । यिनै मान्यतालाई आगामी संविधान निर्माणको आधारभूत सिद्धान्तका रूपमा लिन सकिन्छ ।

(ग) संविधान निर्माण प्रक्रिया र संविधानसभा

सामान्य अर्थमा संविधानसभा संविधान निर्माण गर्ने प्रतिनिधिहरूको वैधानिक भेला हो । जुन भेलाको देशका सबै तह र तप्काका जनताको विचार, भावना, अभिव्यक्तिको प्रतिनिधित्व गरेको ठानिन्छ । संविधानसभाको विशिष्ट उद्देश्य संविधानको निर्माण गर्ने हो । कतिपय देशमा संविधानसभालाई संविधानको निर्माण सँगै राष्ट्रिय विधायिकाको कार्य जिम्मेवारी सुम्पीएको पाइन्छ । दक्षिण अफ्रिकालाई यसको उदाहरण मान्न सकिन्छ । (Khanal, 2004:23) । मान्य सिद्धान्त के हो भने संविधानसभा संविधान निर्माण गर्ने एक साधन (Means) मात्र हो साध्य (End) होइन । जब संविधानसभा विशिष्ट उद्देश्यबाट निर्देशित हुन्छ, तब यसका क्षेत्राधिकार र सीमाहरू पनि सोही अनुसार सिमित हुन्छन् ।

देशमा महत्वपूर्ण राजनीतिक परिवर्तनसँगै आउने विशेष परिस्थितिमा नयाँ संविधानको निर्माणको कुरा उठ्दछन् तर संविधान निर्माणको एउटै मोडल भने हुँदैन । तत्काल विद्यमान शक्तिहरूका बीच आपसी सहमति (Mutual Understanding) का आधारमा मस्यौदा समिति बनाएर संविधान निर्माण गर्ने परंपरागत प्रचलन छ । त्यस्तै संविधान निर्माण गर्ने व्यक्तिहरूको प्रत्यक्ष निर्वाचन गरेर उनीहरूको सभामार्फत पनि संविधान निर्माण गर्ने गरिन्छ । संविधान निर्माणको यही तरिका नै संविधानसभा हो । यसको गठन देशको भौगोलिक, जातीय, सामाजिक परिवेशका आधारमा फरक फरक हुन्छन् । कहीं

विद्यमान राजनीतिक शक्तिहरू बीचको सहमतिद्वारा गरिन्छ भने कतै प्रत्यक्ष निर्वाचनको माध्यमबाट गरिन्छ ।

(घ) संविधानसभाको लक्ष्य र क्षेत्राधिकार

संविधानसभाको सामान्य लक्ष्य भनेको नयाँ संविधानको निर्माण गर्नु हो । त्यसैले संविधानसभा के का लागि र कस्तो हुने भन्ने तत्कालीन राजनीतिक पृष्ठभूमिमा निर्भर रहन्छ । नेपालमा अहिले हुन लागिरहेको संविधानसभा जनआन्दोलन २०६२/०६३ मा अभिव्यक्त जनभावनालाई संस्थागत गर्ने उद्देश्यका साथ नयाँ संविधान बनाउनका निमित्त हो । उक्त जनआन्दोलनले निश्चित मान्यताहरू बोकेको थियो । ती मुलभूत मान्यताहरू- शान्ति, मौलिक स्वतन्त्रताको प्रत्याभूति, विधिको शासन, बालिग मताधिकार, बहुलवादी शासन व्यवस्था, शक्तिपृथकीकरणको सिद्धान्त बमोजिम राज्यका अंगहरूको निर्वाध सञ्चालन, उत्तरदायी सार्वजनिक प्रशासन, खुल्ला र स्वतन्त्र सञ्चार माध्यम (दाहाल, २०६३) आदि हुन् ।

त्यसैले अब बन्ने संविधानले यिनै सर्वमान्य लोकतान्त्रिक मान्यतालाई समेट्नुपर्छ । अन्य देशमा पनि संविधान निर्माण गर्दा केही मुलभूत मान्यताहरू निर्धारण गरिएको पाइन्छन् । जस्तै: भारतको संविधानसभा बेलायती उपनिवेशबाट देशलाई मुक्त गर्न भएको स्वतन्त्रता संग्रामको भावनालाई संस्थागत गर्ने मान्यताबाट निर्देशित थियो र जसको मुल उद्देश्य उपनिवेश मुक्त स्वतन्त्र भारतको स्थापना गर्नु थियो (Khanal, 2004) । त्यस्तै दक्षिण अफ्रिकाको संविधानसभा सामु त्यहाँ भएको जातीय भेदभावयुक्त व्यवस्थाको अन्त्य गरी दक्षिण अफ्रिकी जनताले गरेको लामो आन्दोलनले पाएको सफलता र त्यसमा अभिव्यक्त चाहना 'जातीय भेदभाव मुक्त प्रजातान्त्रिक दक्षिण अफ्रिका' लाई संस्थागत गर्नु थियो (Khanal, 2004:22-23) । त्यसैले संविधानसभा लक्ष्यपरक हुनुपर्दछ । यो शुन्यमा हुन सक्दैन । संविधानसभा जनआन्दोलनको माध्ययबाट हुने ठूला परिवर्तन सँगै प्रारम्भ हुने नयाँ शुरूवात (Fresh Start) को आवश्यकता र चाहनालाई संस्थागत गर्नेतर्फ लक्षित हुन्छ ।

२०४७ सालमा पनि संविधान सुझाव आयोगलाई संविधानको मस्यौदा तयार गर्न दुईवटा सीमा वा आधारहरू तोकिएका थिए । आयोग गठनको निर्णयमा 'संवैधानिक राजतन्त्र र बहुदलीय प्रजातन्त्रको सुदृढीकरणका लागि संविधानको मस्यौदा तयार गरी सिफारिश पेश गर्न' भनिएको थियो (नेपाल राजपत्र अतिरिक्ताङ्क ११, २०४७/२/१६) । अहिलेको सन्दर्भमा नयाँ बन्ने संविधानका

मुलभूत मान्यताहरू निश्चय नै फरक हुन्छन् र नयाँ संविधानको दिशाबोधका लागि ती मान्यताहरू निर्धारण गर्नु आवश्यक छ। यसरी निर्धारण गरिने लक्ष्यहरूले नयाँ संविधान निर्माण प्रक्रियाको दिशाबोध गराउँछ, र लक्ष्यमा पुग्न मद्दत गर्छ। अन्यथा लक्ष्यबाट विमुख हुने सम्भावना हुन्छ।

तसर्थ संविधानसभाको निर्वाचनमा जनता सामु शर्तहरू अघि सार्ने होइन की निर्वाचनमा भाग लिने दल वा स्वतन्त्र उम्मेदवारले केही सारभूत मान्यताहरू प्रतिको पूर्वप्रतिवद्धता स्पष्ट गर्नु जरूरी हुन्छ। जस्तै- सात राजनीतिक दल र नेकपा (माओवादी) बीच सम्पन्न शिखरवार्तामा भएको (२०६३ असार २ को) आठ बुँदे सहमतिमा उल्लिखित मान्यताहरू, सरकार माओवादी बीचको आचारसंहिताको प्रस्तावनामा उल्लिखित प्रजातान्त्रिक मूल्य मान्यताहरू प्रतिको प्रतिवद्धतालगायतका विषयहरूलाई पनि संविधानसभाको न्यूनतम लक्ष्यका रूपमा स्वीकार गर्न सकिन्छ। यसरी निर्धारण गरिने लक्ष्यहरू देश र परिस्थितिअनुसार भिन्न (Contextual) हुन्छन्।

संविधानसभाको गठन विधिसँगै यसको क्षेत्राधिकार कति हुने भन्ने प्रश्न पनि त्यत्तिकै महत्वपूर्ण हुन्छ। अन्य देशहरूको अभ्यासको अध्ययन गर्दा संविधानसभाको क्षेत्राधिकार मुलत दुई तरिकाले तय गरेको पाइन्छ। पहिलो, संविधानसभालाई केवल संविधानको मस्यौदा गर्ने अख्तियारी दिने, दोस्रो स्वयंले मस्यौदा गर्ने र उक्त मस्यौदालाई पारित गरी लागू गर्न अख्तियारी समेत दिने गरिन्छ। दक्षिण अफ्रिका, कम्बोडिया, पूर्वी टिमोर आदि देशका संविधानलाई संविधानसभा आफैले दुई तिहाई बहुमतको आधारमा अनुमोदन गरी जारी गरेका थिए भने कोलम्बियामा राष्ट्रपतिद्वारा अनुमोदन गराइएको थियो। फ्रान्स, रूवाण्डा, पोल्याण्ड, माली, अल्बानिया, आयरल्याण्ड आदि देशमा जनमतसंग्रहद्वारा अनुमोदन गराइएको पाइन्छ।

नेपालको परिप्रेक्षमा अधिकारविहीन अवस्थामा नै रहेपनि राष्ट्रप्रमुखको रूपमा राजा रहेका छन्। तर राजसंस्थाको भविष्य अहिले आफैमा अन्योलमा रहेको छ, र विगतको जनआन्दोलनको म्याण्डेट अनुसार संविधानसभाले टुङ्गो लगाउनुपर्ने विषय मध्ये मुख्य मुद्दा नै यही हो। यस्तो अवस्थामा संविधानसभालाई मस्यौदाको मात्र अधिकार दिएर घोषणा र कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवारी राष्ट्र प्रमुखमा दिनु व्यवहारिक देखिदैन। त्यसैले संविधानसभालाई नै संविधानको मस्यौदा गर्ने, घोषणा गर्ने, कार्यान्वयन गर्ने अधिकार दिन सकिन्छ। यसका लागि आवश्यक मत कति हो भन्ने निर्णय संविधानसभा आफैले निर्धारण गर्न सक्छ। निर्णय गर्दा सामान्यतया: दुई तिहाई मतको

आधारमा गर्न सकिन्छ। कम्बोडिया, पूर्वी टिमोर, दक्षिण अफ्रिकामा यसकिसिमको अभ्यास गरिएको थियो।

त्यस्तै कतिपय महत्वपूर्ण विषयहरू जस्तै- राजतन्त्रको अस्तित्व, राज्यको पुनःसंरचनाको निर्णय गर्ने जिम्मेवारी पनि संविधानसभालाई नै दिन सकिन्छ। किनभने संविधानसभाको निर्वाचनमा जाने इकाईले आफ्नो एजेण्डा जनतासामु लगेको हुन्छ र त्यसैका आधारमा जनताले आफ्नो मत जाहेर गर्ने हुँदा सो सभाले यी विषयहरू पनि निर्णय गर्न सक्छ। तर यस्ता विषयहरूको निर्णय जनमत संग्रहद्वारा गरिनुपर्छ भन्ने मत पनि वलियो रहेको पाइन्छ।

सैद्धान्तिक रूपमा जनमत संग्रहको माध्यमद्वारा यी विषयहरूको निर्णय गर्ने कुरामा असहमत हुने कुनै ठाउँ छैन। तर नेपालको सन्दर्भमा यसको व्यवहारिकता बारे समीक्षा हुनुपर्छ भन्ने मत पनि रहेको छ। जनमत संग्रह बहुमतीय प्रणालीमा आधारित विधि हो र यसको प्रयोग गर्दा अहिले उठिरहेको समानुपातिक समावेशीकरणका सन्दर्भमा अल्पमतमाथि पर्ने प्रभावका बारेमा सोच्नु पर्छ भन्ने मत रहेको पाइन्छ। त्यसैले जनमत संग्रहको प्रयोग गर्दा यसलाई संस्कार (Trend) बन्ने अवस्थाबाट रोक्नु उपयुक्त हुन्छ।

तसर्थ संविधानसभाको निर्णय वा संविधानको अनुमोदन वा अन्य कुनै पनि सवालमा निर्णयको पहिलो आधार पर्याप्त सहमति (Sufficient Consensus) नै हुनुपर्दछ। सहमति विकासका लागि पक्षहरूबीचका सामान्य मतभेदहरू कम गर्ने उपायहरूको खोजी गरिरहनु पर्दछ। सहमतिमा पुग्न नसकेको अवस्थामा मात्र जनमत संग्रहमा जानु उचित हुन्छ।

(ड) संविधानसभाको अभ्यास

विश्वका करीब ४० देशमा संविधानसभाका माध्यमबाट संविधान निर्माणको प्रयास भएको पाइन्छ। यस्तो प्रयास थोरै देशहरूमा मात्र सफल भएको छ। भारत, अमेरिका र पछिल्लो समयमा दक्षिण अफ्रीकाको संविधानलाई सफलताको सूचीमा राख्न सकिन्छ। हाल सालै बनेका (संविधानसभाकै माध्यमबाट) इराक, अफगानिस्तान, पूर्वी टिमोर आदि मुलुकका संविधानहरूको मूल्याङ्कन गर्ने समय भईसकेको छैन। त्यसैले संविधानसभाको माध्यमबाट संविधान निर्माणको अभ्यास गर्दा बढी होशियारी अपनाउनु आवश्यक हुन्छ।

संविधानसभाको इतिहासको अध्ययन गर्दा सर्वप्रथम सन् १७८७ को अमेरिकाको फिलाडेल्फिया सम्मेलनलाई लिन सकिन्छ। हुनत यो कुनै खुल्ला निर्वाचन विधिबाट निर्माण भएको सभा नभई एक सम्मेलन थियो र यही सभाले बनाएको संविधान अहिलेसम्म पनि अमेरिकामा क्रियाशील नै रहेको छ। संविधानसभाको माध्यमबाट संविधान निर्माण गर्ने विश्वका केही मुलुकहरू र तिनीहरूले अवलम्बन गरेको संविधानसभा गठन विधिलाई संक्षेपमा तल उल्लेख गरिएको छ।

केही देशका अनुभवहरू

संयुक्त राज्य अमेरिका

अमेरिकामा १७८७ मा संविधान निर्माण गर्न संविधानसभाको प्रक्रिया सुरु भएको थियो। अमेरिकाको संविधानसभाको गठन प्रत्यक्ष निर्वाचन विधिबाट नभई सहमतिका आधारमा प्रतिनिधिहरूको चयन गरी एक सम्मेलनमार्फत गरिएको थियो। जसलाई फिलाडेल्फिया सम्मेलन भनिन्छ। सन् १७७४ को फिलाडेल्फियाको सम्मेलनद्वारा सर्वप्रथम महाद्विपीय काँग्रेसलाई आमन्त्रित गरियो। त्यस काँग्रेसले अमेरिकी शासनबाट पूर्ण रूपमा स्वतन्त्रता प्राप्त गर्ने प्रयास स्वरूप सन् १७७६ मा अमेरिका स्वतन्त्र राज्यको रूपमा घोषित भयो। त्यसपछि सन् १७७७ को नोभेम्बरमा काँग्रेसले एक राज्यमण्डल स्थापनाका निमित्त संविधानको मस्यौदा तयार गर्‍यो। जसलाई सन् १७८१ मा तेह्रवटा राज्यले स्वीकृति दिए। त्यसले देशका आवश्यक शर्तहरू पुरा गर्न सकेन। त्यसपछि सन् १७८५ र १७८६ मा विभिन्न सभाहरू सञ्चालन भए। अन्ततः सन् १७८७ को फिलाडेल्फियाको संविधानसभाद्वारा शक्तिशाली केन्द्रीय संघको स्थापना गर्न एक संविधानको निर्माण गरिएको थियो, त्यही दस्तावेज नै अमेरिकी संविधान हो। जसमा अमेरिकाका बाह्र राज्यका प्रतिनिधिहरूको उपस्थिति थियो र संविधानको अन्तिम मस्यौदामा उनान्वालीस प्रतिनिधिले हस्ताक्षर गरेका थिए।

फ्रान्स

फ्रान्सेली क्रान्ति पश्चात सन् १७८९ मा फ्रान्समा सर्वप्रथम संविधानसभाको गठन भएको थियो। जुन सभा सन् १७९१ को सेप्टेम्बरमा विघटन भयो। त्यहाँको संविधानसभाको गठन प्रत्यक्ष निर्वाचन प्रणालीबाट भएको नभई राष्ट्रिय सभा (National Assembly) मार्फत भएको थियो। फ्रान्समा संविधानसभाले संविधानको निर्माण गर्न नसकी असफल भयो।

नर्वे

नेपोलियन युद्धसमय (१७९९-१८१५) पछि नर्वेलाई त्यहाँका जनताको सहमति विपरित डेनमार्कले स्वीडेनसमक्ष सुम्पिदियो। त्यसपछि नर्वेजियनहरूले आत्मनिर्णयको अधिकार र स्वतन्त्रताको लागि आन्दोलन गरे। आन्दोलनको सफलतापश्चात सन् १८१४ मा नर्वेमा नयाँ संविधान निर्माण गर्न संविधानसभाको गठन गरियो। जुन संविधानसभाको गठन प्रत्यक्ष निर्वाचनको माध्यमबाट भएको थिएन।

लिथुवानिया

रूसको उपनिवेशमा रहेको लिथुवानिया प्रथम विश्वयुद्धपछि सन् १९१८ को फेब्रुवरीमा स्वतन्त्र भएको घोषणा गरियो साथै संविधानसभाको माध्यमबाट नयाँ संविधान निर्माण गर्ने निर्णय समेत गरियो। यस पछिको केही समय लिथुवानिया जर्मनीको अधीनमा रह्यो। जर्मन अधिपत्य लामो समयसम्म टिक्न सकेन र सन् १९२० मा संविधानसभाको निर्वाचन सम्पन्न गरियो। निर्वाचनमा ९० प्रतिशत मतदाताले मतदानमा भाग लिएका थिए। त्यहाँको ५५० सदस्यीय संविधानसभाको गठन प्रत्यक्ष निर्वाचनका माध्यमबाट भएको थियो।

इटाली

इटालीमा पहिले जनमतसंग्रहको माध्यमबाट राजतन्त्र र गणतन्त्रबीच निर्णय गराई गणतन्त्रमा जाने निश्चय गरियो। त्यसपछि समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीको अवलम्बन गरी सन् १९४६ मा संविधानसभाको गठन गरियो। सोही संविधानसभाले सन् १९४८ मा नयाँ संविधानको निर्माण र घोषणा गर्‍यो। गणतन्त्र र राजतन्त्रबीचमा भएको जनमतसंग्रहमा गणतन्त्र पक्षधरले बहुमत प्राप्त गर्‍यो। जनमतसंग्रहको परिणामपछि राजा निर्वासित भए। संविधानसभाले गणतन्त्रात्मक संविधान निर्माण गर्‍यो।

भारत

भारतीय संविधानसभाको गठन प्रत्यक्ष निर्वाचनको माध्यमबाट भएको थिएन। स्वतन्त्र भारततर्फ उन्मुख संवैधानिक संक्रमणकाललाई सहज बनाउन प्रान्तीय निर्वाचन सम्पन्न भएको थियो। ब्रिटिशहरूले भारतीय शासन व्यवस्थामा सुधार ल्याउन सन् १९३५ मा भारतीय शासन अधिनियम लागू गरेका थिए।

तर त्यस प्रति भारतीय जनताको सहमति प्राप्त हुन सकेन। स्वतन्त्रता संग्रामीहरूले संविधानसभाको माध्यमबाट नयाँ संविधान निर्माणको माग गरिरहे। जसको फलस्वरूप सन् १९४६ मा क्याबिनेट मिसन प्लानले संविधानसभामा जाने निर्णय गर्दै त्यसका प्रतिनिधिहरूको चयनसम्बन्धी प्रस्ताव अधि साय्यो। संविधानसभाको निर्वाचन क्षेत्रलाई भौगोलिक आधारमा तीन क्षेत्रमा निर्धारण गरियो। प्रत्येक निर्वाचन क्षेत्रमा एक लाख जनसंख्या बराबर एक पद छुट्टयाइयो र छनौटमा समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीलाई आधार बनाइयो। यसरी गठन भएको संविधानसभाले नयाँ संविधानको निर्माण र घोषणा गर्‍यो। संविधानको मस्यौदा तयार गर्न छुट्टै मस्यौदा समिति बनाइएको थियो। सो समितिले तयार गरेको मस्यौदाउपर व्यापक छलफल र आवश्यक सुधार एवं परिमार्जन गरियो। अन्ततः संविधानसभाले स्वतन्त्र भारतको वर्तमान संविधान जारी गर्‍यो।

पाकिस्तान

सन् १९४६ को भारतीय स्वतन्त्रता संग्रामसँगै संविधानसभामा प्रतिनिधित्वको लागि सिट संख्यामा मुस्लिम लिगसँग विवाद भएपछि अन्ततः भारत टुक्रिएर पाकिस्तान जन्मन पुग्यो। सन् १९५४ मा संविधानसभाको माध्यमबाट संविधान निर्माण हुन नसकेकाले संविधानसभा विघटन गरिएको थियो।

नामिविया

सन् १९८० अगाडि नामिविया 'जर्मनी-दक्षिण अफ्रिकी शासन व्यवस्था' अन्तर्गत जर्मनीको उपनिवेश थियो। त्यसपछि जर्मनीको प्रतिनिधित्व गर्दै दक्षिण अफ्रिकाका तत्कालीन गौरा शासकहरूले यहाँको राज्य व्यवस्था सञ्चालन गरेका थिए। यही बेला स्वतन्त्रताका लागि हिंसात्मक विद्रोहसमेत सुरु भयो। विस्तारै स्वतन्त्रताका लागि अन्तर्राष्ट्रिय तहबाट पनि दवाव पर्न थाल्यो। क्यानाडा, बेलायत, फ्रान्स, अमेरिकाआदि पश्चिमी देशहरूले 'पश्चिम सम्पर्क समूह' बनाएर कूटनैतिक दवाव दिन शुरू गरे। सन् १९८८ मा राष्ट्र संघीय सुरक्षा परिषदले एक प्रस्ताव पारित गर्दै नामिवियाको विद्रोह अन्त्य गरी स्वतन्त्रताका लागि पहल गर्ने निर्णय सहित एक प्रस्ताव पारित गर्‍यो। अन्तर्राष्ट्रिय समुदायकोसमेत सक्रियतामा समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली अवलम्बन गर्दै त्यहाँ संविधानसभाको गठन गरियो। जसले सन् १९९० फेब्रुवरी ९ मा संविधानको मस्यौदा तयार गरी नयाँ संविधान लागू गर्‍यो।

कोलम्बिया

कोलम्बियामा सन् १९९० मा संविधानसभाको निर्वाचन भएको थियो। उक्त संविधानसभाको निर्वाचनबाट राजनीतिक दलका प्रतिनिधिहरू अतिरिक्त लडाकु, पेशाकर्मीहरू, व्यवसायी, सामाजिक कार्यकर्ता, श्रमिक किसान समेत निर्वाचित भएर आएका थिए। सो क्रममा समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली अपनाइएको थियो।

इथियोपिया

सन् १९७४ मा तत्कालीन शासक हेईल सेलेसी-प्रथमलाई हटाएर सैनिक प्रमुख मेङ्गस्तुले शक्ति हत्याएपछि इथियोपियामा समाजवादी आवरणमा निरंकुश शासन शुरू भयो। जसको शासनकालमा त्यहाँ गरीब र भोकमरीले पुरै देशलाई सतायो। फलस्वरूप निरंकुश शासकका विरुद्धमा सन् १९८९ मा टिग्रेरियन पिपुल्स लिबरेशन फ्रन्ट र अन्य विपक्षी शक्तिहरूले आपसमा मिलेर Ethiopian People's Revolutionary Democratic Front (EPRDF) गठन गरे। जसले सन् १९९१ मा मेङ्गस्तुलाई शक्ति विमुख बनायो। EPRDF र ओर्मो लिबरेशन फ्रन्ट तथा अन्य शक्ति मिलेर संक्रमणकालीन सरकार गठन गरे। मिङ्गस्तु जिम्बाब्वेमा शरण लिन पुगे। नयाँ सरकारले ८७ सदस्यीय एक प्रतिनिधि परिषद् बनायो। यो परिषद् राष्ट्रिय घोषणा पत्र (National Charter) द्वारा निर्दिष्ट थियो। यो परिषद्ले सल्लाहकार सभाको काम गर्दथ्यो। त्यही संक्रमणकालीन सरकारले ५ सय ४७ सदस्यीय संविधानसभाको निर्वाचन सम्पन्न गर्‍यो। सोही सभाले सन् १९९४ को डिसेम्बरमा प्रजातान्त्रिक गणतन्त्र इथियोपियाको नयाँ संविधान निर्माण गरी लागू गर्‍यो।

दक्षिण अफ्रिका

लामो समयदेखि गौरा अल्पसंख्यक शासकहरूको जातीय विभेद खेपिरहेको दक्षिण अफ्रिकामा सन् १९९० पछि नयाँ प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाको सुत्रपात भयो। नयाँ संविधान निर्माणका लागि सन् १९९४ मा पहिलो पटक विभेदरहित तरिकाले ४ सय ९० सदस्यीय संविधानसभाको निर्वाचन सम्पन्न भयो। यही संविधानसभाले नयाँ संविधानको निर्माण गर्‍यो। त्यहाँ संविधानसभाले बनाएको मस्यौदालाई जाँच्ने छुट्टै संवैधानिक अदालतसमेत खडा गरिएको थियो। नयाँ संविधानको घोषणा सन् १९९६ मा भयो। संविधानसभाको निर्वाचन समानुपातिक निर्वाचन पद्धति अपनाई गरिएको थियो। यसअघि दक्षिण

अफ्रिकामा पहिलो हुनेले जित्ने निर्वाचन प्रणाली अवलम्बन गरिदैं आएको थियो ।

पूर्वी टिमोर

इन्डोनेशियाबाट छुट्टिएर नयाँ राज्यको मान्यता पाएको पूर्वी टिमोरमा नयाँ संविधान निर्माण गर्न संविधानसभाको माध्यम अपनाइयो । त्यहाँ मिश्रित निर्वाचन प्रणाली अपनाइएको थियो । कूल ८८ सदस्यीय सभामा देशभरका जम्मा १३ वटा जिल्लाबाट पहिलो हुनेले जित्ने प्रणाली बमोजिम १/१ जना र बाँकी ७५ जनाका लागि समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीको तरिकाबाट निर्वाचित भई आएका थिए । धेरै जातीय तथा धार्मिक समूहहरूको प्रतिनिधित्वको सुनिश्चित गर्न यस्तो पद्धति अपनाइएको थियो ।

अफगानिस्तान

सन् २००१ मा तालिवानी शासकको पतनपछि प्रजातान्त्रिक अफगानिस्तानमा नयाँ संविधान आवश्यक भयो । संविधानसभाको गठन गर्ने सहमति त्यहाँको अन्तरिम संसदको समेत अधिकार ग्रहण गरेको 'लोया जिर्घा'मार्फत् गरियो । संयुक्त राष्ट्रसंघको समेतको सहयोगमा सन् २००५ मा संविधानसभाको निर्वाचन सम्पन्न गरियो । जसका लागि त्यहाँको ३० क्षेत्र र अन्य जिल्लाहरूमा सूची समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली अपनाइएको थियो ।

केन्या

नेपाल जस्तै केन्या पनि बहुभाषिक, बहुसांस्कृतिक तथा बहुधार्मिक देश हो । ब्रिटिश उपनिवेशबाट स्वतन्त्र भएपछि, सर्व प्रथम सन् १९६३ मा केन्यामा नयाँ संविधान जारी गरियो । १९६४ मा गणतन्त्र घोषणा गरिएको केन्याको संविधानलाई आठ पटक संशोधन गरियो तर सन् १९८२ को संशोधनपछि त्यहाँ केन्या अफ्रिकी राष्ट्रिय युनियनको एकदलीय शासन सुरू भयो । सन् २००२ को आम निर्वाचनमा बहुजातीय, बहुभाषिक वर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने दल अहुरू केन्याले ६३ प्रतिशतभन्दा बढी मत प्राप्त गर्‍यो र सो युनियनको एकाधिकार समाप्त भयो ।

वास्तवमा त्यहाँ सन् १९९० देखि नै त्यहाँको नागरिक समाज र धार्मिक तथा जातीय समूहहरू संविधानमा व्यापक परिवर्तन चाहन्थे । यी संघ संगठन,

पेशागत समूह, राजनीतिक दलले केन्यामा सन् २००० मा 'केन्या जन आयोग' बनाएर संविधान सुधारसम्बन्धी अभियान सुरू गरे । फलस्वरूप सरकारले केन्या पुनरावलोकन ऐन, २००० जारी गर्‍यो र यही ऐन अन्तर्गत विख्यात संविधानविद् यसपाल घईको अध्यक्षतामा सन् २००२ मा 'केन्या संविधान पुनरावलोकन आयोग' गठन गरियो । आयोगले एक वर्ष लगाएर बनाएको संविधानको प्रारूप संसदमा पेस गरियो । मस्यौदालाई छलफल तथा अनुमोदन गराउन राष्ट्रिय संवैधानिक सम्मेलन (National Constitutional Conference) को आयोजना गरियो । त्यसलाई संविधानसभा पनि भन्न सकिन्छ । सो सम्मेलनको कूल सदस्य संख्या ६ सय २९ थियो । त्यसमा सांसदहरू पदेन सदस्य थिए, जसको सदस्य संख्या २ सय १२ थियो । देश भरीका ७३ जिल्लाबाट एक जना महिला सहित तीन-तीन जनाको दरले प्रतिनिधि छानिए । स्थानीय निकायबाट २ सय १९ जना प्रतिनिधि छानियो । नागरिक समाज, महिला, धार्मिक समुदाय, ट्रेड युनियन, दर्ताभएका राजनीतिक दल, व्यवसायिक संघ संस्था, अपाङ्ग, व्यापारिक वर्ग, अल्पसंख्यक, सरोकारवाला समूहबाट १ सय ९८ जना छानिए । यसरी गठन भएको सभाले संविधानको मस्यौदामाथि तीन वर्ष लामो छलफलपश्चात पारित गर्‍यो ।

इराक

तत्कालीन इराकी शासक सद्दाम हुसेनको शासनको अन्त्यपछि नयाँ शासन व्यवस्थालाई संस्थागत गर्न नयाँ संविधान बनाउने सहमति भयो । त्यसका लागि सन् २००५ मा त्यहाँ संविधानसभाको निर्वाचन गरिएको थियो । इराकी राष्ट्रिय सभा नामको संविधानसभाको गठनका लागि समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली अवलम्बन गरिएको थियो । त्यहाँ महिलालाई संविधानसभामा पुऱ्याउन गरिएको अभ्यास उदाहरणीय मान्न सकिन्छ । दलहरूले निर्वाचनमा लड्ने उम्मेदवारको सूचि निर्धारण गर्दा कम्तीमा पच्चिस प्रतिशत महिला हुनुपर्ने व्यवस्था गरिएको थियो ।

बोलिभिया

दक्षिण अमेरिकी राज्य बोलिभियामा सन् २००४ मा राज्य सुधारका लागि संविधानसभाबाट नयाँ संविधानको निर्माण गर्ने घोषणा गरियो । पहिले क्षेत्रीय स्वायत्तताका लागि जनमत संग्रह भयो । त्यसपछि सन् २००६ मा मिश्रित निर्वाचन प्रणालीबाट संविधानसभाको निर्वाचन सम्पन्न गरियो । तल्लो सदनमा पहिलो हुनेले जित्ने प्रणाली अपनाइएको थियो । प्रत्येक जिल्लालाई एक

निर्वाचन क्षेत्र मानी निर्वाचन गरियो भने ९ वटा जिल्लामा सूची समानुपातिक प्रणाली अपनाईयो। सूची प्रथमिकता नम्बरको आधारमा बनाइएको थियो। कम्तिमा पाँच प्रतिशतको प्राथमिकतामा नपरेका उम्मेदवारले निर्वाचन जित्न नसक्ने व्यवस्था गरिएको थियो।

(च) अनुभव र सिकाई

संविधानसभाको निर्वाचनको आफ्नै परिवेश हुन्छ। अन्य देशमा गरिएका अभ्यासका आधारमा संविधानसभालाई सफल बनाउने सन्दर्भमा केही पाठ सिक्न सकिन्छ।

समानुपातिक प्रणालीको अवलम्बन: संविधानसभाका लागि निर्वाचन पद्धति चयन गर्दा समानुपातिक निर्वाचन पद्धति बढी प्रजातान्त्रिक, समावेशीकरण गर्न सरल तथा जनताको प्रत्यक्ष सहभागिताका लागि एक उपयोगी प्रणालीका रूपमा विकास भएको पाइन्छ। अन्य देशका उदाहरणहरूको विश्लेषण गर्दा यो एउटा उपयुक्त विकल्पका रूपमा देखा पर्छ। दक्षिण अफ्रिका, नामिबिया, पूर्वी टिमोर, इराक, अफगानिस्तान, कोलम्बिया, इटालीआदि देशहरू यसका उदाहरण हुन्।

समावेशीकरण: प्रायः सबै देशमा संविधानसभाको गठन गर्दा विभिन्न जातजाति, समुदाय, महिलाको उचित प्रतिनिधित्वको अभ्यास गरिएको पाइन्छ। जस्तै दक्षिण अफ्रिका, पूर्वी टिमोर, इथियोपिया आदि देशमा जातीय अल्पसंख्यकहरूको प्रतिनिधित्वको निश्चितता गरिएको थियो भने इराकमा महिलाको विशेष प्रतिनिधित्वका लागि पच्चीस प्रतिशत आरक्षणको व्यवस्था मिलाई सो को सफल कार्यान्वयन भएको पाइन्छ।

जनमत संग्रहको प्रयोग: केही मुलभूत विषयहरू जनमतसंग्रहमार्फत् निर्णय गरेपछि मात्र संविधानसभाबाट नयाँ संविधान बनाइएका केही उदाहरणहरू पाइन्छन्। जस्तै: इटालीमा सन् १९४६ मा राजतन्त्रबारेको जनमत संग्रह र संविधानसभाको निर्वाचन एकैसाथ गरिएको थियो। जहाँ ५४.३ प्रतिशत जनता गणतन्त्रको पक्षमा उभिए भने ४५.७ प्रतिशत जनता राजाको पक्षमा देखिए। मतपरिणामपछि राजा निर्वासित भए। संविधानसभाले जनमत संग्रहको निर्णयका आधारमा नयाँ गणतन्त्रात्मक संविधान बनायो। त्यस्तै बोलिभियामा पहिले स्थानीय स्वायत्तताबारे जनमत संग्रहमार्फत् निर्णय लिईयो। त्यसपछि संविधानसभाको निर्वाचन गरी नयाँ संविधान बनाईयो। यी उदाहरण नेपालको

अहिलेको मुल मुद्दा राजतन्त्रको छिनोफानो र संघीय राज्य संरचनाजस्ता सवालमा निर्णय लिन अवलम्बन गर्न सकिने उपाय हुनसक्छन्।

राजनीतिक समझदारी: प्रायः सबै देशमा राजनीतिक समझदारीकै आधारमा संविधानसभाको निर्वाचन भएको हो। केही देशमा अभ्यास गरिएको त्यतिबेलाको राजनीतिक सुझबुझ उदाहरणीय मान्न सकिन्छ। इथियोपियामा त्यहाँको निरंकुश सैनिक शासक विरुद्ध लडिरहेका विद्रोही र शान्तिपूर्ण आन्दोलन गरिरहेका शक्तिहरूबीच इथियोपियाली जनक्रान्तिकारी प्रजातान्त्रिक मञ्च निर्माण गरी संक्रमणकालीन सरकारको गठन गरे। सो सरकारले एक राजनीतिक घोषणापत्र जारी गर्‍यो। सल्लाहकार सभाजस्तो सबै पक्ष समेटिएको प्रतिनिधि परिषद् गठन गरियो र अन्ततः संविधानसभाको निर्वाचन गराइयो। नेपालमा पनि यस किसिमको समझदारीको सम्भावना रहेको छ।

न्युनतम लक्ष्यहरूको निर्धारण: संविधानसभापछि बन्ने संविधानको प्रारूप वा त्यसमा समावेश हुने सारभूत तत्वहरू के के हुन सक्छन् भन्ने कुराको निक्काल पहिले नै गरेर संविधान निर्माणको काम सुरु गर्दा सफलता प्राप्त भएको उदाहरण भारतीयहरूसँग छ। भारतीय संविधानसभाले काम सुरु गर्नु पहिले सन् १९४६ डिसेम्बर १३ मा पं. जवाहरलाल नेहरूद्वारा संविधानसभा बैठकमा आठ बुँदे प्रस्ताव पेश गरेका थिए। उक्त प्रस्ताव सर्वसम्मतिपारित गरेको थियो। सोही प्रस्तावलाई गन्तव्य मानी संविधानसभाले आफ्नो काम अगाडि बढाएको थियो। यो उदाहरण नेपालका लागि पनि अनुकरणीय हुनसक्छ।

संवैधानिक जाँचको व्यवस्था: संविधान निर्माण गर्नु राजनीतिक कार्य हो। तर, यसको विधिशास्त्रीय वैधता पनि त्यत्तिकै महत्वपूर्ण हुन्छ। यसको जाँचका लागि छुट्टै संवैधानिक अदालतको अभ्यास दक्षिण अफ्रिकाले गरेको थियो। संविधानसभाको मार्गदर्शनका लागि त्यहाँ विभिन्न ३४ बुँदांमा संवैधानिक सिद्धान्तहरू निर्धारण गरिएको थियो। संविधानसभामा सभासदहरूले तयार गरेको मस्यौदा उक्त मार्गदर्शन अनुरूप छ कि छैन भन्ने कुराको अनुगमन संवैधानिक अदालतले गर्दथ्यो। यसरी संविधान राजनीतिक तथा विधिशास्त्रिय दुवै कोणबाट परिपक्व बनाउने कोशिश गरिएको थियो। यसका लागि छुट्टै अदालतको अतिरिक्त सभाभित्रै छुट्टै संवैधानिकता जाँच समिति पनि बनाउन सकिन्छ।

स्वतन्त्र नागरिक समाजको भूमिका: संविधान निर्माणमा राजनीतिक दल वा संगठनमात्र होईन, स्वतन्त्ररूपमा क्रियाशील नागरिक समाज, बौद्धिक समुदायले पनि महत्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्छन्। यसको सफल उदाहरण केन्यालाई लिन सकिन्छ। त्यहाँ नयाँ संविधान निर्माणका लागि सर्वपक्षिय संवैधानिक सम्मेलनको गठन गरिएको थियो। संविधान पुनरावलोकन आयोगले बनाएको मस्यौदालाई जनताबीच व्यापक छलफल गराई सो सम्मेलनमार्फत पारित गरिएको थियो। जनताका बीचमा संविधानको मस्यौदा माथि छलफल गराउन त्यहाँ नागरिक संघ, संगठन तथा स्वतन्त्र व्यक्तिहरूको उल्लेख्य भूमिका रहेको थियो।

विश्वका अधिकांश देशमा गरिएका संविधानसभाका अभ्यास असफल भएका उदाहरण पनि प्रशस्त छन्। नेपालमा पनि प्रजातन्त्रको स्थापनासँगै उठेको संविधानसभामार्फत् संविधान बनाउने लक्ष्य अहिलेसम्म पूरा हुन सकेको छैन। यस्तै पृष्ठभूमिमा नेपालमा संविधानसभाको अभ्यास सफल नै हुन्छ भन्ने के निश्चित छ ? अन्य मुलुकको उदाहरण र आफ्नै देशको विगतको इतिहास हेर्दा यसको सफलताको लागि केही सुचकहरूको पुर्वानुमान गर्न सकिन्छ। जुन मुलुकमा संविधानसभा सफल भएका छन् त्यहाँ मुलतः दृढ राजनैतिक इच्छाशक्ति र दूरदर्शी एवं सबैका भावनाको कदर गर्नसक्ने नेतृत्वको आवश्यकता रहन्छ। साथै, राजनीतिक सहभागिताको सुनिश्चितताका लागि भयरहित अवस्था सिर्जना गर्न शान्तिपूर्ण अवस्थाको प्रत्याभूति, प्रतिनिधित्वको उपयुक्त आधारको छनौट, समावेशीकरण, गहिरो आपसी समझदारी र विश्वास पूर्वशर्तका रूपमा देखा पर्छन्।

नेपालको सन्दर्भमा यी पूर्वाधारहरूको विकास भएको खण्डमा सोही आधारमा संविधानसभाको सफलताको पुर्वानुमान गर्न सकिन्छ। विगतको राजनीतिक अवस्थाभन्दा अहिलेको नेपालको अवस्था केही फरक भएको र जनदवाव बढी भएकोले अहिले संविधानसभाको अभ्यास सफल हुन सक्छ भनी अनुमान गर्न सकिन्छ।

समावेशी राज्य संरचनाको खोजी र संविधानसभा

समावेशी राज्यसंरचनाको माग

नेपाल बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक तथा बहुसांस्कृतिक मुलुक हो। परम्परागत राज्यप्रणालीबाट क्रमशः आधुनिक संरचनामा प्रवेश गर्दै जाँदा ती सबै पक्षहरूको समावेशीकरणको माग उठ्न थालेको छ। विभिन्न साना तिना राज्यहरूमा विभाजित नेपाललाई पृथ्वीनारायण शाहले भौगोलिकरूपमा एकीकरण गरेको २ सय ३८ वर्ष पूरा भै सक्दा पनि यसको विविधतालाई समायोजन गर्न सकिएको छैन।

नेपाललाई 'चार जात छत्तीस वर्णको फुलवारी' भन्ने उनै राजा पृथ्वीनारायण शाहको भावना व्यवहारमा भने प्रतिविम्बित हुन सकेन। त्यसैले महिला, दलित, जनजाति, आदिवासीले देश आफ्नो भए पनि राज्य आफ्नो नभएको गुनासो गरिरहे। राज्यको यस्तो असमावेशी चरित्रमा आमूल परिवर्तन गरी राज्य पुनःसंरचना गर्नुपर्ने माग लामो समयदेखि उठ्दै आएको छ।

२००७ र २०४६ सालको परिवर्तनले पनि समावेशी राज्य संरचनाको अवधारणालाई आत्मसात गर्न सकेन। अहिले आएर सबै वर्ग, समुदायले संविधानसभालाई नै राज्यको पुनःसंरचनाको माध्यमका रूपमा बुझिरहेका छन्। महिला, दलित, जनजातिआदि सबै वर्गको यस्तै धारणा रहेको छ।

(क) महिला

नेपालको आधाभन्दा बढी जनसंख्याको हिस्सा महिलाहरूको भएपनि निर्णायक तहमा उनीहरूको उल्लेख्य सहभागिता हुनसकेको छैन। विगतमा भएका संसदीय निर्वाचनका परिणामलाई मात्र विश्लेषण गर्ने हो भने पनि यो पुष्टि हुन्छ (हेर्नुहोस तालिका- १)।

महिलाको विगतका संसदीय निर्वाचनमा भएको प्रतिनिधित्वको अवस्था

तालिका नं. १

लैंगिक विभाजन	जनसंख्या	प्रतिशत	२०४८	२०५१	२०५६
महिला	११३७७५५६	५०.०४	७ (३.४१)	७ (३.४१)	१२ (५.८५)
पुरुष	११३५९३३७	४९.९६	१९८ (९६.६०)	१९८ (९६.६०)	१९३ (९४.१५)

स्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०५८, निर्वाचन आयोग २०४८, २०५१ र २०५६

जनसंख्याको आधा भाग ओगट्ने महिलाको यस्तो विभेदपूर्ण अवस्थाको मूलकारण पितृसत्तात्मक सोच र त्यसले सामाजिक तथा राजनीतिक क्षेत्रमा पारेको असर हो। यसैको अन्त्यका लागि अहिले संविधानसभामा महिलाको उल्लेख्य सहभागिता माग भइरहेको छ (थापा, गुरुङ्ग, २०६३)। समान सहभागिताका आधारमा मात्र लैङ्गिक समानता सुनिश्चित हुन सक्छ भन्ने महिला अधिकारकर्मीको विचारमा आगामी संविधानसभामा महिला र पुरुषको सहभागिता ५०/५० प्रतिशत हुनुपर्छ भन्ने अवधारणा अघि सारिएको छ। हालै पुनस्थापित प्रतिनिधिसभाको बैठकले हरेक निर्णायक तहमा महिलालाई ३३ प्रतिशत आरक्षणको व्यवस्था गर्ने घोषणा गरेको छ।

(ख) दलित

नेपालमा दलितहरूको पनि उल्लेख्य उपस्थिति रहेको छ। एकीकृत तथ्याङ्कको अभावमा दलितहरूको संख्या कति भन्ने विवाद वा अन्योल समाप्त हुनसकेको छैन। २०४८ सालको जनगणनामा दलितहरूको संख्या २२,०९,७८१ अर्थात् कुल जनसंख्याको ११.९९ प्रतिशत थियो भने २०५८ सालको जनगणना अनुसार

२९,४५,२२३ अर्थात् १२.९५ प्रतिशत रहेको छ। दलित अधिकारकर्मीहरू यो तथ्याङ्कलाई मान्न तयार छैनन्। २०५८ सालको तथ्याङ्क अनुसार नेपालको जनसंख्या वृद्धिदर २.२ छ भने दलित जनसंख्याको वृद्धिदर करिब १ प्रतिशत मात्र रहेको छ। यसबाट पनि दलितहरूको तथ्याङ्कको सत्यताको अनुमान लगाउन सकिन्छ। तर दलितहरूकै भनाईमा पनि यो जनसंख्याको अन्तर देखिनु मा दलितहरूको पनि भूमिका रहेको छ। खासगरी दलित समुदाय भित्रका विभिन्न थर फरक ढङ्गले लिइएको हुँदा उनीहरूको जनसंख्या कुन अनुपातमा घट्यो वा बढ्यो भन्ने निक्योल गर्नसक्ने अवस्था देखिदैन (दलित आयोग, २०६०: ३६)।

जनसंख्याका आधारमा ठूलो हिस्सा ओगट्ने दलितसमुदाय जातीय छुवाछुत तथा भेदभावको समस्याबाट प्रभावित छ भन्ने कुरामा भने कसैको फरकमत देखिदैन। अहिलेसम्म निर्णायक तहमा उनीहरूको उचित प्रतिनिधित्व हुनसकेको छैन। प्रजातन्त्र पुनर्स्थापना पश्चात विगतमा सम्पन्न आम निर्वाचनका परिणामहरूले पनि यो तथ्य पुष्टि गर्दछ (हेर्नुहोस तालिका २)। तथ्याङ्कलाई हेर्दा दलितको स्थिति महिलाको भन्दा धेरै दयनीय देखिन्छ।

प्रतिनिधिसभाको निर्वाचनमा दलितहरूको प्रतिनिधित्वको अवस्था (२०५ स्थानमा)

तालिका नं. २

विवरण	जनसंख्या (प्रतिशत)	२०४८	२०५१	२०५६
तराई दलित	१०३९२९२ (४.५%)	-	-	-
पहाडी दलित	१६९५५७७ (७.१)	१ (०.५) %	-	-

स्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०५८, निर्वाचन आयोग २०४८, २०५१ र २०५६

त्यसैले नीति निर्माण तथा कार्यान्वयन गर्ने सबै तहमा दलितको समानुपातिक प्रतिनिधित्व गराउन संवैधानिक रूपमा नै आरक्षणको व्यवस्था हुनुपर्ने उनीहरूको माग छ (विश्वकर्मा, २०६३)। दलित अधिकारकर्मीहरूले आरक्षणलाई दलीय संरचना भित्रसमेत पुऱ्याउनु पर्ने माग राखेका छन्।

त्यसैले अनुभवका आधारमा आगामी संविधानसभामा दलितको जनसंख्याको समुचित प्रतिनिधित्व गराउन समानुपातिक अवधारणा अपनाईनु पर्ने एवं निर्वाचन क्षेत्र निर्धारण गर्दा, दलितलाई दलित क्षेत्रबाट र अन्य क्षेत्रबाट गरी दोहोरो उम्मेदवारीको अधिकार दिइनु पर्ने माग भइरहेको छ।

(ग) जनजाति

नेपालको जातीय, साँस्कृतिक विविधता यहाँको मौलिक पहिचान मानिन्छ। २०५८ सालको जनगणनाको तथ्याङ्क अनुसार नेपालमा १ सय १ जातजाति रहेका छन्। राष्ट्रिय जनजाति प्रतिष्ठानका अनुसार नेपालमा विभिन्न ५९ आदिवासी जनजाति रहेका छन् (हेर्नुहोस तालिका ३)।

राष्ट्रिय जनजाति प्रतिष्ठानले निर्धारण गरेको नेपालका आदिवासी/जनजातिहरू

तालिका नं. ३

क्र.सं.	आदिवासी/जनजाति	जनसंख्या	क्र.सं.	आदिवासी/जनजाति	जनसंख्या
१	किसान	२८,७६	३१	बगमो	७,३८३
२	कुमाल	९९,३८९	३२	बाह्र गाउँलो	-
३	कुशवाडिया (थारु)	५५२	३३	कोटे	७,९६९
४	कुशुण्डा	१६९	३४	भुजेल	१,१७,५६८
५	गनगाई	३१,३१८	३५	भोटे	-
६	गरुड	५४३५७	३६	मगर	१६,२२,४३१
७	चपाङ	५२,२३७	३७	मार्मी	७२,६१४
८	छेल्याल	९,८१४	३८	माफोली थकाली	-
९	छैरोतन	-	३९	मुगाली	-
१०	जिरेल	५,३१६	४०	मेचे (वोडो)	३,७३६
११	कागड	४१,७६४	४१	याक्खा	१७,००३
१२	डोल्पो	-	४२	राई	६,३५,१५१
१३	ताडवे	-	४३	राउटे	६५८
१४	ताजपुरिया	१३,२५०	४४	राजवंशी (कोचे)	९७२४१
१५	तामाङ	१२,८२,३०४	४५	राजी	२,३९९
१६	तीन गाउँले थकाली	-	४६	लाके	-
१७	तोफ्केगोला	-	४७	लिम्बु	३,५९,३७९
१८	थकाली	१२,९७३	४८	लेप्चा	३,६६०
१९	थामी	२२,९९९	४९	ल्होपा	-
२०	थारु	१५,३३,८७९	५०	ल्होमी (शिङसावा)	-
२१	थुवाम	-	५१	बालुङ	१,१४८
२२	धनुवार	५३,२२९	५२	व्यासी /सोका	२१०३
२३	दरङ	१४,८५९	५३	शोपा	१,५४,६२२
२४	दुरा	५,१६९	५४	सतार (सन्थाल)	४३३५८
२५	धानुक (राजवंशी)	१,८८,१५०	५५	सियार	-
२६	धिमाल	१९,५३९	५६	सुनुवार	९५,२५४
२७	नेवार	१२,४५,२३२	५७	सुरेल	-
२८	पहरी	११,५०५	५८	हापु	१,८२१
२९	फि	-	५९	हयोल्मो	५७९
३०	बनकरिया	-			

जनजाति अधिकारकर्मी एवं प्रतिनिधि संस्थाहरू केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागको तथ्याङ्कलाई अपूर्ण भएको दावी गर्छन्*। तथ्याङ्कमा जे जस्तो मत भिन्नता रहे पनि नेपालमा अनेकौँ जातजाति अस्तित्वमा भएको तथ्य सर्वस्वीकार्य छ। जातीय विविधताको अनुपातमा राजनीतिक सहभागिता हुन सकेको छैन भन्ने गुनासो रहिरहेको छ। त्यसैले विद्यमान राज्य संरचनामा आमूल परिवर्तन गर्नुपर्छ, भन्ने जनजातिको माग रहेको छ।

लोकतान्त्रिक पद्धतिको स्थापनाले संविधानसभामार्फत राज्यको पुनःसंरचना (संघीय/स्वायत्त) गरेर आदिवासी जनजातिलाई त्राण र गुमेको अधिकार दिलाउन सकिन्छ (नेम्वाङ, २०६३) भन्ने उनीहरूको विश्वास रहेको छ। विगतमा राज्य सञ्चालनमा जनजातिको प्रतिनिधित्व जनसंख्याका आधारमा यथेष्ट नभएको गुनासो बारम्बार उठ्ने गरेको थियो। विधायिकामा भएको प्रतिनिधित्वको अवस्थाले यसलाई पुष्टि गर्छ (हेर्नुहोस तालिका-४)। त्यसैले संविधानसभाद्वारा नयाँ संविधानको निर्माण गरी राज्य पुनःसंरचना गर्नुपर्ने माग जनजातिले गर्दै आएका छन्।

प्रतिनिधिसभामा जातीय आधारमा प्रतिनिधित्व (२०५ स्थानमा)

तालिका नं. ४

जाति/जनजाति	जनसंख्या	बिसं २०४८	बिसं २०५१	बिसं २०५६
पहाडिया	७०२३२२० (३०.९%)	११४ (५५.६)	१२९ (६२.९)	१२२ (५९.५)
माथिल्लो जाति				
पहाडी दलित	१६१५५७७ (७.१)	१ (०.५)		
पहाडी जनजाति	४९८८२९८ (२२)	३४ (१६.६)	२४ (११.७)	२८ (१३.७)
नेवार	१२४५२३२ (५.५)	१४ (६.८)	१ (५.८)	१४ (६.८)
भित्री मधेश जनजाति	२५१११७ (१.१)	१ (०.५)		
तराईका माथिल्लो जाती	३३८१८५२ (१४.९)	१८ (८.८)	२२ (१०.७)	२९ (१४.२)
तराई दलित	१०३१२९२ (४.५)			
तराई जाजाती	१८००४५२ (८)	१८ (८.८)	१४ (६.८)	१० (४.९)
मुस्लिम	९७०५६ (४.३)	५ (२.४)	४ (१.९५)	२ (१)
महिला	११३७७५५६ (५०.०४)	७ (३.४)	७ (३.४)	१२ (५.८)
पुरुष	११३५९३७८ (४९.९६)	११८ (९६.६)	११८ (९६.६)	११३ (९४.२)

स्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, सन् २०५८ र निर्वाचन आयोग, २०५८, २०५१ र २०५६।

* जस्तै, हेर्नुहोस, नेपाल आदिवासी जनजाति महासंघद्वारा प्रकाशित तथा डा. हर्क गुरुङ्गद्वारा लिखित 'जनजाति सेरोफेरो' मे २००६।

(घ) मधेश

नेपाली समाजमा जातीय आधारमा मात्र होईन, खास भौगोलिक क्षेत्रका आधारमा पनि भेदभाव रहेको दावी गर्दै त्यस्तो विभेदको अन्त्य हुनुपर्ने माग भइरहेको छ। खासगरी मधेशीहरूले क्षेत्रीय तथा भौगोलिक समानताको पक्षमा आवाज उठाईरहेका छन्। देशको जनसंख्याको ठूलो हिस्सा ओगटेको मधेशको आफ्नै किसिमका समस्या छन्। ती समस्याको समाधानका लागि विद्यमान राज्य संरचना बाधक रहेकाले परिवर्तनको आवाज उठिरहेको छ। यसका लागि मधेशीहरू पनि संविधानसभामार्फत नयाँ संविधान निर्माणको पक्षमा उभिएका छन्। किनभने यो वर्गले चाहेको राजनीतिक समाधान र राज्यको संरचना वर्तमान संविधानबाट सम्भव छैन भन्ने उनीहरूको भनाई रहेको छ। खासगरी मधेशी समुदाय तीन वटा कारणले संविधानसभाको पक्षमा उभिएका हुन्: पहिलो, वर्तमान राज्य संरचनाबाट मधेशीहरू विरुद्धको जातीय विभेदको अवस्था समाप्त हुन सक्दैन। दोस्रो, संघीय संरचना भित्र निर्माण हुने प्रादेशिक राज्यको ढाँचा बाहेकको अवस्थामा मधेशीहरूले आफ्नो क्षेत्रको प्राकृतिक श्रोत तथा संभाव्यतालाई स्वनिर्णयका आधारमा आफ्नो प्रदेशको विकासकालागि उपयोग गर्न सक्दैनन् र तेस्रो, नयाँ संविधान नवनुज्वेल नागरिकताको समस्या समाधान संभव छैन (गुप्ता, २०६३) भन्ने रहेको छ। स्वायत्त प्रादेशिक सरकारको मान्यतालाई केही मधेशीहरूले राजनीतिक एजेण्डाका रूपमा उठाएका छन्। उनीहरू संविधानसभाको माध्यमबाट आफ्ना समस्याको समाधान चाहन्छन्।

(ङ) विकट भौगोलिक क्षेत्र

नेपालका केही विकट, हिमाली तथा दुर्गम जिल्लाहरू डोल्पा, जुम्ला, मुगु, हुम्ला, कालिकोट, मनाङ्ग, मुस्ताङ्ग, रसुवाको जनसंख्या एक लाखभन्दा कम छ (CBS, सन् २००१) भने बाजुरा, सोलुखुम्बु, दार्चुला, तेह्रथुम, ताप्लेजुङ्ग जिल्लाको जनसंख्या एक लाखको हाराहारीमा छ। यी जिल्लाहरू भौगोलिक क्षेत्रफलका तुलनामा कम जनघनत्व भएका जिल्ला हुन्। त्यस्तै अन्य एघार जिल्लामा ७५ हजारभन्दा कम मतदाता रहेका छन्। (निर्वाचन आयोगः वि.स. २०६१)

त्यस्तै कर्णाली क्षेत्रलाई नेपालभित्रको अर्को नेपालको रूपमा हेरिँदै आएको आरोप छ। हालको एकात्मक संरचनामा केन्द्रीय सरकारबाट सधैं उपेक्षाबोध गरिरहनुपरेको अनुभूति त्यहाँका बासिन्दाको छ। ती भूभागभित्र बस्ने सम्पूर्ण

जातजाति, भौगोलिक उत्पिडित वर्ग विकासको अधिकारबाट वञ्चित छन् (शाही, २०६३)।

विकट भौगोलिक क्षेत्रको पनि राजनीतिक तथा प्रशासनिक निर्णायक तह, विकास, न्यायका क्षेत्रमा समानुपातिक प्रतिनिधित्वको माग भइरहेको छ। विगतका राजनीतिक परिवर्तनले ती अपेक्षा पूरा गर्न नसकेकाले अब संविधानसभाले सो पूरा गर्ने उनीहरूको अपेक्षा पाईन्छ।

(च) भाषा संस्कृति

नेपालमा अहिले भाषिक अल्पसंख्यकको प्रतिनिधित्व र भाषिक समानताको सवाल पनि जोडदार रूपले उठिरहेको छ। संसारमा धेरै भाषा बोल्ने देशहरू पपुवान्युगिनी (८ सय ६९), भारत (८ सय ४५) हुन्। त्यस्तै नेपाल पनि बहुभाषिक देश मध्येमा पर्दछ। जनगणना २०५८ अनुसार नेपालमा पाँच भाषा परिवारका ९२ भन्दा बढी भाषाहरू बोलिन्छन्। राज्यले नेपाली भाषालाई मात्र राष्ट्रभाषाको मान्यता दिएको छ। यसले अन्य भाषामाथि अन्याय भएको आवाज उठिरहेको छ। सबै भाषाहरूको राष्ट्रिय मान्यता अहिलेको एउटा मुख्य माग हो। भाषिक अल्पसंख्यकहरूले पनि राज्य संरचनामा प्रतिनिधित्वको माग गरिरहेका छन् (नेम्वाङ, २०६३) तसर्थ आगामी संविधानसभाको निर्वाचनमा भाषिक समावेशीकरण पनि एउटा महत्वपूर्ण विषयका रूपमा रहने छ। भाषा र संस्कृतिको जातीय सवालसँग पनि जोडिएर आउने गर्छ।

(छ) पेशागत एवं बुद्धिजीवी वर्ग

नेपालमा लोकतन्त्र स्थापना गर्न स्वतन्त्र नागरिक समाजले खेलेको भूमिका महत्वपूर्ण छ। नयाँ बन्ने संविधानलाई विशेषज्ञ सहयोग दिन सक्ने वर्गको संविधानसभामा सहभागिता त्यत्तिकै महत्वपूर्ण रहेको छ। तसर्थ संविधानसभामा यो वर्गको सहभागिताको पक्षमा अहिले आवाज उठिरहेको छ।

(ज) प्रवासी

रोजगारी तथा अन्य कामको शिलशिलामा विदेशमा बस्ने नेपालीहरूको संख्या उल्लेख्य छ। वैदेशिक रोजगार, अध्ययन, संयुक्त राष्ट्र संघ तथा अन्य सरकारी वा गैरसरकारी निकायमा काम गर्ने व्यक्तिहरू, कुटनैतिक निकायमा कार्यरत कर्मचारी, वा अन्य तरिकाले विभिन्न देशमा नेपालीहरू रहेका छन्। नेपाल

सरकारको श्रम मन्त्रालय अन्तर्गत श्रम विभागबाट वैदेशिक रोजगारीको लागि अनुमति लिएर विदेशिनेहरूको संख्यामात्र आठ लाखभन्दा बढी रहेको तथ्याङ्कले देखाएको छ। यो तथ्याङ्कमा अध्ययन तथा अन्य प्रयोजनको लागि जाने नेपालीहरूको संख्या जोडिएको छैन। यी सबैको एकीन तथ्याङ्क त छैन तर यो ठूलो संख्यामा रहेको छ भन्न सकिन्छ। छिमेकी मुलुक भारतमा मात्र दशौं लाख नेपाली रहेको अनुमान गरिन्छ*। त्यस्तै मलेसिया, साउदी अरेबिया, यूएइ, कुवेत, अमेरिका जस्ता देशमा पनि लाखभन्दा बढी नेपाली रहेको अनुमान गर्न सकिन्छ। तल दिइएको तालिका नं. ५ ले यो तथ्य स्पष्ट पार्छ।

**हालसम्म वैदेशिक रोजगारीमा जानेहरूको तथ्याङ्क
(२०५०/०५१ देखि २०६२ चैत्र मसान्तसम्म)**

तालिका नं. ५

क्र.सं.	मुलुकको नाम	जम्मा	क्र.सं.	मुलुकको नाम	जम्मा
१	साउदी अरब	१५६०३५	३४	कोसोभो	९३
२	कतार	२३८७९७	३५	जर्मनी	१४
३	यू.ए.इ.	८८४४७	३६	जिम्बावे	१८
४	बहाराईन	५९०७	३७	बर्मडा	६
५	कुवेत	९९२९	३८	साइप्रस	११३
६	ओमान	८३९	३९	निकोसिया	३
७	हङकङ	३७३५	४०	रसिया	१७०
८	साईपान	३३८	४१	स्वीडेन	१
९	जापान	३३५	४२	पोर्चुगल	१
१०	माल्दिभ्स	२८०	४३	कोरिया	५७४०
११	मलेसिया	३५०५८०	४४	मरिसस	३
१२	मकाउ	७०१	४५	ब्रुनाई	५८०
१३	बेरुत	२	४६	इजरायल	२७४५
१४	पपुवान्युगिनी	१६	४७	तान्जानिया	२१
१५	इण्डोनेसिया	२९	४८	क्यानाडा	८
१६	सिंगापुर	२७	४९	यमन	३
१७	अमेरिका	२४९	५०	क्यामरुन	२४
१८	न्युजिल्याण्ड	१८	५१	स्नोल्याण्ड	२
१९	अष्ट्रेलिया	१५	५२	लेसोथो	१
२०	नेदरल्याण्ड	३	५३	मेरियन आइल्याण्ड	१
२१	युगाण्डा	२५	५४	कंगो	१६
२२	बेलायत	२६२	५५	बंगलादेश	१
२३	आयरल्याण्ड	१५	५६	अफगानिस्थान	४६३

* भारतस्थित प्रवासी नेपाली संघका अध्यक्ष बालकृष्ण पाण्डेसंगको कुराकानीमा आधारित।

२४	फिनल्याण्ड	२२	५७	डेनमार्क	१
२५	इटली	५	५८	नर्वे	२
२६	पलाउ	४९	५९	हंगेरी	१
२७	लाबोस	१	६०	बेल्जियम	२
२८	जोर्डन	१९६	६१	स्कटल्याण्ड	१
२९	गाईल्याण्ड	१	६२	सेसेल्स	५
३०	फ्रान्स	१३	६३	भारत	१
३१	स्पेन	२	६३	मस्कट	६
३२	पाकिस्तान	२	जम्मा		८,७६,९२२
३३	गीस	१			

नोट:- यो तथ्याङ्कले श्रम विभागबाट वैदेशिक रोजगारीमा जाने बाहेक अन्य तरिकाले विदेशमा जानेहरूको संख्यालाई समेटेन।

प्रस्तुत तथ्याङ्कमा श्रम कार्यालयको अनुमति लिएर वैदेशिक रोजगारमा जानेहरूको संख्या मात्र समेटिएको छ। ती मध्ये कति नेपाली स्वदेश फर्किए भन्ने तथ्याङ्क उपलब्ध छैन। श्रम विभागको अनुमति नलिइ जानेको कुनै तथ्याङ्क छैन। यो संख्या धेरै रहेको अनुमान गर्न सकिन्छ, किनभने आन्तरिक द्वन्द्व, बेरोजगारी, अवसरको अभावआदि कारणले गर्दा नेपालीहरू विदेशिने क्रम बढिरहेको यथार्थ हो। उनीहरूलाई पनि देशको संविधान निर्माणजस्तो महत्वपूर्ण कार्यमा सहभागी गराउनु जरूरी छ। यसका लागि दूर मतदान पद्धति अपनाउन सकिन्छ। यसबारे पछिल्ला अध्यायहरूमा विस्तृत व्याख्या गरिएको छ।

संविधानसभाको संरचना र प्रतिनिधित्व

विगतका संविधान र राज्य व्यवस्थाले समावेशी शासन व्यवस्थाको अनुभूति दिन सकेनन् । नीति निर्माण तहमा महिला, दलित, जनजाति, विकट भौगोलिक क्षेत्र आदिको प्रतिनिधित्व हुन सकेन । त्यसैले अहिलेसम्मका संविधानप्रति जनताले अपनत्वको अनुभूति गर्न सकेनन् । राज्य पुनःसंरचनामा समावेशीकरणको मागलाई सम्बोधन गर्ने उचित अवसर नयाँ संविधान नै हुने भएकाले सो संविधान निर्माणका क्रमदेखि नै त्यस्ता समावेश हुन नसकेका वर्ग र समुदायलाई अवसर र स्थान प्रदान गर्नु जरूरी छ । त्यसैले संविधानसभाको निर्वाचन प्रक्रिया र त्यसको संरचनामा ती वर्ग र समुदायको प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गरिनु पर्छ ।

संविधानसभा कति सदस्यीय हुने, जातीय, वर्गीय, क्षेत्रीय, लैङ्गिक, पेशागत प्रतिनिधित्व कसरी सम्भव गराउने भन्ने सवाल महत्वपूर्ण छ । विभिन्न वर्ग र समुदायको प्रतिनिधित्वको आधारलाई व्यवस्थित गर्न सर्वप्रथम यसको सैद्धान्तिक पक्षमा सहमति खोजिनु पर्छ । समावेशीकरणको मागका रूपमा प्रकट भईरहेका यी सबै विचार र धारणालाई सामेल गराउँदै राष्ट्रिय हितको साक्षात् विन्दु पहिल्याउन व्यापक छलफल र उच्च राजनीतिक प्रतिवद्धता आवश्यक छ । अहिलेसम्मको तयारीलाई दृष्टिगत गर्दा यस सवालमा राजनीतिक दलहरू यसकार्यमा भरखरै जुटेका देखिन्छन् । दलहरू आधारभूत सैद्धान्तिक विषय तथा प्रतिनिधित्वको संरचनात्मक स्वरूपमा भने अझै स्पष्ट भइनसकेको अवस्था छ ।

नेपाली समाजको विविधतापूर्ण यथार्थताको समग्र प्रतिनिधित्वका लागि संविधानसभाको स्वरूप (Size) केही ठूलो निश्चय नै हुन्छ । थोरै सदस्य

भएको सभा छलफल र सहमति निर्माणका दृष्टिले सहज भए पनि प्रतिनिधित्वका हिसाबले उपयुक्त नहुन सक्छ । त्यसैले सबै तह र वर्गको प्रतिनिधित्वको आधार सर्वप्रथम सुनिश्चित गरिनु पर्छ ।

अहिलेसम्म संविधानसभाको संरचनाबारे राज्यका तर्फबाट ठोस र पूर्ण संरचना प्रस्तावित भएको छैन । न त अरू कुनै पक्षले नै गरेका छन् । सबै दलले आन्तरिक कार्यदलहरू गठन गरेर गृहकार्य भइरहेको जनाइएका छन् । नेपाल जनजाति महासंघले दुई सदनात्मक संविधानसभाको अवधारणामा आधारित एउटा संरचना अघि सारेको छ । उक्त संरचनामा सन् २००९ को जनगणनाको आधारमा सन् २००७ सम्ममा नेपालको जनसंख्या करिब दुई करोड पैसट्टी लाख पुग्ने अनुमानका आधारमा प्रति एक लाख बराबर एक प्रतिनिधि हुने गरी २ सय ६५ जनाको तल्लो सदन हुने छ । यो सदनको गठन समानुपातिक प्रतिनिधित्व प्रणालीका आधारमा प्रत्यक्ष निर्वाचनद्वारा गरिने छ । माथिल्लो सदन प्राथमिकता मतदान/वैकल्पिक प्रणाली अपनाई समुदायगत आधारमा छनौट गरी १५० जनाको हुनेछ (मल्ल, २०६३) । यसबाहेक प्रा.कृष्ण खनालले विभिन्न १४ बहुसदस्यीय निर्वाचन क्षेत्र कायम गरी नेपालमा समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली अवलम्बन गर्नुपर्ने अवधारणा अघि सार्नुभएको छ (Khanal, 2004) । यो प्रस्ताव संविधानसभाको प्रयोजनका लागि नभई विधायिकी निर्वाचन प्रयोजनको लागि हो ।

संविधानसभाको निर्वाचनका लागि पेश गरिएको उक्त संरचनामा खासगरी दोस्रो विधी अर्थात समुदायगत आधारमा छनौट हुने सदस्यहरूको निर्वाचनको कार्यान्वयन पक्ष र यसको व्यावहारिकताबारे थप छलफल हुनु उपयुक्त हुन्छ ।

(क) संविधानसभाको स्वरूप

नेपालको जनसंख्या, जातीय तथा भौगोलिक विविधता, पेशागत तथा नागरिक संघ संघठनहरूको अस्तित्व र महत्वको आधारमा संविधानसभाको संरचना निर्धारण गर्नु उपयुक्त हुन्छ । खासगरी संविधानसभाको स्वरूप निर्धारण गर्दा मुलतः निम्न कुराहरूमा ध्यान दिनु पर्छ :

- उचित प्रतिनिधित्वको प्रत्याभूति
- व्यवस्थापकीय दृष्टिले सहज
- समावेशी चरित्र
- सर्वस्वीकार्य

यी तथ्यहरूलाई आधारमान्दा नेपालको सन्दर्भमा बढीमा ३ सय १ सदस्यीय संविधानसभा उचित हुनसक्छ। २०४७ सालको संविधानले दुईवटा सदनमा परिकल्पना गरेको २ सय ६५ प्रतिनिधि, नेपालको हालको जनसंख्या, यहाँको सामाजिक-सांस्कृतिक विविधतालाई हेरेर यो संख्या निर्धारण गरिएको हो। विश्वका अन्य मुलुकहरूको अनुभव हेर्दा पनि संविधानसभा एक सदनमात्र हुने गरेको पाईन्छ। नेपालमा पनि यसको प्रकृती एक सदनमात्र नै उचित हुन्छ। संविधानसभाको उद्देश्य, प्रयोजनसमेतका आधारमा दुईसदनमात्र सभाको औचित्य देखिदैन। यसरी निर्धारण गरिएको संविधानसभाको गठन प्रक्रिया निम्न विधिबाट गर्न सकिन्छ।

(अहिले प्रस्ताव गरिएको यो मोडल विधायिकीलगायत अन्य प्रयोजनका लागि उपयुक्त नहुन सक्छ। जुन छुट्टै छलफलको विषय हो। यहाँ प्रस्ताव गरिएको नमुना केवल संविधानसभाको प्रयोजनको लागि मात्र हो।)

पहिलो, सूची समानुपातिक प्रणालीमार्फत प्रत्यक्ष निर्वाचित: २५० जना

यो मोडल तयार गर्दा देशको जनसंख्यालाई मुख्य आधार मानिएको छ। २०४६ सालको जनआन्दोलनपछि बनेको नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले प्रत्यक्ष निर्वाचनबाट गठन हुने प्रतिनिधिसभाको सदस्य संख्या २ सय ५ निर्धारण गरेको थियो। उक्त संख्या त्यसवेलाको जनसंख्याको आधारमा निर्धारण गरिएको थियो जसअनुसार औसत ९०-९२ हजार जनसंख्या बराबर एक सदस्य संख्या निर्धारण गरियो। सोही अनुरूप अहिलेको जनसंख्या बराबर एक जना प्रतिनिधित्व गराउँदा यो संख्या तीन सय भन्दा बढी नै हुन जान्छ। देशको सामाजिक-सांस्कृतिक विविधतालाई समेट्नुपर्ने, सभाको आकार अनावश्यक ठूलो हुन नदिने सोच र अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासहरूलाई समेत दृष्टिगत गर्दा औसत १ लाख जनसंख्या बराबर एक सदस्य तोक्नु उपयुक्त मानिएको छ।

केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागद्वारा सन् २००५ मा गरिएको प्रक्षेपण अनुसार नेपालको जनसंख्या करिब २ करोड ५३ लाख छ। यसलाई सरदरमा २ करोड ५० लाखबाट प्रति एक लाख जनसंख्या बराबर एक सदस्य निर्धारण गर्दा सभासदहरूको संख्या २ सय ५० हुन्छ। विगतका निर्वाचन अनुभवलाई हेर्दा सरदर मतदान ६० देखि ६५ प्रतिशत भएको पाइन्छ। यसको अर्थ, सरदर ६० देखि ६५ हजार मतदाता बराबर एक जना जनप्रतिनिधि हुन जान्छ। अहिले संविधानसभाको निर्वाचनमा पनि सो भन्दा बढी मतदान हुने अनुमान गर्न

सकिन्छ, जस अनुसार जनसंख्याको अनुपातमा उचित प्रतिनिधित्व हुने अनुमान गर्न सकिन्छ। तसर्थ एक लाख बराबर एक सदस्यको अवधारणा वैज्ञानिक हुन्छ। यसरी २ सय ५० प्रतिनिधिको निर्वाचन गर्दा सिङ्गो देशलाई एक निर्वाचन क्षेत्र मानी समानुपातिक सूची प्रणाली अवलम्बन व्यावहारिक र सरल हुन्छ। निर्वाचन एकाईले सूची निर्धारण गर्दा समावेशी हुने गरी बनाउनु जरूरी छ।

सिङ्गो देश एक निर्वाचन क्षेत्र र सूची प्रणाली नै किन भन्ने प्रश्न उठ्न सक्दछ। यसको मुख्य कारण बृहद् समावेशीकरण नै हो। उदाहरणका लागि देशभर छरिएर रहेका दलितहरूको प्रतिनिधित्वका लागि यो उत्तम उपाय हो। दलितहरूको संख्या कूल जनसंख्याको १२ प्रतिशतभन्दा बढी रहेको छ तर दलित बाहुल्यता रहेको कुनै निश्चित क्षेत्र छैन। त्यसवाहेक निर्वाचन व्यवस्थापन गर्न सहज हुने, संविधानसभाको निर्वाचन सकेसम्म चाँडो सम्पन्न गर्न निर्वाचन क्षेत्र निर्धारण गर्नमा समय अलमल नहुने, र सिङ्गो देश एक निर्वाचन क्षेत्र बनाउँदा पनि प्रतिनिधित्वमा कुनै असर नपर्ने हुँदा यो पद्धति नै उपयुक्त हुन्छ। निर्वाचन क्षेत्र विभाजन गर्ने कार्य गहन एवं विवाद उत्पन्न हुन सक्ने विषय भएको र यसले राज्य पुनःसंरचनाको मूल मुद्दालाई प्रभावित गर्ने भएकाले क्षेत्र विभाजन संविधानसभाले निर्धारण गर्नु उपयुक्त हुन्छ। साथै सूची समानुपातिक प्रणालीमा निर्वाचन क्षेत्रको भूमिका जनसंख्याको समानुपातिक उपस्थितिका लागि गौण रहने हुँदा संविधानसभाको निर्वाचन प्रयोजनका लागि क्षेत्र विभाजनको महत्व खासै रहदैन। सूची समानुपातिक प्रणालीका फाईदाहरूका बारेमा पछिल्लो अध्यायमा थप विश्लेषण गरिएको छ।

दोस्रो, सामेलीकरणका लागि एकल संक्रमणीय पद्धतिबाट छनौट गरिने: ४५ जना

सूची समानुपातिक निर्वाचन पद्धतिबाट गरिने प्रतिनिधित्वमार्फत समावेशीकरण गर्न नसकिएको अवस्थालाई पूर्ती गर्न थप ४५ सिट छुट्टयाईनु उपयुक्त हुन्छ। यसको छनौट पहिलो तरिकाबाट निर्वाचित २ सय ५० सदस्यहरूले एकल संक्रमणीय मतका आधारमा गर्नेछन्। यो सीट संख्याले तल उल्लिखित विभिन्न वर्ग, समुदाय र क्षेत्रलाई समेट्नु पर्छ। जसको कोटा निर्धारण निम्न अनुसार गरिनु उपयुक्त हुन्छ :

(अ) एकलाखभन्दा कम जनसंख्या भएका जातजातिहरूबाट : २० जना

नेपालमा रहेका विभिन्न जातजातिमध्ये पैसट्टी जातिको जनसंख्या एकलाख भन्दा कम रहेको छ। खुला प्रतिस्पर्धाबाट ती जातीय समुदायहरूले आफ्नो प्रतिनिधि निर्वाचित भएर आउने न्यून संभावनालाई दृष्टिगत गर्दै उनीहरूको सामेलीकरणका लागि सोच्नु आवश्यक हुन्छ। तसर्थ एक लाख भन्दा कम जनसंख्या भएका पैसट्टी अल्पसंख्यक जातीय समुदायबाट प्रतिनिधित्वको सुनिश्चितताका लागि २० स्थान छुट्टयाइनु उपयुक्त हुन्छ। ती पदका उम्मेदवार सम्बन्धित जातिका प्रतिनिधिमूलक संगठनहरू वा राजनीतिक दलले प्रस्तुत गर्न सक्नेछन्। त्यसरी छानिएको उम्मेदवारमध्येबाट प्रत्यक्ष निर्वाचित २ सय ५० सभासदहरूले एकल संक्रमणीय मत प्रणालीका आधारमा उक्त बीस सदस्य निर्वाचित गर्नेछन्।

एक लाखभन्दा कम जनसंख्या भएका जातजाति

तालिका नं. ६

पहाडी जातजाति			तराई जातजाति		
क्र.सं.	जाति	जनसंख्या	क्र.सं.	जाति	जनसंख्या
१	माभी	७२६१४	३६	राजी	२३९९
२	दनुवार	५३२२९	३७	कोचे	१४२९
३	थामी	२२९९९	३८	बोटे	७९६९
४	भोटे	१९२६१	३९	विज्ञा/विन्दा	१८७२०
५	याक्खा	१७००३	४०	नुराङ्ग	१७५२२
६	दरई	१४८५९	४१	खत्वे	७४९७६
७	थकाली	१२९७३	४२	चिडिमार	१२२९६
८	छन्त्याल	९८१४	४३	डुम	८९३१
९	ब्रम्मु/बरामु	७३८३	४४	हल्कोर	३६२१
१०	जिरेल	५३१६	४५	धुनियाँ	१२३१
११	दूरा	५१६९	४६	मुण्डा	६६०
१२	चुराँटे/मुस्लिम	४८९३	४७	पथरकट्टा/सुकवर्मा डया	५५२
१३	लेप्चा	३६६०	४८	सुँढी	८९८४६
१४	ब्याँसी	२१०३	४९	लोहार	८२६३७
१५	स्यु	१८२१	५०	तत्मा	७६५१२
१६	वालुङ	११४८	५१	नुनियाँ	६६८७३
१७	जाइने	१०१५	५२	हलुवाई	५०५८३

१८	राउटे	६५८	५३	बढई	४५९७१
१९	हयोल्मो	५७९	५४	वरई	३५४३४
२०	कुसुण्डा	१६४	५५	कहर	३४५३१
२१	चेपाङ (प्रजा)	५२२३३	५६	राजभर	२४२६३
२२	धरी	११५०५	५७	भेडियार/गदेरी	१७७२९
२३	वादी	४४४२	५८	माली	११३९०
२४	गाइने	५८८७	५९	कुम्हार	५४४१३
२५	धोवी	७३४१३	६०	वज्जाली	९८१४
२६	सन्थाल/सतार	४२६९८	६१	राजपुत	४८५४४
२७	धाँगड/भाँगड	४१७६४	६२	कायस्थ	४८०७१
२८	वान्तर	३५४३९	६३	मारवाडी	४३९७१
२९	गनगाई	३१३१८	६४	पन्जावी/शिख	३०५४
३०	लोढा	२४७३८	६५	आदीवासी जनजाति	५२५९
३१	धिमाल	१९५३७			
३२	ताजपुरिया	१३२५०			
३३	कमार	८७६१			
३४	मेचे	३७६३			
३५	किसान	२८७६			
कुल जनसंख्या					१५२५०११

स्रोत: केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०५८।

नोट :

२००१ को जनगणनामा कुमाल, हजाम/ठाकुर, कानु, राजवंशी, सुनुवार जातिहरूको जनसंख्या ८९ हजारदेखि ९९ हजारबीचमा रहेकोले हाल यी जातिको जनसंख्या एक लाख नाघेको अनुमान गर्न सकिन्छ। त्यसैले यी जातिलाई उपरोक्त सूचीमा समावेश गरिएको छैन।

दलित/पहिचान नभएका दलित र जाति/जनजाति समूह समेत उपरोक्त तालिका अर्न्तगत छैनन्। जसको जनसंख्या क्रमशः १७३४०१ र २३१६४१ रहेको छ। जसलाई उपरोक्त सूचीमा समावेश गरिएको छैन।

केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले तयार गरेको उल्लिखित तालिकामा आदिवासी जनजाति भनी तिनीहरूको जनसंख्या जम्मा ५२५९ उल्लेख गरिएको छ तर सो को थप परिभाषा गरिएको छैन। केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागबाट उद्धृत गरिएकोले जस्ताको त्यस्तै राखिएको हो।

(आ) बुद्धिजीवी, पेशागत एवं स्वतन्त्र नागरिक संगठन तथा ट्रेड युनियनहरू: १५ जना

संविधान निर्माणका लागि बुद्धिजीवी, पेशागत वर्ग एवं नागरिक समाजको भूमिका र आवश्यकता स्वतः स्पष्ट छ। त्यस्तै नागरिक अधिकार र लोकतन्त्र स्थापना गर्न यो वर्गले खेलेको भूमिकाबारे सबैपक्ष जानकार छन्। अतः संविधानको निर्माणमा पनि महत्वपूर्ण जिम्मेवारी निर्वाह गर्नसक्ने यस वर्गको संविधानसभामा उचित प्रतिनिधित्वको व्यवस्था आवश्यक छ।

तसर्थ संविधानसभामा पेशागत, बुद्धिजीवी एवं स्वतन्त्र नागरिक संगठनहरू सम्बद्ध क्षेत्रका लागि पन्ध्र स्थान छुट्टयाउनु उपयुक्त हुन्छ। यो वर्गको प्रतिनिधित्वको आधार निश्चित गर्ने काम चुनौतिपूर्ण छ। पेशागत बुद्धिजीवी एवं स्वतन्त्र नागरिक संगठनहरू मध्ये सबैलाई यो अवसर दिएमा दर्ता भएका गैर सरकारी संस्थाहरू सबैले दावी गर्न सक्ने हुनाले यसका लागि सीमा निर्धारण गर्नुपर्दछ। यस्तो सीमाको एउटा आधार सदस्य संख्या हुन सक्दछ। कम्तिमा एक हजार साधारण सदस्य भएका र राजनीतिक दलसँग आवद्ध नभएका स्वतन्त्र संगठनहरूले त्यस्ता उम्मेदवार प्रस्तुत गर्न सक्नेछन्। उदाहरणका लागि नेपाल पत्रकार महासंघ, नेपाल वार एशोसियसन, नेपाल प्राध्यापक संघ, नेपाल मेडिकल एशोसियसन, नेपाल इन्जिनियर्स एशोसियसन, नेपाल शिक्षक युनियन, नेपाल उद्योग-वाणिज्य महासंघ, नेपाल लेखापरिक्षक संघ, नेपाल अपाङ्ग महासंघ र राष्ट्रियस्तरका ट्रेड युनियनहरू जस्ता राष्ट्रिय हैसियत भएका संघ-संगठन यसका प्रमुख प्रतिनिधिमूलक हकदार हुन सक्दछन्।

यिनीहरूको उम्मेदवारी छनोटको हकमा दुई किसिमको व्यवस्था अपनाउन सकिन्छ। प्रथमतः संघ संगठनले छुट्टै निर्वाचन गरी आफ्नो प्रतिनिधि पठाउन सक्छन्। यसरी उनीहरूबाटै छानिएका संस्थाको प्रतिनिधि पदेनरूपमा संविधानसभाको सदस्य हुन सक्छ। दोस्रो, राजनीतिक सहमतिको आधारमा पनि छनोट गर्न सकिन्छ। यसरी जुनसुकै तरिकाबाट छानिएका व्यक्तिहरूलाई प्रत्यक्ष निर्वाचित २ सय ५० जना संविधानसभासदहरूले निर्वाचित गर्न सक्नेछन्।

(इ) एकलाख भन्दा कम जनसंख्या भएका दुर्गम हिमाली जिल्लाहरूबाट: १० जना

नेपालका केही विकट, हिमाली तथा दुर्गम जिल्लाहरू डोल्पा, जुम्ला, मुगु, हुम्ला, कालिकोट, मनाङ्ग, मुस्ताङ्ग, रसुवामा कुल जनसंख्या नै एक लाखभन्दा कम रहेको छ (CBS, सन् २००९) भने बाजुरा, सोलुखुम्बु, दार्चुला, तेह्रथुम, ताप्लेजुङ्गको जनसंख्या एकलाखको हाराहारीमा छ। यी जिल्लाहरूमा भौगोलिक क्षेत्रफलका तुलनामा कम जनघनत्व छ। त्यसैगरी एघारवटा जिल्लामा ७५ हजारभन्दा कम मतदाता रहेका छन्। (निर्वाचन आयोगः वि.स. २०६९) यदि माथि उल्लिखित प्रति एक लाख जनसंख्या बराबर एक जना सभासद् गर्दा यी कम जनसंख्या भएका जिल्लाहरूबाट प्रतिनिधित्व नहुन सक्छ। विगतमा पनि यी क्षेत्रहरूबाट निर्णायक तहमा उचित प्रतिनिधित्व हुन नसकेकोमा धेरै गुनासो हुँदै आएको थियो। दुर्गम तथा अल्पजनसंख्यिक जिल्लाहरूका लागि छुट्टयाइएको दश पद भने मौजुदा जिल्लाका प्रतिनिधि मध्येबाट राजनीतिक दलले नै उम्मेदवारी प्रस्तुत गर्नु कम विवादास्पद छनोट हुनसक्ने देखिन्छ। यसले राजनीतिक दलहरूको सांगठनिक आधारलाई पनि विस्तार गर्नेछ भने अल्पजनसंख्यिक जिल्लाहरूलाई राष्ट्रिय मूलधारबाट बाहिरिएको महसुस हुन दिने छैन।

तर यिनीहरूको निर्वाचन पनि निर्वाचित सभासद्हरूबाटै एकल संक्रमणीय मत प्रणालीको आधारमा गर्नु उचित देखिन्छ। यससम्बन्धी विस्तृत व्यवस्था हुनेगरी कानूनको निर्माण गर्नु आवश्यक छ।

तेस्रो : मनोनयनबाट ६ जना

माथिका तीनै प्रक्रियाबाट छनोट हुन नसकेका निश्चित क्षेत्र जस्तै, अशक्त, असहाय तथा, अल्पसंख्यक धार्मिक समूह एवं माथिका सबै विधिबाट पनि छुटेका तर महत्वपूर्ण भनिने प्रतिनिधित्वविहीन समुदाय क्षेत्रबाट संविधानसभामा प्रतिनिधित्व गराउन सरकारलाई मनोनयनको अधिकार दिनु उचित हुन्छ। यसरी संविधानसभालाई व्यापक समावेशी चरित्रको बनाउन मद्दत पुग्दछ। साथै कुनै पनि निर्वाचन विधिहरूमा प्रतिस्पर्धा गर्न नसक्ने वर्ग वा समुदायले पनि आफ्नो प्रतिनिधित्वको मौका देखेर सन्तोष मान्नेछ। यस प्रावधानले संविधानसभामा प्रतिनिधित्वको दायरालाई बृहद् बनाउँछ।

प्रस्तावित मोडलअनुसार संविधानसभाको जम्मा संख्या ३ सय १ हुनेछ। यसलाई संक्षेपमा यसरी हेर्न सकिन्छ।

तालिका नं. १

छनौटको तरिका		संख्या	
बन्द सूचीमा आधारित समानुपातिक पद्धतिबाट	सिंगो देश एक निर्वाचन क्षेत्रमा प्रत्यक्ष निर्वाचनको प्रक्रियाबाट निर्वाचित	२५०	
पहिलो तरिकाबाट चुनिएका २५० सभासदहरूले एकल संक्रमणीय मत पद्धतिबाट	अघिल्लो तरिकाबाट निर्वाचित हुन नसकेका एक लाखभन्दा कम सीमान्त जनसंख्या भएका जातजाति	२०	४५
	बुद्धिजीवि, पेशागत एवं स्वतन्त्र नागरिक संघ संगठनहरू, ट्रेड युनियनहरू	१५	
	सीमान्त जनसंख्या भएका जिल्लाबाट	१०	
सर्वपक्षीय सरकारबाट मनोनित	अशक्त, असहाय तथा, अल्पसंख्यक धार्मिक समूह	६	६
जम्मा			३०१

(ख) विगतमा प्रतिनिधित्वको अवस्था

नेपालमा २०१५ सालको आम निर्वाचनदेखि नै पहिलो हुनेले जित्ने निर्वाचन पद्धति अपनाउदै आइएको छ। यस अनुरूप हालसम्म सम्पन्न निर्वाचनका अभ्यासबाट धेरै सिकने मौका मिलेको छ। २०४६ सालको जनआन्दोलनबाट पुनःस्थापित प्रजातन्त्रपछि वि.सं. २०४८ र २०५१ सालको आम निर्वाचनहरूका तुलनामा वि.सं. २०५६ मा सम्पन्न तेस्रो आमनिर्वाचनले अभूत थप केही महत्वपूर्ण पाठ सिकाएको छ। यी निर्वाचन परिणामहरूले मुख्यतः अल्पमतको शासन, लोकप्रिय मतको अनुपातमा प्रतिनिधित्व नभएको अवस्था, जातीय, भौगोलिक, लैङ्गिक विविधताको अनुपातमा असमावेशी प्रतिनिधित्वको अवस्था जस्ता केही पाठहरू सिकायो। जस्तै २०५६ सालको निर्वाचनमा दुईवटा राजनीतिक दलहरूले राष्ट्रिय मान्यता पाउन चाहिने न्यूनतम तीन प्रतिशतभन्दा बढी मत ल्याए तर संसदमा आफ्ना प्रतिनिधि पठाउन सकेनन्। यी दुवै दलहरू मध्ये तात्कालीन नेकपा (माले) ले ६.३८ प्रतिशत र राप्रपा (चन्द) ले ३.३३ मत प्राप्त गरेका थिए। (हेर्नुहोस् तालिका ७)

त्यस्तै २०५१ सालको मध्यावधि निर्वाचनमा तत्कालीन संयुक्त जनमोर्चा नेपालले आफ्नो तर्फबाट एकजना प्रतिनिधि त पठायो तर खसेको मतको तीन

प्रतिशत मत ल्याउन नसक्दा राष्ट्रिय दलको मान्यता पाउन सकेन। यही निर्वाचनमा नेपाली कांग्रेसले ३३.३५ प्रतिशत मत प्राप्त गरी ८३ स्थान प्राप्त गर्न सफल भएको थियो भने नेकपा (एमाले) ले त्यो भन्दा कम मत ३०.८५ प्रतिशत मत प्राप्त गरि प्रतिनिधित्व भने बढाएर ८८ स्थान प्राप्त गर्न सफल भएको थियो।

त्यस्तै २०५६ को निर्वाचनमा नेपाली कांग्रेसले समग्रमा करीब ३६ प्रतिशत मत प्राप्त गरेको थियो तर उसले संसदमा सबैभन्दा बढी सीट प्राप्त गरेकाले सरकार बनाउने मौका पायो। सोही निर्वाचनमा राष्ट्रिय जनमोर्चा र नेपाल सद्भावना पार्टीले सापेक्षित रूपमा थोरै मत प्राप्त गरे पनि बढी संख्यामा प्रतिनिधिहरू संसदमा पठाउन सफल भएका थिए।

तालिका नं. ७

आमनिर्वाचनका परिणामहरू (प्रतिनिधि सभा)

दलको नाम	२०४८		२०५१		२०५६	
	प्राप्त स्थान	मत प्रतिशत	प्राप्त स्थान	मत प्रतिशत	प्राप्त स्थान	मत प्रतिशत
१. नेकपा (एमाले)	६९	२७.९८	८८	३०.८५	७१	३०.७४
२. नेपाली कांग्रेस	११०	३६.७५	८३	३३.३५	१११	३६.१४
३. राप्रपा चन्द	३	६.००	-	-	०	३.३३
४. नेपाल सद्भावना पार्टी	६	४.१०	३	३.३९	५	३.१३
५. राप्रपा (थापा)	१	५.३८	२०	१७.९३	११	१०.१४
६. संयुक्त जनमोर्चा नेपाल	९	४.८३	०	१.३२	१	०.८४
७. नेमकिपा	२	१.२५	४	०.९८	१	०.५५
८. नेकपा (माले)	-	-	-	-	०	६.३८
९. रा. ज. मोर्चा	-	-	-	-	५	१.३७
१०. नेकपा (प्रजातन्त्रवादी)	२	२.४३	-	-	-	-
११. स्वतन्त्रहरू	३	४.१७	७	६.१८	-	-

स्रोत : निर्वाचन आयोग।

जनजातीय तथा अल्पसंख्यकको प्रतिनिधित्वको दृष्टिकोणबाट हेर्दा विगतमा सम्पन्न निर्वाचन परिणाम त्यति उत्साहवर्द्धक देखिएन। त्यस्तै जनसंख्याको आधा भाग ओगट्ने महिलाको हकमा त स्थिति अति निराशाजनक देखियो। मधेशी, दलित तथा अन्य अल्पसंख्यकहरूको प्रतिनिधित्व पनि निराशाजनक रह्यो।

तर, समानुपातिक प्रणाली अपनाइएको राष्ट्रिय सभाको गठनमा प्रतिनिधिसभाको तुलनामा वढी समावेशी अवस्था रहेको देखिन्छ। जसलाई तलको तालिका नं. ८ ले पनि पुष्टि गर्दछ।

राष्ट्रिय सभामा जाति/जनजाति प्रतिनिधित्वको अवस्था

तालिका नं. ८

जाति/जनजाति	२०४८ साल	२०५० साल	२०५२ साल	२०५४ साल	२०५६ साल	२०५८ साल
पहाडिया उच्च जाति	३३ (५५%)	३७ (६१.७%)	३३ (५५%)	३३ (५५%)	३३ (५५%)	३६ (६०%)
पहाडिया दलित	२ (३.३%)	२ (३.३%)	३ (५%)	३ (५%)	४ (६.७%)	३ (५%)
पहाडिया जनजाति	८ (१३.३%)	७ (११.७%)	५ (८.३%)	७ (११.७%)	८ (१३.३%)	९ (१५%)
नेवार	८ (१३.३%)	५ (८.३%)	९ (१५%)	९ (१५%)	८ (१३.३%)	९ (१५%)
तराई जाति	६ (१०%)	६ (१०%)	६ (१०%)	५ (८.३%)	५ (८.३%)	४ (६.७%)
तराई दलित	-	-	-	-	-	१ (१.७%)
तराई जनजाति	२ (३.३%)	३ (५%)	४ (६.७%)	२ (३.३%)	१ (१.७%)	१ (१.७%)
मुस्लिम	१ (१.७%)	-	-	१ (१.७%)	१ (१.७%)	१ (१.५%)
महिला	३ (५%)	३ (५%)	५ (८.३%)	७ (११.७%)	७ (११.७%)	७ (११.७%)
पुरुष	५७ (९५.५%)	५७ (९५.५%)	५५ (९१.७%)	३३ (८८.३%)	५३ (८८.३%)	५३ (८८.३%)

स्रोत : निर्वाचन आयोग सचिवालय

(ग) वैकल्पिक निर्वाचन प्रणालीको माग

विगतको निर्वाचन अभ्यासको अनुभवमा आधारित भएर क्रमशः निर्वाचन प्रणालीमा परिवर्तनका आवाजहरू उठ्न थाले। ती आवाजहरू सबै तह राज्य, राजनीतिक दल, संघ संस्था तथा नागरिक समाजबाट उठाईदै आएको छ।

संसदीय अध्ययन

विगत निर्वाचनहरूदेखि नै बहुमतीय पद्धतिमा परिवर्तनको आश्यकता महसुस गरिएको हो। २०५४ सालमा सम्पन्न स्थानीय निर्वाचनपछि संसदले पनि निर्वाचन प्रणालीका बारेमा अध्ययन गर्ने निर्णय गरेको थियो। 'दोस्रो स्थानीय निकाय निर्वाचन २०५४ को सन्दर्भमा अनियमितता भयो भनी प्रतिपक्षी सांसदहरू र सत्तापक्षकै कतिपय सांसदहरूबाट समेत सदनमा आवाज उठाइएको सन्दर्भमा तिनको वास्तविक खोजतलास गरी विगतका

निर्वाचनहरू समेतलाई अध्ययन गर्दै निर्वाचन प्रक्रियालाई निष्पक्ष, स्वच्छ, र धाँधली रहित गराउन के कस्ता उपायहरू अवलम्बन गर्ने भन्ने सुझाव सहितको प्रतिवेदन पेश गर्न संसदको बाह्रौं अधिवेशनमा संसदको संयुक्त समिति गठन गर्न प्रस्ताव गरियो। जसअनुरूप राष्ट्रिय सभाका सांसद डा. मोहम्मद मोहसिनको संयोजनकत्वमा एक समिति बनेको थियो। उक्त समितिले २०५५ भदौ २३ मा आफ्नो प्रतिवेदन बुझाएको थियो। जसमा निर्वाचन आयोग र सोसम्बन्धी कानूनी व्यवस्था, निर्वाचन आयुक्तहरूको नियुक्ती, सरकारको भूमिका, राजनीतिक दलहरूआदि विषयमा सुझाव पेश गरेको थियो। तर निर्वाचन प्रणाली परिवर्तनमा भने यो प्रतिवेदन मौन रहयो। (मिश्र, २०६०:२)

त्यस्तै संसदबाट निर्वाचन प्रभावकारिता निष्पक्षता अध्ययन गर्न वि.सं. २०५६ भाद्र १६ मा तत्कालीन प्रधानमन्त्री कृष्णप्रसाद भट्टराईको अध्यक्षतामा उच्चस्तरीय समिति बनाईएको थियो। उक्त समितिले २०५७ कार्तिक ३० मा दिएको प्रतिवेदनले निर्वाचनको समस्याका रूपमा रहेका भौतिक पूर्वाधार प्राविधिक पक्षबाहेक निर्वाचन प्रणालीलाई समेत मूल समस्याको रूपमा लिएको थियो। यसले विद्यमान निर्वाचन प्रणाली वास्तविक अर्थमा प्रजातान्त्रिक नभएको र त्रुटिपूर्ण रहेकाले यसको पुनरावलोकन गरि समानुपातिक प्रतिनिधित्व प्रणाली अपनाउनु पर्ने साथै गलत रूपमा निर्वाचन प्रणालीको प्रयोग भएको हो वा प्रणाली आफैमा नै त्रुटिपूर्ण हो भन्ने कुरा निर्धारण भएपछि मात्र प्रणाली परिवर्तनमा विचार गर्नेसमेत उल्लेखित थियो (उच्चस्तरीय संयुक्त समिति प्रतिवेदन, २०५७ :२)।

यस्ता संसदीय अध्ययन प्रतिवेदनहरूले परिवर्तनका लागि उल्लेखनिय निष्कर्ष र सुझाव प्रदान गर्न सकेनन्। सारांशमा हेर्दा यसले अन्य कुराका अतिरिक्त निर्वाचन प्रणाली वास्तविक अर्थमा प्रजातान्त्रिक नभएको र त्रुटिपूर्ण रहेको हुनाले यसको पुनरावलोकन गरी समानुपातिक प्रतिनिधित्व प्रणाली अपनाउनु पर्ने उल्लेख गरेको थियो। साथै मौजुदा निर्वाचन प्रणालीले स्थिर सरकार दिई राजनीतिक स्थायित्व दिने हुनाले यसको पुनरावलोकन गर्नु आवश्यक हुदैन की भन्ने तर्क पनि दिएको थियो। (मिश्र, २०६०:३)

प्रतिवेदनमा उल्लेखित सुझावहरू आफैमा विरोधाभासपूर्ण भए पनि यसले बहुमतीय निर्वाचन प्रणालीको पनि दोष देखाएको थियो।

राजनीतिक दलहरूको निर्णय

निर्वाचन प्रणाली र व्यवस्थापन सुधारकासम्बन्धमा संसदीय प्रयास गरिए पनि यसको कार्यान्वयन पक्षमा खासै उपलब्धि हासिल हुन सकेन। त्यस्तै राजनैतिक दलहरूले पनि अलग अलग रूपमा निर्वाचन प्रणालीको विकल्पमा आफ्नो धारणा बनाएका भने थिएनन् (मिश्र, २०६०)। हालको सन्दर्भमा सुधारका आवाजहरू र निर्वाचन प्रणालीलाई समावेशी बनाउनुपर्छ, भन्नेमा राजनीतिक दलहरू सैद्धान्तिक रूपमा सहमत देखिन्छन्।

दलगत रूपमा सर्वप्रथम वि.सं. २०५६ मा तत्कालीन नेकपा मालेले प्रतिनिधि सभाको निर्वाचनमा ६३८ प्रतिशत लोकप्रिय मत प्राप्त गरेर पनि संसदमा एक सिट समेत प्राप्त नगरेपछि निर्वाचन प्रणालीमा सुधारको आवाज उठाएको थियो। त्यसपछि जब राज्य पुनःसंरचनाको प्रश्न माओवादी र सामाजिक आन्दोलनको एक मुद्दा बनेर आयो त्यसपछि मात्र केही पार्टीहरूले प्रतिनिधित्वको विषयलाई पनि पुनःसंरचनाको एक मुद्दाका रूपमा उठाउन थाले। तर निर्वाचन प्रणालीको परिवर्तनको सन्दर्भमा खासगरी प्रमुख राजनीतिक दलहरूबाट कुनै आधिकारिक निर्णय आएका छैनन्।

नेपाली कांग्रेसले राज्यको पुनःसंरचनाको आवश्यकता महशुस गर्दै समानतामा आधारित राजनीतिक सहभागिताका लागि जनतालाई पूर्णअधिकार र स्वायत्तता दिने गरी राज्य संरचनामा परिवर्तन आवश्यक भएको (नेपाली कांग्रेस: २०६२) उल्लेख गरेको छ। त्यसैगरी नेकपा एमालेले पनि '.....मुलुकको सामाजिक संरचनाअनुरूप जनप्रतिनिधिमूलक राजनीतिक निकायहरूमा विभिन्न जातजाति वा जनजातिको सहभागितालाई बढाउने व्यवस्था गरिने छ (नेकपा एमाले, : २०५४) भनेको छ।

नेकपा माओवादीले सरकारसँगको दोस्रो शान्तिवार्ताका क्रममा २०६० वैशाख १४ गते प्रस्तुत प्रस्तावमा नयाँ संविधान निर्माणको विधी र प्रक्रिया अर्न्तगत '..... विभिन्न वर्ग, जाति, क्षेत्र, लिङ्ग र समुदायको समुचित प्रतिनिधित्व हुने गरि संविधानसभाको निर्वाचन गरिनु पर्छ। त्यसैगरी जनताको सर्वोच्च प्रतिनिधि संस्थाको रूपमा सम्पूर्ण वर्ग जाति, जनजाति, दलित, महिला भाषा धर्म क्षेत्र विभिन्न व्यक्तिहरूको समेत समुचित प्रतिनिधित्व हुने गरि एक निर्वाचित जनप्रतिनिधिसभा बन्ने, सरकारमा पनि सोहीअनुसार प्रतिनिधित्व रहने' (नेकपा माओवादी, २०६०) उल्लेख गरेको छ। त्यसैगरी स्थानीय

इलाकामा मिश्रित जातिहरू भए त्यहाँको सत्तामा समानुपातिक प्रतिनिधित्व रहने पनि उल्लेख छ। (नेकपा माओवादी संयुक्त कान्तिकारी जनपरिषद्, २०६०)

अन्य राजनीतिक दलले पनि निर्वाचन सम्बन्धमा विभिन्न धारणा प्रस्तुत गरेका छन्। जस्तै, पुनःगठित नेकपा (माले) ले देशको जातीय धार्मिक एवं भाषिक बहुलताअनुरूप वर्तमान निर्वाचन प्रणालीमा जनमुखी परिवर्तन गरिनु पर्ने कुरामा जोड दिएको छ। राष्ट्रिय सम्मेलनद्वारा पारित प्रतिवेदनमा भनिएको छ '...प्रतिनिधिसभाका आधा जनप्रतिनिधि 'उम्मेदवार निर्वाचन प्रणाली' अन्तर्गत र आधा 'समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली' अन्तर्गत छान्ने परिपाटी बसाउनु, आम जनतामा विद्यमान जातीय, भाषिक विविधताको माग अनुकूल हुनेछ। त्यसैगरी राष्ट्रिय सभाको समेत संरचना परिवर्तन गरी त्यसलाई अल्पसंख्यक जातीय समुदाय, दलित समुदाय, महिलालगायतका विभिन्न पक्षको प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्नु पर्छ' (नेकपा माले पुर्नगठित, २०६०)। नेपाल सदभावना पार्टीले मधेश र पहाडमा समान जनसङ्ख्या तथा भौगोलिक एवं सांस्कृतिक एकरूपताका आधारमा निर्वाचन क्षेत्रको वैज्ञानिक रूपबाट पुनर्निर्धारण गरी उचित राजनीतिक प्रतिनिधित्व गर्न सम्पूर्ण जनतालाई अवसर दिने (नेपाल सदभावना पार्टी, २०५०) प्रतिवद्धता व्यक्त गरेको छ।

नेपाल जनमुक्ती पार्टीले '...देशका सबै जात-जाति र उत्पीडित दलितहरूको जनसङ्ख्याको समानुपातिक आधारमा राज्यको नीति निर्माण तहमा अनिवार्य प्रतिनिधित्व गराइने र राष्ट्रिय र स्थानीय निकायमा समेत समानुपातिक प्रतिनिधित्व गराइने विषय दोस्रो महाधिवेशनबाट पारित गरेको छ। (राष्ट्रिय जनमुक्ती पार्टी)

एक वर्ष अघिमात्र गठित राष्ट्रिय जनशक्ती पार्टीले समानुपातिक चुनाव पद्धतिमा आधारित अञ्चल नगरपालिकासभा र सरकार गठन गर्नु पर्छ (राष्ट्रिय जनशक्ति पार्टी, २०६१) भन्ने माग अघि सारेको छ। यसले उठाएको समानुपातिकताको सन्दर्भ स्थानीय प्रस्तावित अञ्चलपालिकालगायतका निर्वाचनसँग सम्बन्धित छ। त्यस्तै राष्ट्रिय नीति निर्धारणमा सबै वर्ग र समुदायको समान सहभागिता गराउन विशेष पहल गरी राष्ट्रिय सभाको बनौट परिवर्तन एवं जनजाति, तराईका मधेशी, दलितको प्रतिनिधित्वको आधारमा राष्ट्रिय सभा गठन गर्ने नीति (राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टी, २०५९) रहेको राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टीको नीति रहेको छ।

उपरोक्त प्रतिनिधित्व सम्बन्धित राजनीतिक दलहरूका घोषणा वा प्रतिवद्धता तथा प्रस्तावहरू मूलतः विद्यमान राज्यका राष्ट्रिय विधायिकाहरू तथा स्थानीय निकायहरूसँग सम्बन्धित रहेको पाइन्छ भने केही सन्दर्भहरू (माओवादीको वार्ता प्रस्तावका एजेण्डा) संविधानसभासँग पनि सम्बन्धित छन्। प्राय सबै राजनीतिक दलका प्रतिवद्धता र दस्तावेजमा 'प्रतिनिधित्व समूचित' गराउने पक्ष उल्लेख भए पनि समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली नै अवलम्बन गर्ने कुराको प्रत्यक्ष सम्बोधन भने पाइदैन। अझ ठूला दलहरूबाट तुलनात्मकरूपमा समानुपातिकताको माग कमै रहेको पाइन्छ। समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली वा विद्यमान निर्वाचन प्रणालीमा परिवर्तनको सांगठनिक माग स्पष्ट रूपमा नआएको भए पनि दलका कतिपय सदस्यले निर्वाचन प्रणालीको परिवर्तनलाई राज्य पुनर्संरचनाको एक महत्वपूर्ण संयन्त्रको रूपमा उठाएको पाइन्छ।

दलगत रूपमा निर्वाचन प्रणालीमा समानुपातिकताका पक्षमा आधिकारिक धारणा सार्वजनिक नभए पनि केही मुख्य राजनीतिक दलका केन्द्रीय स्तरका नेताहरूबाट* विभिन्न अवसरमा समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीका पक्षमा व्यक्त विचारहरू आएका छन्।

नागरिक समाजको आवाज

माथि उल्लेखित बाहेक अन्य राजनीतिक दलहरू सामाजिक आन्दोलनका अगुवा- जाति जनजाति दलित, मधेशी र महिला अधिकारका वकालतकर्ताहरू तथा नागरिक समाजका प्रबुद्ध व्यक्तित्वहरूले पनि समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीका सन्दर्भमा मागहरू राख्दै आएका छन्।

जनताका आकांक्षाहरू परिपूर्तिका लागि नयाँ संविधानको खाँचो भएको र नयाँ संविधान निर्वाचित संविधानसभाबाट नै बनाउनु पर्दछ भनि आवाज उठाउने व्यक्तिहरूले पनि समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीमा जोड दिएका छन्। "२०४७ को संविधानले प्रत्याभूत गरिसकेका सिद्धान्तलाई टेकेर नै अबको नयाँ बन्ने संविधानअघि बहनु सक्छ। अग्रगमनका लागि भने त्यसको ढाँचा तथा हाम्रो निर्वाचन प्रणाली कसरी बढी प्रतिनिधिमूलक बनाउने भन्ने सोच्नु जरूरी छ" (दुङ्गना, २०६२)। त्यसैगरी मधेशी आन्दोलनका अगुवाहरूले पनि समानुपातिकतामा जोड दिँदै आएको पाइन्छ। 'राज्य पुनर्संरचनाको कार्यसूचीमा समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीले मौजूदा निर्वाचन प्रणालीको विस्थापन गर्नुपर्छ' (गुप्ता, २०६२) प्राज्ञ तथा भाषिक र जनजाति आन्दोलनका वकालतकर्ताहरूले 'संविधानसभाको निर्माणमा जनजाति, महिला, दलितहरूको

उचित प्रतिशतको समावेशीकरणका लागि आवाज उठाउँदै आएका छन्। (नेम्वाङ, २०६२)।

हालसम्म दलितको प्रतिनिधित्वको स्तर अत्यन्त न्यून रहेको र जनसङ्ख्याको आधारमा कुनै पनि निकायमा प्रतिनिधित्व हुन नसकेको विषयले समावेशीकरणका सन्दर्भमा महत्वपूर्ण मुद्दा बन्न पुगेको छ। 'नीति निर्माण तथा कार्यान्वयनका सबै तहमा दलितहरूको समानुपातिक प्रतिनिधित्व गराउने र संवैधानिक रूपमा आरक्षित स्थान तोक्नु पर्छ तथा राजनीतिक दलहरूमा पनि यो लागू गर्नु पर्छ। दलितहरूको जनसङ्ख्याको समानुपातिक हिसावले निर्वाचन क्षेत्र प्रतिनिधिलाई तोक्ने तथा दलितको क्षेत्रबाट वा अन्य क्षेत्रबाट उठ्ने दोहोरो अधिकार समेत हुनुपर्छ। साथै मतदातालाई समेत दोहोरो मताधिकार सुनिश्चित हुनुपर्छ।' (विश्वकर्मा, २०६२)

प्रतिनिधित्वलाई जनसङ्ख्यासँग मात्र जोडेर हेर्न नमिल्ने तर्कका आधारमा भौगोलिक तथ्यलाईसमेत समानुपातिकता भित्र पारिनु पर्छ भन्ने धारणा दुर्गम क्षेत्रका प्रतिनिधिहरूबाट उठ्ने गरेको छ। 'कर्णालीलगायतका अन्य पिछडिएका क्षेत्रलाई समेत समावेशी निर्वाचन क्षेत्र निर्धारण गरी समानुपातिक उपस्थितिको अवसर दिनै पर्छ। (शाही, २०६२)

महिला आन्दोलनका वकालतकर्ताहरू हरेक तहमा महिलालाई समानुपातिक प्रतिनिधित्व माग गर्दै आएका छन्। ३३ प्रतिशत स्थान विधायिकालगायतका संरचनाहरूमा हुनुपर्ने माग रहेकोमा भर्खरै मात्र संसदले यस मागमा स्वीकृति जनाइसकेको छ।

समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीको वकालत गर्दै आउनुभएका अन्य विद्वानहरूले* राज्य पुनर्संरचनामा विभिन्न मोडेलहरू विकास गरी निर्वाचन प्रणालीमा समेत समानुपातिकताको माग गर्नु भएको छ। यी सबै धारणाहरू विगतको राज्य संरचना र निर्वाचन पद्धतिबाट उत्पन्न भएका हुन्। विद्यमान बढी मत ल्याउने निर्वाचित हुने पद्धतिको विकल्प रोज्नै पर्ने आवश्यकता उपरोक्त विचारहरूबाट समेत व्यक्त भइसकेको छ। संविधानसभाको निर्वाचन कुनै पनि मुलुकमा विरलै मात्र हुने गर्दछ। यसले राज्य संचालनको भावी खाका निर्धारण गरी दिगो शान्ति र लोकतन्त्रलाई संवैधानिक मार्गमा हिंडाउने

* प्रा. कृष्ण खनाल, डा. हर्क गुरुङ, गोविन्द न्योपाने, डा. महेन्द्र लावती, मल्ल के. सुन्दर आदि।

तथा दिशानिर्देश गर्ने संविधान निर्माण गर्ने भएकोले यसका समग्र प्रक्रिया र चरणहरूमा विषय र अन्तरवस्तुमा सम्पूर्ण नागरिकको सरोकार र सहभागिताको अनिवार्यता रहन्छ। तबमात्र समग्र राज्य संरचनाप्रति नागरिकहरूको अपनत्व बोध हुन्छ। जसले राष्ट्र निर्माणको निरन्तर यात्रालाई सहज र अग्रगामी बनाउन मद्दत गर्छ। यिनै मान्यतामा रहेर संविधान निर्माण गर्ने, संविधानसभाको निर्वाचनमा सबै सहभागी हुन सक्ने समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली एक मात्र विकल्प बन्दै गएको छ।

परिच्छेद : छ

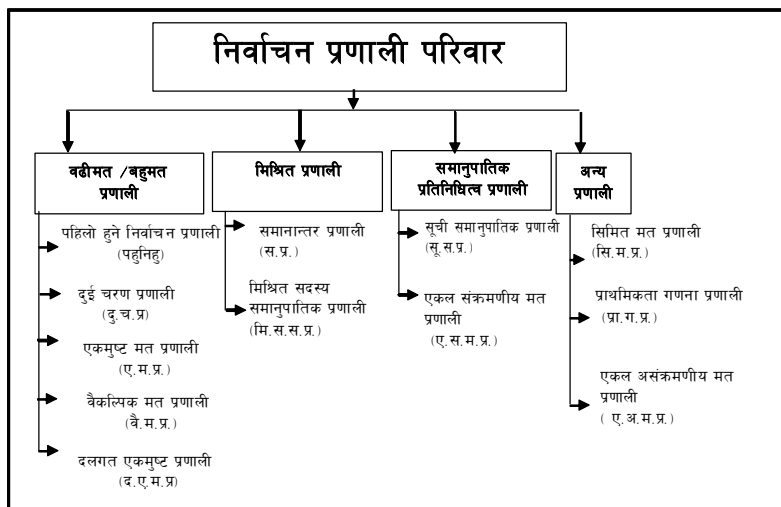

निर्वाचन तथा निर्वाचन प्रणाली

निर्वाचन आधुनिक लोकतान्त्रिक समाजको केन्द्रिय अंग हो। निर्वाचन त्यस्तो निर्णय प्रक्रिया हो जसबाट जनताको सार्वभौम शक्ति प्रतिनिधि उपर हस्तान्तरण हुने गर्छ। सामाजिक सम्झौता तथा शासकीय परम्परा र प्रत्यक्ष शासनको शुरूवात सँगै शासनको संरचना र शैलीमा जटिलता थपिदै गयो, जनसङ्ख्याको व्यवस्थापन जटिल बन्दै गयो जसले प्रतिनिधिमूलक राजनीतिक प्रणालीको विकासको मार्ग प्रस्तुत गर्‍यो। फलस्वरूप शासितहरूको सहमतिमा मात्र शासन सञ्चालन गर्ने परिपाटीको निर्माणले 'निर्वाचन' शासनको वैधता पुष्ट्याई गर्ने महत्वपूर्ण आधार बन्दै आएको छ। यसैले निर्वाचन प्रणाली लोकतान्त्रिक व्यवस्थाको एक महत्वपूर्ण मापदण्ड मात्र नभई समग्र राजनीतिक लोकतान्त्रिक आधार हो। प्रारम्भिक अर्थमा निर्वाचन प्रणाली त्यस्तो संयन्त्र हो जसले नागरिकका प्राथमिकता तथा चाहनाहरूलाई निर्वाचनमा खसेको मतका आधारमा निर्वाचन एकाई/ दलहरूले हासिल गरेका स्थानमा रूपान्तरण गर्छ। (Brian O Neal, 1996) .

(क) प्रचलित निर्वाचन प्रणालीहरू

अध्ययन सहजताका लागि निर्वाचन प्रणाली परिवारलाई (आइडिडिए, २००६) निम्नानुसार हेर्न सकिन्छ (बक्स २)।

१. **बढी मत / बहुमत प्रणाली (Majority System)** यस प्रणालीमा सरदर खसेको मतमध्ये वढी मत ल्याउने उम्मेदवार, दल/निर्वाचन एकाईहरू विजयी हुन्छन् । पूर्ण बहुमत त्याउने पछि भन्ने छैन सापेक्ष बहुमत प्रणालीको नामबाट समेत जानिने यो प्रणाली विश्वका २१३ राष्ट्रहरू मध्ये ९१ राष्ट्रमा प्रचलनमा रहेको छ । (*आइडिए, २००६:३९*) साधारणतया यसमा एक सदस्यीय निर्वाचन क्षेत्रको प्रयोग हुने गर्छ । यसलाई तालिकामा राखे अनुसार ५ स्वरूपमा हेर्न सकिन्छ ।

१.१. **पहिलो हुने निर्वाचित हुने प्रणाली (प.हि.नि.हु./ First Past the Post System-FPTP)**

- यस प्रणालीमा एकल सदस्यीय निर्वाचन क्षेत्रको प्रयोग हुन्छ ।
- उम्मेदवार केन्द्रित मतदान प्रणाली भएकोले मतदाताले दल वा एकाईलाई भन्दा उम्मेदवारलाई जोड दिई मतदान गर्दछन् ।
- वढीमत पाउने विजयी हुने ।
- २१३ देशमध्ये ४३% देशमा यो विधि प्रचलित छ ।

१.२. **एकमुष्ट मत प्रणाली (Block Vote System- B.V.)**

- बहुसदस्यीय निर्वाचन क्षेत्रमा वढीमत प्रणालीको प्रयोग नै एकमुष्ट मत प्रणाली हो ।
- निर्वाचन हुने सङ्ख्या जति छ मतदाताले त्यति सङ्ख्यामै मतदान गर्न पाउँछन् र मतदाताले चाहे अनुसार घटि वढी मतदान गर्न सक्दछन् ।
- वढीमत प्राप्त गर्ने विजयी हुने ।
- सामान्यतः राजनीतिक दलभन्दा उम्मेदवारहरूलाई जोड दिई मतदान हुन्छ ।

१.३ **दलगत एकमुष्ट मत प्रणाली (Party Block Vote System- P.B.V.)**

- बहुसदस्यीय निर्वाचन क्षेत्र प्रयोग गर्ने वढीमत बहुमत प्रणाली हो ।
- मतदातालाई एक मात्र मत प्राप्त हुन्छ ।
- व्यक्ति भन्दा दलीय सूचीबाट छनोट हुने गर्छ ।
- वढीमत प्राप्त दलले वढी स्थान जित्छ ।

१.४ **वैकल्पिक प्रणाली (Alternative Vote System –AVS)**

- एकल सदस्यीय निर्वाचन क्षेत्रमा प्राथमिकता दिइएको वढीमत /बहुमत प्रणाली हो ।
- विभिन्न विकल्पहरूको प्रयोग गरी उम्मेदवारहरूलाई प्राथमिकता क्रममा मतदिन सकिने छ ।
- उम्मेदवार केन्द्रीत मत प्रणाली
- बहुमत प्राप्त नहुदा क्रमशः सबै भन्दा कम मत पाउने उम्मेदवार हट्दै जान्छ ।

१.५ दुई चरण प्रणाली (Two Round System- TRS)

- दुई चरणमा हुने निर्वाचन प्रणाली ।
- पहिलो चरणमा कुनै पनि उम्मेदवार वा दलले निर्धारित स्तरको मतमा साधारणतया पूर्ण बहुमत (५१%) प्राप्त नगरेको खण्डमा सबैभन्दा बढी मत पाउने दुई उम्मेदवारहरू दोस्रो चरणमा निर्वाचनमा जान्छन् ।
- दोस्रो चरणमा पूर्ण बहुमत प्राप्त गर्ने (५०% जोड) विजयी हुन्छ ।

२. **समानुपातिक प्रतिनिधित्व प्रणाली** (Proportional Representation System-PR) समानुपातिक प्रतिनिधित्व प्रणाली मूलतः सदरमतको हिस्सा र सोही बराबरको अनुपातमा विधायिकीय स्थानमा हुने रूपान्तरण हो । समानुपातिकता, दलहरूले प्राप्त मत साथै सामाजिक, सांस्कृतिक परिवेशका सन्दर्भमा समेत हेर्ने गरिन्छ । विविधतापूर्ण समाजमा सबैको प्रतिनिधित्व गराउन यसको प्रयोग गर्ने गरिएको छ । यो मूलतः २ प्रकारको हुन्छ ।

२.१. सूची समानुपातिक प्रणाली (सु.स.प्र.) (List Proportional Representation System- LPR)

- राजनीतिक दलहरूले उम्मेदवारहरूको एकीकृत सूची सिंगो निर्वाचन क्षेत्रको लागि प्रस्तुत गर्दछन् ।
- मतदाताले दल/निर्वाचन एकाइको नाममा मतदिन्छन् ।
- निर्वाचन एकाइहरूले प्राप्त मतको अनुपातमा विधायिकी निकाय/सभामा प्रतिनिधित्व प्राप्त गर्छन् ।
- सूचीहरू बन्द, खुला तथा स्वतन्त्र हुन सक्छन् ।
- निर्वाचन एकाई / दललाई मतदान गरिन्छ र सरदरमत हिस्सा अनुसार दलले स्थान प्राप्त गर्छन ।

२.२. एकल संक्रमणीय मत प्रणाली (ए.स.म.प्र.) (Single Transferable Voting System-STV)

- यो प्राथमिकताका आधारमा मतदिने प्रणाली हो ।
- बहुसदस्यीय निर्वाचन क्षेत्रका उम्मेदवारहरूको क्रम निर्धारण गरिन्छ ।
- कम मत प्राप्त गर्ने उम्मेदवारहरू क्रमशः सूचीबाट हटाईन्छ ।
- बढीमत ल्याउने र कम मत ल्याउने उम्मेदवारको मतको कटान गर्ने गरिन्छ ।
- खास कोटा पार गर्ने उम्मेदवारले विजय हासिल गर्छ ।
- कोटा निर्धारण गर्दा विभिन्न सुत्रहरू प्रयोग गर्ने गरिन्छ ।

३. मिश्रित प्रणाली (Mixed System)

मिश्रित प्रणालीले बढीमत/बहुमत वा समानुपातिक र 'अन्य' उल्लेखित प्रणालीका सकारात्मक पक्षहरूलाई एकत्रित गर्छ । फलस्वरूप विभिन्न निर्वाचन सुत्रहरू प्रयोग गरिन्छ । यसलाई मूलतः निम्न रूपमा हेर्न सकिन्छ

३.१. मिश्रित सदस्य समानुपातिक प्रणाली (Mixed Member Propotional System-MMP)

- बढी मत/बहुमत वा अन्य निर्वाचन प्रणालीहरूको प्रयोगबाट समानुपातिक प्रतिनिधित्वको आधारमा निर्वाचित स्थान वितरण गरिन्छ ।
- बढीमत/ बहुमत प्रणालीबाट प्रतिनिधित्व हुन नसकेको वा अमिन्दो अनुपात वापत क्षतिपूर्ति स्वरूप समानुपातिक प्रणाली प्रयोग गरी स्थान दिइन्छ ।
- दुई किसिमका निर्वाचन परिणामलाई जोडिन्छ र समानुपातिकता प्रतिनिधित्वमा जोड दिइन्छ ।

३.२. समानान्तर प्रणाली (Pararall System)

- एक मिश्रित प्रणाली नै हो । तर दुई निर्वाचन प्रणालीहरू छुट्टै तथा फरक रहन्छन ।
- वढी मत / बहुमत प्रणाली र समानुपातिक प्रतिनिधित्व दुवैको विशेषतामा जोड दिए पनि दुवैको कारणबाट देखिएको अमिल्दो अनुपात वापत क्षतिपूर्ति दिइन्छ ।
- स्थान वितरणका लागि एक अर्का प्रति निर्भर हुदैनन ।

४ अन्य: प्रणाली (Other Systems)

वढीमत/बहुमत, समानुपातिक प्रतिनिधित्व तथा मिश्रित प्रणाली अतिरिक्त खास वर्गमा विशुद्ध रूपमा नपर्ने अन्य थुपै निर्वाचन प्रणालीहरू प्रचलनमा छन् जसलाई निम्नानुसार हेर्न सकिन्छ ।

४.१. एकल असंक्रमणीय मत प्रणाली (Singal Nontransfoable Voting System-SNTV)

- मतदाताहरूले एक बहुसदस्यीय निर्वाचन क्षेत्रमा एक एकल मत मतदान गर्छन ।
- कूल मतको सबेभन्दा वढीमत प्राप्त गर्न उम्मेदवारहरू विजयी धोषित हुन्छन ।
- उम्मेदवार केन्द्रीय मतदान प्रक्रिया हुने गर्दछ ।

४.२. सिमित मत प्रणाली (Limited Voting System-LVS)

- बहु सदस्यीय निर्वाचन क्षेत्रमा प्रयोग भएको वढीमत/बहुमत प्रणाली हो ।
- मतदातालाई एक भन्दा वढी तर निर्वाचन गर्नुपर्ने उम्मेदवारभन्दा कम मत मात्र प्राप्त हुन्छ ।

- कूल मतमा सबभन्दा वढी मत ल्याउने उम्मेदवार विजयी
- उम्मेदवार केन्द्रित निर्वाचन प्रणाली ।

४.३. प्राथमिकता गणना (Preferential Voting)

- एकल /बहु सदस्यीय निर्वाचन क्षेत्रमा प्राथमिकता दिने प्रणाली ।
- उम्मेदवार केन्द्रित प्रणाली
- मतदाताले प्राथमिकता चिन्ह लगाउन सङ्ख्या प्रयोग गर्ने गर्छन ।
- सङ्ख्या प्रयोगलाई मूल्य निर्धारण गरी गणना गरिन्छ ।
- सबै भन्दा वढी मत ल्याउने उम्मेदवारहरू निर्वाचित भएको घोषणा गरिन्छ ।

(ख) निर्वाचन प्रणाली निर्धारण गर्दा ख्याल गर्नुपर्ने कुराहरू

पूर्णलोकतन्त्रका लागि निर्वाचन प्रणालीको छनौट एक महत्वपूर्ण संस्थागत/राजनीतिक निर्णय हो । वास्तवमा कसरी राजनीतिलाई संचालन गरिन्छ भन्ने विषयको आधार नै निर्वाचन प्रणालीको छनौटसँग गासिएको हुन्छ । त्यसैले यो केवल प्राविधिक मुद्दामात्र नभएर, विधायिका वा शासकीय प्रतिनिधि छान्ने संयन्त्र मात्र नभएर समाज भित्र विद्यमान द्वन्द्व व्यवस्थापनको एक औजार पनि हो । निर्वाचन प्रणालीको विश्वव्यापी, एकरूप र निरपेक्ष कार्यान्वयन तथा प्रतिफल भने सम्भव छैन । साथै निर्वाचन प्रणाली शुन्यमा जन्मन पनि सक्दैन । विभिन्न राष्ट्रको अनुभवबाट यसका केही समानतालाई सबै ठाउँमा आत्मसात गरिएता पनि खास निर्वाचन प्रणाली तथा यसको प्रभाव त्यस मुलुकको ऐतिहासिक, सामाजिक, साँस्कृतिक, राजनीतिक सन्दर्भ र लोकतन्त्रको परिपक्वताले निर्धारण गर्छ । विस्तृत रूपमा भन्नु पर्दा निर्वाचन प्रणालीको छनौटको परिणाम यस्ता तत्वहरूमा निर्भर रहन्छ । कसरी वैचारिक, धार्मिक, जनजातीय, वर्ण, क्षेत्रीय, भाषिक अथवा वर्ग विभाजनआदि दृष्टिकोणबाट समाजको संरचना निर्माण भएको छ । त्यो मूलक स्थापित लोकतन्त्र हो वा संक्रमणकालीन लोकतन्त्र । दलगत प्रणालीको अवस्था छ वा

दलहरू असंगठित छन्। दलका समर्थकहरूको विस्तार खास क्षेत्रमा सिमित छ वा व्यापकता पाएको छ (IDEA Hand Book, 2005) आदि अवधारणाहरूले यसलाई निर्धारण गर्न सघाउँछन्। खास निर्वाचन प्रणालीको छनौटले राष्ट्रको दूर राजनीतिक जीवनलाई समेत प्रभाव पार्छ। तै पनि यो कुरा ख्याल गर्नु पर्दछ कि एउटै तरिका सर्वत्र योग्य (One-Size Fits-All) भन्ने अवधारणा भने यसमा लागू हुदैन। त्यसैले समाजको अनुकूल र उत्तम निर्वाचन प्रणालीका लागि निम्न विषयहरूमा ख्याल गरिनु पर्छ :

- समाज कस्तो छ ? यो विभाजित छ / छैन ?
- जातीय / साम्प्रदायिक विविधताहरूले मतदान व्यवहारसँग सान्निध्यता राख्छन् / राख्दैनन् ?
- विविध समुहहरू भौगोलिक रूपमा मिश्रित रहेका छन् वा फरक फरक अवस्थामा छन् ?
- मतदाताको साक्षरता, अंकको ज्ञान, राजनीतिक जागरूकता (Political Literacy) को स्तर कस्तो छ ? आदि।

नेपाली समाज विविधतायुक्त समाज हो। सामाजिक, सांस्कृतिक, भाषिक, जातीय र वैचारिकरूपमा विभाजित समाज भएकाले र माओवादी विद्रोहको एक महत्वपूर्ण कारकका रूपमा समाजको संरचनात्मक विभेदलाई लिइएकाले (Upreti-2004) समाजको विभाजित अवस्थालाई प्रणाली निर्धारण गर्दा वेवास्ता गर्न मिल्दैन।

विभाजित समाजमा निम्न तीन कुराहरू निर्वाचन प्रणालीको ढाँचा तयार गर्दा विचारणीय हुने गर्छन् (Relilly, Ben: Reynolds Andrew) .

- सामाजिक विभाजनको प्रकृतिसम्बन्धी ज्ञान- जस्तै: समुह पहिचानको प्रकृति, द्वन्द्व एवं विवादको प्रकृति, तथा द्वन्द्वरत पक्षहरूको अवस्थितिको विभाजन / प्रकृति (spatial distribution) आदि।
- राजनीतिक प्रणालीको प्रकृति- राज्यको प्रकृति, पार्टी प्रणाली तथा समग्र संवैधानिक खाका (संविधानसभाका सन्दर्भमा द्वन्द्वरत पक्षहरू तथा सरोकारवालाहरू द्वारा निर्मित सहमति तथा साभेदारी, शान्ति सम्भौता सान्दर्भिक हुन सक्छ।)

- निर्वाचन प्रणाली अवलम्बनको प्रक्रिया- जस्तै निर्वाचन प्रणाली वाह्य शक्तिद्वारा थोपारिएको हो वा विभिन्न पक्षहरूको सहमतिबाट जानाजान निर्माण गरिएको हो, वा यो दबावमा बनाइएको वा विकास प्रक्रियाबाट सहज रूपमा जन्मेको हो, भन्ने विषय महत्वपूर्ण हुन्छ। यी पक्षहरूलाई समेत निर्धारण गर्दा निर्धारणकर्ताले ध्यान पुऱ्याउनु आवश्यक छ।

यी बाहेक नेपाली सन्दर्भमा निर्वाचन प्रणाली छनौट गर्दा मूलतः निम्न कुरामा समेत ध्यान दिनु पर्दछ :

- निर्वाचन प्रणाली स्पष्ट र सरल हुनु पर्छ। सरलताले केवल निर्वाचन विज्ञ र सञ्चालकका लागि मात्र नभई आम नागरिकले सरल रूपमा बुझ्न सक्ने कुरालाई समेत जोड दिन्छ। आफ्नो मतको प्रयोग कसरी हुन्छ, भनी जान्ने अधिकार हरेक मतदातामा रहन्छ। मतदाताको शैक्षिक स्तर र सामाजिकीकरणको स्तर, राजनीतिक संस्कारको स्तरले पनि कस्तो निर्वाचन प्रणाली अवलम्बन गर्ने भन्नेमा प्रभाव पार्छ। यसैले समानुपातिकता एक अनिवार्य विकल्प भएको अवस्थामा सूची प्रणाली तुलनात्मक रूपमा सरल र स्पष्ट विधी भएकोले हाम्रो सन्दर्भमा उपयुक्त हुन सक्छ।
- नयाँ सिर्जनाले मात्र अग्रगति प्राप्त गर्न सघाउँछ, त्यसैले नयाँ सिर्जना गर्न डराउनु हुन्न। तर यथार्थभन्दा टाढा गएर नवसिर्जनाका नाममा अन्योलता निम्त्याउनु हुदैन त्यसैले समानुपातिकतालाई नयाँ ढंगले लागू गर्न प्रयास हुनु पर्छ।
- प्रणाली निर्धारण गर्दा विद्यमान सामाजिक सन्दर्भमा विविधतायुक्त जीवन शैलीलाई ख्याल गरिनु पर्छ भने स्थायी वा संक्रमणकालीन आवश्यकतालाई समेत छुट्टयाउनु पर्छ। संविधानसभाको निर्वाचन स्थायित्व र शान्तिका लागि निर्मित एक संक्रमणकालीन औजार पनि हो भन्नेतर्फ पनि प्रणाली छनौट गर्दा ध्यान दिन उपयुक्त हुन्छ।
- मतदाताको राजनीतिक साक्षरताको स्तरलाई समेत विर्सन मिल्दैन। साथै लामो समयसम्म निर्वाचन विहिन अवस्था रहेको भए पनि द्वन्द्वको राजनीतिले नागरिकमा आएको राजनीतिक चेतनाको स्तरलाई पनि ख्याल गर्नु पर्छ।

- विविधतायुक्त सामाजिक राजनीतिक अवस्था तथा समावेशी राज्य निर्माणमा जोड दिदै आएका सम्पूर्ण पक्षहरूको माग तथा बहुदो जनआकांक्षालाई पनि वेवास्ता गर्न मिल्दैन नत्र प्रणालीको वैधतामा प्रश्न उठ्न सक्ने सम्भावना रहन्छ।
- विद्यमान राजनीतिक पृष्ठभूमिमा सम्पूर्ण पात्रहरू बीच सर्वस्वीकार्य हुने किसिमको प्रणाली छनोट गर्नु पर्छ। विगत निर्वाचनको इतिहासलाई हेर्दा बढी लोकप्रिय मत पाएर पनि नेकपा माले, राप्रपा चन्द्रआदि दलले उचित स्थान बनाउन नसकेकाले पछि तिनै दलहरू समानुपातिकताको विषय उठाउने प्रमुख दल रहन पुगे। त्यसैले प्रणाली छनोट गर्दा निर्वाचनमा हुने पराजय वा असन्तुष्टी नै प्रणाली विस्थापन गर्ने बहाना नबनोस भन्ने पक्षलाई बेलैमा ख्याल गरिनु पर्छ।
- मतदाताको अधिकतम सन्तुष्टिलाई ध्यान दिई हरेक मतदाताले आफ्नो मत मूल्यवान रहेको महशुस गर्न सकोस्। जसबाट विगतमा संविधान निर्माण प्रक्रियामा सहभागिता नभएको र माथिबाट लादिएको संविधान भन्ने भावनामा परिवर्तन गरी “हामी आफैले बनाएको संविधान” भन्ने सोच विकास गर्न सक्ने प्रणाली होस्।
- एकै विचार भएका राजनीतिक दल तथा अन्य निर्वाचन एकाईलाई एकता हुन सक्ने वातारण बनोस। जसले पछि बन्ने राजनीतिक प्रणालीलाई संस्थागत गर्न बल पुऱ्याउँछ। नेपालमा टुक्रिएर छुट्टिएका साना साना राजनीतिक दलहरू तथा अन्य नागरिक सरोकार समुहहरू बीचमा एकता कायम गर्न सकोस।
- निर्वाचन परिणामले आफूलाई विद्यमान अवस्थाबाट कहाँ पुऱ्याउँछभन्ने भन्दा पनि राष्ट्रको दीर्घकालीन हितलाई कसरी अधि बढाउन सकिन्छ, भन्ने दीगो सोचका साथ प्रणाली चयन गर्नु पर्छ। अल्पकालीन सन्तुष्टिका लागि मात्र छनोट हुनुहुँदैन।
- निर्वाचन विद्यमान सम्पूर्ण समस्या (Grievances) हरूको अचुक औषधि भने पक्कै पनि होइन यसका लागि नागरिक संस्कारयुक्त राजनीतिको जरूरत पर्छ। त्यसैले संविधानसभा वा यसको निर्वाचन प्रणालीलाई सम्पूर्ण पक्षबाट उठान भएका असन्तुष्टी अन्त गर्ने

रामबाण ठान्नु हुँदैन। तर नकारात्मक सोचबाट मात्र निर्वाचन प्रणालीलाई ग्रहण गर्न हुँदैन। यसलाई राज्य व्यवस्थामा स्थायीत्व निर्माण गर्ने तत्वका रूपमा समेत लिनु पर्छ।

- जनताको राजनीतिक साक्षरतालाई ख्याल नगरी प्रणाली परिवर्तन गर्न उपयुक्त हुँदैन। नेपालमा हालसम्म कायम रहेको पहिलो हुने निर्वाचित हुने प्रणालीको अधिक प्रयोगले सामान्य नागरिकहरू यस प्रणालीसँग बढी परिचित रहेको अवस्था छ। त्यसैले यो वाहेक अन्य प्रणाली ग्रहण गर्दा मतदातालाई परिवर्तनको कारण तथा परिवर्तीत प्रणालीसँग परिचित गराउने कुरालाई प्राथमिकताका साथ अधि बढाउनु पर्छ। यस्ता अभियानले प्रणाली आत्मसात गर्ने वातावरण तयार गर्छ।
 - विगत संसदीय पद्धतिको अनुसरणसँगै अपनाइदै आएको पहिलो हुने निर्वाचित हुने प्रणाली नेपाली समाजमा अभ्यास गरिसकिएको प्रणाली हो। यस प्रणालीले सिर्जना गरेका असन्तुष्टिहरूबाट नै प्रणाली परिवर्तनको मागमा तिब्रता आएको हो। त्यसैले प्रणाली चयन गर्दा विगत प्रणालीमै टासिइ रहने प्रवृत्तिबाट मुक्त नभए सम्म परिवर्तन सम्भव हुँदैन।
 - अब बन्ने निर्वाचन प्रणालीलाई संविधानसभाका लागि प्रतिनिधि छान्ने संयन्त्रको रूपमामात्र हेर्न हुँदैन। संविधानसभा सम्मको पृष्ठभूमिमा रहेको माओवादी विद्रोह र यसका कारक तत्वहरूको समेत पहिचान गर्नु पर्छ। त्यसैले प्रतिनिधि छान्ने उपायभन्दा माथि उठी विद्यमान द्वन्द्व निरूपणको एक औजार पनि बन्न सक्नु पर्छ निर्वाचन प्रणाली। सट्टामा नकारात्मक तनाव र द्वन्द्वलाई बढोत्तरी गर्ने कारक नबनोस्।
- निर्वाचन प्रणाली तत्कालका लागि उपयुक्त त हुनै पर्छ। साथै, दलीय प्रणालीलाई प्रोत्साहन गर्न सक्ने पनि हुनु पर्छ।

(ग) निर्वाचनका लागि आवश्यक शर्तहरू

हुनत निर्वाचनका लागि आवश्यक शर्तहरूमध्ये मतदाता नामावली पहिलो शर्त हो र त्यसपछि राजनीतिक दलहरू, उम्मेदवारहरू हुन्। तर नेपालको वर्तमान परिस्थितिमा शान्तिपूर्ण वातावरणलाई पहिलो प्राथमिकतामा राखिएको छ।

१. शान्तिपूर्ण वातावरण

दीर्घकालीन शान्ति र स्वतन्त्रताको सुनिश्चितताका लागि संविधानसभा जनताको चाहना हो। यो चाहना विरुद्ध कोही अगाडि जान सक्ने अवस्था छैन। तर यो जनचाहनालाई सुरक्षित रूपमा सार्थक बनाउन सरकार र माओवादी दुवै पक्ष गम्भीर र जिम्मेवार हुनु आवश्यक छ। जवसम्म दुई पक्ष स्थायी शान्तिका लागि दृढ र संकल्पीत हुँदैनन् र हिंसाको पूर्णअन्त्य भैसक्यैन तवसम्म संविधानसभाको निर्वाचनका लागि वातावरण नै बन्दैन। निर्वाचन भन्ने विधि यस्तो हो, जसले भय, हिंसा, द्वन्द्व र अनिश्चयको कुनै पनि अंशलाई सहन सक्दैन। जनमत अभिव्यक्त हुन समाजमा पूर्णतः भयमुक्त वातावरण पूर्वशर्त हुन्छ। निर्भिकतापूर्ण अवस्थाको अनुभूति गर्न नपाएसम्म सार्थक निर्वाचन असम्भव हुन्छ। त्यसैले निर्वाचन कहिले गर्ने भन्ने विषय तय गर्नु अगाडि निर्वाचनको वातावरण सुनिश्चित गर्नु अत्यावश्यक हुन्छ। नेपालमा निर्वाचन गर्नु राजनीतिक सहमति वा शान्ति सुरक्षाको प्रत्याभूति भएर मात्र पनि संभव छैन। निर्वाचन भनेको सबै मतदाताले सहजतापूर्वक मतदान गर्न पाउने र त्यो मत सुरक्षित रूपमा परिणाममा प्रकट हुनसक्ने अवस्था सम्मको पूर्ण प्रत्याभूति हो। यस सन्दर्भमा निर्वाचन समापनपछिको शान्तिपूर्ण अवस्थालाई पनि उत्तिकै ख्याल गरिनु पर्छ।

२. मतदाता नामावली

२.१ मतदाता नामावलीको वर्तमान अवस्था

संविधानसभालागि विवादरहित मतदाता नामावली तयार गर्नु अर्को आधारभूत कुरा हो। वि.सं. २०५६ यता प्रभावकारी ढङ्गले मतदाता नामावली दुरुस्त गर्ने काम हुनसकेको छैन। हिंसाका कारणले कतिपय गाउँहरू राज्य संयन्त्रको पहुँचबाट पूर्णतः अलग छन्। कयौँ मानिसहरू आन्तरिक तथा बाह्यरूपमा बिस्थापित छन्। निर्वाचन आयोगले अहिलेसम्म गरेको मतदाता अध्यावधिक प्रतिवेदनले पनि मतदाताको सङ्ख्या वा पहुँच (Voter Access) का बारेमा केही प्रश्नहरू खडा गरेको छ। वि. सं. २०६० र २०६१ को मतदाता प्रतिशतलाई हेर्दा क्रमशः कुल मतदाता १५,०४९,४३८ र १५,१२७,००८ रहेको देखिन्छ, भने यसको वृद्धि दर क्रमशः १.६९ र ०.५२ प्रतिशत रहेको छ (Election Commission, 2006) यसलाई सोही अवधिमा नेपालको जनसङ्ख्या वृद्धिदरको प्रतिशतसँग तुलना गर्ने हो भने पनि मतदाताहरूको पहुँच उल्लेख्य रूपमा घटेको सहजै देखिन्छ। यो मतदाता

सङ्ख्या घटेको नभई पहुँच घटेको मात्र हो। यसले निर्वाचन आयोगको मतदाता अध्यावधिक गर्ने क्रममा देखिएको कमजोरी देखिन्छ। यो कमजोरी निर्वाचन आयोगको कारणले मात्र नभएर देशको आन्तरिक सुरक्षा व्यवस्था तथा राजनैतिक अस्थिरता जस्ता कारणले पनि भएको हो। यस्तो अवस्थामा मतदाताहरूको अध्यावधिक गर्ने सवाललाई पनि अरू ख्याल गर्नुपर्ने हुन्छ। यो कामलाई तत्काल सुरु गरिहाल्नु पर्दछ। यससम्बन्धी मौजुदा मतदाता नामावली कानूनमा संशोधन वा सुधार गरी मतदाता नामावली संकलन कार्य गर्नु जरूरी छ।

कतिपय क्षेत्रबाट अहिले जनगणना गर्नुपर्ने कुरा पनि उठिरहेको छ। विगतमा गरिएको जनगणना देशमा चलिरहेको हिंसात्मक द्वन्द्वका कारण प्रभावकारी भएको थिएन। जनगणना प्रत्यक्ष सर्वेक्षणमा मात्र आधारित नभई कतिपय जिल्लाहरूको जनसङ्ख्या घरघुरी सर्वेक्षणमा प्रक्षेपण गरिएको थियो त्यसैले अहिले पुनःजनगणनाको माग उचित छ तर संविधानसभाको निर्वाचन छिटो गर्नु पर्ने र जनगणनाका लागि लामो समय खर्च गर्नु पर्ने भएकाले अहिले नै पुनःजनगणना गर्नु व्यवहारिक नहुनसक्छ तर मतदाता नामावलीको संकलन भने सकेसम्म छिटो हुनु आवश्यक छ।

मतदाता नामावली संकलन गर्ने कार्य वैशाखदेखि साउनमा गर्ने वर्तमान कानूनी व्यवस्था छ। यो व्यवस्थालाई पनि परिमार्जित गरी कहिले यो कार्य थाल्ने, कुन आधारमा थाल्ने र कहिले सम्पन्न गर्ने निश्चित गर्नु पर्छ। अन्तिम मतदाता नामावलीमा कुन मितिसम्ममा तोकिएको उमेर पुगेकालाई समावेश गर्ने तथा दावी विरोध र सच्याउने प्रक्रियासमेत सकी सर्वसम्मत नामावली तयार गर्ने भन्ने विषयको टुङ्गो लगाउनु जरूरी छ। यो विषयलाई राजनीतिक सहमतिका आधारमा मात्र अन्त्य गर्न सकिँदैन, आवश्यक कानूनी व्यवस्थाहरू पनि निर्माण भैसक्नु पर्छ।

मतदाता नामावली तयार गर्न प्रारम्भिक संकलन कार्यदेखि अन्तिम नामावली तयार गर्न सम्मका यावत काम गर्न कम्तिमा ३-४ महिना लाग्ने देखिन्छ। संविधानसभाको मतदाता नामावली, कुन ढाँचामा तयार गर्ने भन्ने विषय निर्वाचन क्षेत्र र पद्धतिसँग जोडिन पुग्दछ। प्रारम्भिक नामावली तयार भैसकेपछि त्यो नामावलीलाई कुन ढाँचा र आधारमा संशोधन, सम्पादन गर्ने भन्ने आधार खोज गर्न संविधानसभाको संरचना प्रतिनिधित्व क्षेत्र, प्रतिनिधित्वको आधार र मतदानको अधिकारसम्बन्धी विषयको निरूपण भैसक्नु

पर्दछ । तसर्थ मतदाता नामावली संकलन कार्यलाई अन्तिम रूप दिन कम्तिमा ४-५ महिना लाग्न सक्छ ।

२.२ मतदाता परिचय पत्र

निर्वाचनमा सहभागी हुन योग्यता पुगेका मतदाताहरूका लागि परिचय पत्र व्यवस्था गर्ने निर्वाचन आयोगको निर्णय प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन हुन सकेको छैन । सकेसम्म छिटो संविधानसभाको निर्वाचन गर्नुपर्ने वर्तमान परिवेशमा मतदाता परिचय पत्र बनाउन सम्भव छैन । तसर्थ वैकल्पिक परिचयमा नै निर्भरभई निर्वाचन संचालन गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

३. नागरिकताको विवाद

नागरिकताको लागि उमेर पुगेका सबै नेपालीहरूले आफ्नो नागरिकताको परिचय पत्र लिएका छैनन् । यस्तो अवस्थामा नागरिकतालाई आधारमानी मतदानको व्यवस्था गर्नु उचित हुँदैन । खासगरी तराई क्षेत्रमा यो विषय बढी विवादास्पद बनेको छ । यहाँ सम्म की नागरिकताको विवाद नटुङ्गिए मतदान नै बहिष्कार गर्नेसम्मका कुराहरू आईरहका छन् । त्यसैले मतदानका लागि उमेर पुगेका सबै नेपालीले मतदाता नामावलीका आधारमा मतदान गर्न पाउने व्यवस्था गर्नु नै उपयुक्त हुन्छ । कुनै कारणले परिचयमा विवाद भएमा अन्य परिचयपत्रलाई आधार मान्न सकिन्छ ।

४. उमेर हद

मतदाताको उमेर अर्को महत्वपूर्ण सवाल हो । जनआन्दोलनमा युवा किशोर समुदायको संलग्नता हेर्दा र जनताको जागरणको स्तर उमेरगत रूपमा विश्लेषण गर्दा किशोर समूह, प्रौढ समूह भन्दा चेतनशील, राष्ट्र र समाजको भविष्यप्रति बढी चिन्तित पाइन्छ । यही आधारमा अठार वर्षको उमेरलाई घटाएर सोह्र वर्ष बनाउनु पर्ने माग अहिले उठिरहेको छ । चेतनशील र नागरिकताको प्रमाणपत्र पाउन समेत योग्य सोह्र वर्ष उमेर पुगेका युवा युवतिलाई मतदान अवसर दिनु नयाँ पुस्तालाई जिम्मेवारी बोध गराउनु र उनीहरूलाई निर्णय प्रक्रियामा सहभागी गराउने राम्रो अवसर पनि हो ।

५. राजनीतिक दल र उम्मेदवारहरू

निर्वाचन जनताको राजनीतिक सहभागिताको एउटा महत्वपूर्ण अवसर हो । यसका लागि राजनीतिक दल वा एकाई, उम्मेदवारहरू महत्वपूर्ण पक्ष हुन् । यिनै एकाईहरू मध्येबाट जनताले आफ्ना प्रतिनिधि छनौट गर्छन् । २०४६ सालमा प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापनापश्चात् राजनीतिक दलको संख्या क्रमशः बढिरहेको छ । जसमा निर्वाचनमा आयोगमा दर्ता हुने र निर्वाचनमा भाग लिने दुवै किसिमका छन् । अहिलेसम्मका तीन आम निर्वाचनलाई हेर्दा पनि सो कुरा पुष्टि हुन्छ । २०४८ सालको आम निर्वाचनमा २० वटा दलले निर्वाचनमा भाग लिएका थिए भने २०५१ को मध्यावधी निर्वाचनमा यो सङ्ख्या बढेर २४ र २०५६ सालको आम निर्वाचनमा ४० दल निर्वाचनमा सामेल भए (निर्वाचन आयोगका प्रतिवेदन-०४८/०५१/०५६) ।

संविधानसभाको निर्वाचनमा दलहरू वा निर्वाचन एकाईहरूको सङ्ख्या अझ बढ्न सक्ने देखिन्छ । यो एकातिर नागरिकको संघसंस्था खोल्ने र आफ्नो अभिव्यक्ति प्रस्तुत गर्ने अधिकार पनि हो भने अर्को तर्फ वृहद् राजनीतिक सहभागिताको अभ्यास पनि हो । तर राजनीतिक दलहुनका लागि चाहिने पुर्वाधारहरू, त्यसले पालना गर्नुपर्ने शर्तहरूका बारेमा भने स्पष्ट व्यवस्था हुनु आवश्यक छ ।

त्यस्तै राजनीतिक दल होस् वा संगठन वा स्वतन्त्र जुनसुकै एकाईबाट निर्वाचनमा प्रस्तुत हुन चाहने उम्मेदवारको योग्यता, सुरक्षा लगायतका पुर्वाधारहरू पनि निर्वाचनको पूर्वशर्तहरूमध्ये महत्वपूर्ण कुरा हुन् ।

(घ) अबको प्रक्रिया

नेपालमा विगतमा भएका निर्वाचनका अभ्यासहरू हेर्दा सामान्य बहुमतीय पद्धतीको 'पहिलो हुने निर्वाचित हुने' प्रणाली अपनाएको देखिन्छ । जसलाई वि.सं. २०१५ देखि नै अवलम्बन गरिँदै आइएको छ । पञ्चायतकालमा वालिग मताधिकारका आधारमा भएका राष्ट्रिय पञ्चायतको निर्वाचन होस् वा प्रजातान्त्रिक समयमा गरिएका स्थानीय वा आम निर्वाचन होस्, अहिलेसम्म पहिलो हुनेले जित्ने प्रणाली नै अवलम्बन गर्दै आइरहेको अवस्था छ । तर हालको राष्ट्रियसभा निर्वाचनमा भने समानुपातिक प्रणाली अर्न्तगत एकल संक्रमणीय मतको आधारमा निर्वाचन हुने व्यवस्था रहेको छ । विगतमा अवलम्बन गरिएका निर्वाचन प्रणाली संसदीय तथा स्थानीय एकाईका

प्रतिनिधिहरूको छनोटका सन्दर्भमा निर्धारण गरिएको थियो। जसलाई पहिलो हुने निर्वाचित हुने प्रणालीको वैकल्पिकताका सन्दर्भमा ठोस छलफल वा आवश्यकता महसुस नगरिकनै अपनाइएको पाइन्छ।

निर्वाचन प्रणालीको प्रारूप निर्धारण गर्दा त्यसबाट के उपलब्धी प्राप्त गर्न चाहेको हो वा कस्तो कुरा हटाउन चाहेको हो ? भन्ने कुरा प्रमुख हुन आउँछ। त्यसैले यस सन्दर्भमा एक प्रारम्भिक आधार सूची बनाई तिनलाई समावेश गर्ने प्रकृतिको निर्वाचन प्रणाली बनाउनु उपयुक्त हुन्छ। यहाँ छलफल गरिएको निर्वाचन प्रणाली संविधानसभाका लागि हो। त्यसैले यो संविधानसभासम्म पुग्ने आंकाक्षा र अवस्थाको व्यापक अध्ययनले प्रारूप निर्धारणको सूची विकास गर्न सघाउँछ। यस अर्थमा जनआन्दोलनको लक्ष्य र उद्देश्यले महत्वपूर्ण ठाउँ लिन्छ। जसले संविधानसभाका लागि मार्ग प्रशस्त गरेको छ। समावेशी प्रतिनिधित्वको व्यवस्था, मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्ने विषय, सार्वभौम जनताको हितसंकलन तथा अभिव्यक्तिकरण गर्न सक्ने राजनीतिक दलहरूलाई उत्साही बनाउने पक्ष, निर्वाचन प्रणालीको दीगोपनालगायत लोकतान्त्रिक निर्वाचन प्रणालीका आधारभूत मान्यताहरू (एक व्यक्ति एक मत, बालिगमताधिकारको प्रत्याभूति, स्वतन्त्र र निष्पक्ष निर्वाचन, मतपत्रको गोपनियताआदि सिद्धान्तहरू) प्रारूप निर्धारणमा सूचीका विषय बन्न सक्छन्। साथै संविधान सभाको निर्वाचन सम्बन्धमा सात राजनीतिक दल र माओवादी बीचको १२ बुँदे समझदारीमा उल्लेखित “पूर्णलोकतन्त्र स्थापना गर्दै राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक सबै क्षेत्रको वर्गीय, जातीय, लैङ्गिक, क्षेत्रीयआदि समस्याहरूको समाधान गर्न राज्यको अग्रगामी पुनःसंरचना गर्दै पूर्णलोकतन्त्रको अवधारणालाई कार्यान्वयन गर्न अपरिहार्य आवश्यकता भएको” (सात राजनीतिक दल र माओवादीबीचको समझदारी २०६२) भन्ने समझदारीको प्रस्तावना तथा राजनैतिक दलहरूको अलग अलग र सामूहिक प्रतिवद्धतामा समेत उल्लेख छन्। यीलगायत समावेशी लोकतन्त्र सुनिश्चित गर्ने कुराहरू, पेशागत संघ संगठन, नागरिक समाज तथा सामाजिक आन्दोलनका पक्षहरूले उठाएका मुद्दाहरू अबको निर्वाचन प्रणाली निर्धारण गर्ने सन्दर्भमा आधारभूत सूचीका विषय बन्न सक्छन्। साथै “सहमतिका आधारमा संविधानसभाको निर्वाचन गरी पूर्णलोकतन्त्र स्थापना गरेर नै देशमा विद्यमान द्वन्द्वहरूको समाधान गर्न सकिन्छ” (उल्लिखित समझदारीको बुँदा नं. २) भन्ने अवधारणा र सोही आधारमा विकसित राजनीतिक घटनाक्रमले संविधानसभा तथा अन्य प्रक्रियागत पक्षहरूमा सम्वाद र सहमति बनाउँदै अधि बढ्न प्रतिवद्धता व्यक्त भइसकेको छ। यसले निर्वाचन प्रणाली निर्धारण राजनीतिक

निर्णय नै हो भन्ने कुरालाई समेत पुष्ट्याई गरेको छ। निर्वाचन प्रणालीलाई केवल प्रतिनिधि निकाय जन्माउने उपायभन्दा माथि उठेर विद्यमान द्वन्द्व व्यवस्थापनको औजारको रूपमा ग्रहण गरी सकिएको छ भन्दा अन्यथा हुँदैन। त्यसैले निर्वाचन प्रणाली निर्माणकर्ताले कुन प्रणालीले राम्ररी काम गर्छ भनी मूल्याङ्कन गर्नुभन्दा पहिले विशेष राजनीतिक सन्दर्भमा कुन आधार महत्वपूर्ण छन् भनेर प्राथमिकिकरण गर्न होसियारीपूर्ण प्रक्रिया अपनाउनु पर्ने हुन्छ। निर्वाचन प्रणाली चयनका आधारहरू मध्ये समावेशी सामाजिक सन्दर्भको प्रतिविम्ब पनि एक हो। प्रणाली निर्धारण गर्दा, यस्ता कुराहरूको सूची तयार पार्नु पर्छ, जसबाट लोकतन्त्रलाई नै ध्वस्त पार्ने खालका राजनीतिक दुर्घटना कुनै पनि हालतमा घट्न नपाउनु भने परिवर्तनबाट उब्जिएको आम चाहनालाई समेट्नसमेत सकियोस्।

नेपालको माओवादी विद्रोहको मूलकारक तत्वको रूपमा रहेको बर्हिगमिक सामाजिक संरचना र असमावेशी राजनीतिक प्रणालीलाई उचित सम्बोधन गर्ने पक्ष प्रणाली निर्धारण गर्दा विचारणीय हुन्छ। माथि नै भनियो राज्यको समावेशी संरचनाको माग विविध सामाजिक समुहहरूबाट भईहरेको तथा विभिन्न राजनीतिक दलहरूले पनि समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली अवलम्बन गर्ने तर्फ जोड दिईरहेका छन्। यस परिस्थितिमा समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली समावेशी स्वरूपको संविधानसभा निर्माणका लागि आम सहमतिको विषय बन्न पुगेको छ। त्यसैले संविधानसभाको निर्वाचनका लागि समानुपातिक प्रतिनिधित्व सहितको संविधानसभाले मात्रै साँचो अर्थमा समावेशी राज्यको खाका कोर्न सक्छ।

(ड) संविधानसभाको निर्वाचन र अन्य निर्वाचनमा फरक

निर्वाचनको प्रयोजन, उद्देश्य, लक्ष्य निर्वाचन हुने निकाय र तदनुकुल निर्वाचनविधिको उपयोगिता हुने हुनाले अन्य निर्वाचन र संविधानसभाको निर्वाचनमा फरक हुने गर्दछ। अन्य निर्वाचनहरूमा भएका गल्तीहरूलाई अर्को पटकको आवधिक निर्वाचनमा सच्याउन सकिन्छ। तर, संविधानसभाको निर्वाचनमा यो अवस्था विरलै मात्र प्राप्त हुने गर्छ। त्यसैले निर्वाचन प्रणालीको छनोट गर्दा के प्रयोजनका लागि निर्वाचन गर्ने हो भन्ने कुराले महत्वपूर्ण स्थान ओगट्छ। यहाँ सिफरिस गरिएको निर्वाचन प्रणाली संविधानसभाकै सन्दर्भमा हो। अन्य प्रतिनिधि मूलक निकायका लागि भने यसलाई आधार मान्दै मिश्रित सदस्य समानुपातिक प्रणाली (जर्मनीमा प्रचलित) नेपाली सन्दर्भमा आवधिक निर्वाचनका हकमा धेरै सहज मोडल हुन सक्छ।

संविधानसभाको निर्वाचनबाट छानिने सभासदलाई अन्य निर्वाचनबाट छानिएको व्यक्ति जस्तै संसदलाई जस्तो सरकारको गठन, बजेट बाँडफाँड जस्ता कुराहरूमा कुनै संलग्नता र चासो हुँदैन। त्यस्तै संसद एक सदनात्मक वा द्विसदनात्मक दुवै किसिमको हुन सक्छ भने संविधानसभा द्विसदनात्मक भएको भेटिएको छैन। संविधानसभाको निर्वाचन प्रत्यक्ष रूपमा शासन गर्नका लागि होइन, यो त दीर्घकालीन शासकीय पद्धतिको निर्माणका लागि संवैधानिक खाका तयार गर्न तर्फ केन्द्रित हुन्छ।

तसर्थ अन्य निर्वाचन र संविधानसभाको निर्वाचन, निर्वाचनपछि गठनहुने सभा (House) को प्रकृती, उद्देश्य, प्रयोजन, काम, क्षेत्राधिकारको दृष्टिकोणबाट फरक हुन्छ। त्यसैले यसको संवेदनशीलता र महत्व अन्य निर्वाचनको भन्दा फरक हुन्छ।

समानुपातिक निर्वाचन पद्धति र संविधानसभा

(क) समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली

समानुपातिक प्रतिनिधित्व प्रणाली मूलतः सदरमतको हिस्सा र सोही बराबरको अनुपातमा विधायिकी स्थानमा हुने रूपान्तरण हो। समानुपातिकता दलहरूले प्राप्त गरेको मतका साथै सामाजिक, सांस्कृतिक परिवेशका सन्दर्भमा समेत हेर्ने गरिन्छ। विविधतापूर्ण समाजमा सबैको प्रतिनिधित्व गराउन यसको प्रयोग गर्ने गरिएको छ।

मतदाताले व्यक्तिलाई नभएर दललाई दिएको मतका आधारमा दलका उम्मेदवार छानिने प्रणालीलाई **समानुपातिक प्रतिनिधित्व प्रणाली** भन्ने गरिन्छ। यस प्रणालीलाई न्यायपूर्ण र बढी प्रतिनिधित्वपूर्ण प्रणालीका रूपमा दावी गरिन्छ। कतिपय ठाउँमा दुवै प्रणालीलाई मिश्रित गरेर पनि प्रयोग गरेको पाइन्छ। बेलायत र फ्रान्स बाहेक यूरोपका प्रायः सबै मुलुकहरू र इजरायल, दक्षिण अफ्रिका, ब्राजिल, न्यूजिल्याण्ड, जर्मनीआदि मुलुकहरूमा यो प्रणाली प्रचलित छ। (आचार्य, २०६२)। यसले स्वतन्त्र उम्मेदवारीको सम्भावनालाई अप्ठ्यारो पार्छ। व्यक्तिको आचरण, विचार र अन्य वैयक्तिक विशेषताहरूलाई यस प्रणालीमा मतदाताले मूल्याङ्कन गर्न सक्तैनन्। तर प्रत्यक्ष र व्यक्तिगत रूपमा नभए पनि अप्रत्यक्ष र सामूहिक रूपमा भने मूल्याङ्कन हुने गर्छ।

समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली बहुलवाद र सामाजिक न्यायमा आधारित छ। यसले मुलुकका सबै प्रकारका विविधतालाई सन्तुलित ढंगबाट प्रतिनिधित्व गर्न

सकछ । साथै मतदाता सङ्ख्या र जनप्रतिनिधिसभालाई अपेक्षाकृत सही अर्थमा प्रतिनिधित्वपूर्ण बनाउन सकछ । समानुपातिक प्रणालीमा पनि सामान्य सूची प्रणालीदेखि जटिल किसिमको हस्तान्तरणीय अग्राधिकार मत प्रणाली (Transferable Preferential Voting System) सम्म छन् । (IDEA, 2005) । त्यसैले समानुपातिक प्रणाली छनौट गर्दा आफ्नै मुलुकको राजनीतिक, भौगोलिक, सामाजिक परिवेशलाई दृष्टिगत गर्नुपर्छ ।

(ख) समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीका प्रकार

यो मूलतः दुई प्रकारको हुन्छ :

१. सूची समानुपातिक प्रणाली (List Proportional Representation System-LPR) यस प्रणालीमा राजनीतिक दल/ एकाईहरूले उम्मेदवारको एकिकृत सूची सिंगो निर्वाचन क्षेत्रका लागि प्रस्तुत गर्दछन् । मतदाताले दल/निर्वाचन एकाईको नाममा मतदान गर्छन् । निर्वाचन एकाईहरूले प्राप्त मतको अनुपातमा विधायिकी निकाय/ सभामा प्रतिनिधित्व गर्छन् । सूची बन्द, खुला तथा स्वतन्त्र हुन सकछन् । निर्वाचन एकाई / दललाई मतदान गरिन्छ र सदरमतका आधारमा दल/एकाईले प्रतिनिधित्व वा स्थान प्राप्त गर्छन् ।

२. एकल संक्रमणीय मत प्रणाली (Single Transferable Voting System-STV): समानुपातिक मत प्रणाली अन्तर्गतको एकल संक्रमणीय मत प्रणाली प्राथमिकताका आधारमा मतदिने प्रणाली हो । यसमा बहुसदस्यीय निर्वाचन क्षेत्रका उम्मेदवारको क्रम निर्धारण गरिन्छ । कम मत प्राप्त गर्ने उम्मेदवारहरू क्रमशः सूचीबाट हटदै जान्छन् । निर्वाचित हुनका लागि आवश्यक मतको किटानी व्यवस्था गरिएको हुन्छ । खास कोटा पार गर्ने उम्मेदवारले विजय हासिल गर्छ । विजयी उम्मेदवारको बाँकी रहेको मत तथा आवश्यक कोटा बमोजिम कम सङ्ख्यामा रहेको मतलाई पर्याप्त उम्मेदवारहरू निर्वाचित नभएसम्म पुनः वितरण गरिन्छ । । निर्वाचित हुनका लागि आवश्यक कोटा निर्धारण गर्दा विभिन्न सुत्रहरू प्रयोग गर्ने गरिन्छ ।

(ग) समानुपातिक (सूची) प्रणाली किन र कस्तो ?

समानुपातिक प्रणालीले खसेको मतलाई वास्तविक समानुपातिकताका आधारमा निर्वाचित स्थानमा रूपान्तरण गर्दछ । समानुपातिक प्रणालीले मुलतः संविधानसभालाई व्यापक सहभागीतामूलक बनाउन र विद्यमान राज्य

संरचनाबाट बाहिर रहेका वा पारिएकाहरूलाई राजनीतिक मूल धारमा ल्याई राज्यलाई समावेशी चरित्रको बनाउन सहयोग गर्दछ । विविध खाले राजनीतिक स्वार्थ, जातीय, सांस्कृतिक, भौगोलिक विविधता भएको देशमा ती सबै स्वार्थ र हितलाई संविधानसभामा पुऱ्याई संविधान निर्माण प्रक्रियामा सामेल गर्ने सबैभन्दा उत्तम उपाय समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली हो ।

यी बाहेक समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली मूलतः सूची समानुपातिक प्रणाली समेतका अन्यः केही सर्वस्वीकृत गुणहरू रहेका छन् । जसले यस प्रणालीलाई सफलभूत बनाउन मद्दत गर्दछन् । यसका सकारात्मक पक्षहरूलाई यस प्रकार हेर्न सकिन्छ । जसले यस प्रणाली छनौटको औचित्य सावित गर्दछन् ।

- यस प्रणालीले अल्पसंख्यक जनजाति, महिला, दलित, मधेशी समुदाय आदिको प्रतिनिधित्वलाई धेरै हदसम्म सुनिश्चित गर्छ । जसले अन्ततः समावेशी राज्य संरचनाको निर्माणमा सहयोग पुऱ्याउँदछ । साथै सूचीमा आधारित समानुपातिक पद्धतिले विविधतापूर्ण सूची पेश गर्न निर्वाचन एकाईहरूलाई बाध्य पार्छ ।
- यस प्रणालीको अवलम्बनले अस्वच्छ चुनावी समीकरणलाई वेवास्ता गर्छ भने 'स्थानको वोनस' अवधारणालाई पनि हटाउँछ । जसले गर्दा हाम्रो सन्दर्भमा विगतमा देखिएका दलहरू भित्रैको प्रतिस्पर्धा, विवादको कारक रहेको चुनाव क्षेत्र र 'टिकट'को विषयलाई गौण महत्व दिन्छ । साथै नेपाली निर्वाचन प्रक्रियामा अत्यन्तै आलोचित रहने विषय जस्तै:- पैसा, गुण्डा, नातावाद, बुथकब्जा गर्ने जस्ता कार्यलाई हतोत्साही बनाउछ ।
- थोरै मत मात्र खेर जाने अवस्थाले तथा प्राय सबै मतले मूल्य पाउने सम्भावनाले परम्परागत निर्वाचनहरूमा भन्ने ३५-४०% अनुपस्थित मतदाताहरू (मिश्र, २०६०) रहने प्रवृत्तिमा सुधार हुन्छ । मतदाताहरू संविधानसभा जस्तो देशको भविष्य निर्धारण गर्ने सवालमा बढी सचेत भई उपस्थित हुन सकछन् । निर्णय गर्ने एकाईमा क्षेत्रीय सोचको सट्टा केन्द्रीय सोच हुने भएकाले राष्ट्रिय भावनालाई प्रवर्द्धन गर्न सहयोगी हुन्छ ।
- निर्वाचन एकाईलाई सिंगो देशभर नै निर्वाचन अभियान सञ्चालन गर्न प्रोत्साहित गर्छ ।

- सूची वैकल्पिक प्रयोजनका लागि समेत प्रयोग गर्न सकिने भएकोले यसले उप-निर्वाचनको आवश्यकता टार्छ ।
- सुरक्षा समस्या अपेक्षाकृत कम हुन्छ ।
- बाह्य देशमा रहेका नेपालीहरूको मतदानमा सहभागिताको लागि पनि यो सरल विधि हुन सक्छ देश बाहिर र भित्रै पनि जहाँसुकैबाट मतदानको सम्भावनालाई सहज बनाउँछ ।
- महिला सहभागिताको लागि यो एउटा नमूना विधिको रूपमा कहलिएको छ । महिला सहभागिता राम्रो रहेको २० राष्ट्र मध्ये १४ ले यसै प्रणालीलाई अवलम्बन गरेका छन् । (आइडिडिए, २००६) नेपालको सन्दर्भमा विगतका संसदीय निर्वाचनमा हरेक राजनीतिक दलले ५% महिला उम्मेदवार उठाउनु पर्ने व्यवस्था भएपनि संसदमा त्यो अनुपातमा निर्वाचित भएर आउन नसक्ने अवस्था थियो । यस प्रणाली अन्तर्गत अनिवार्यरूपमा सूचीमा महिलाहरूको पनि व्यवस्था हुनुपर्ने हुँदा महिलाको प्रतिनिधित्वका लागि यसले मार्ग प्रस्तुत गर्छ ।

समानुपातिक प्रणाली अवलम्बन: कमजोरी तथा होशियारी

निर्वाचन प्रणाली आफैमा पूर्णतः दोषमुक्त हुन सक्दैन त्यसैले यसका प्रयोगकर्ताले दोष पक्षमाथि गहन विश्लेषण गरी दोष न्यूनिकरण गर्दै प्रणाली अवलम्बन गर्नु सफलताका लागि निर्धारणकर्ताको अनिवार्य दायित्व पनि हो । समानुपातिक प्रणाली तथा यसको सूची पद्धति प्रयोग गर्दासमेत केही यस्ता पक्षहरू छन्, जसले समानुपातिक प्रणालीका गुणहरूलाई व्यवहारमा प्राप्त गर्न बाधा अडचन उत्पन्न गराउन सक्छन् । त्यस्ता जोखिम/दोष पक्षलाई निम्न रूपमा हेर्न सकिन्छ ।

- विविधतापूर्ण एकाईहरूको उपस्थितिले विधायिकी निकाय/सभाको छिटो छरितो निर्णय गर्ने प्रक्रियामा ढिलाई हुन्छ ।
- निर्वाचन प्रतिनिधिहरू र निर्वाचन क्षेत्रहरू बीच प्रत्यक्षसम्बन्ध अभाव रहन्छ । एकल राष्ट्रिय सूची तय गरी निर्वाचन एकाईहरूले प्राप्त सदरमतको हिस्सा अनुसार प्रतिनिधि चयन गर्ने भएकोले प्रतिनिधिहरू

खास क्षेत्रप्रति उत्तरदायी र जवाफदेही हुदैनन । साथै मतदाताहरू पनि आफ्नो रोजेको प्रतिनिधि नै जिताउने अधिकारबाट वञ्चित हुन्छन् ।

- निर्वाचन एकाईका नेतृत्वमाथि धेरै शक्ति रहन्छ । यसले उसको मनोमानी पनलाई प्रश्रय दिन्छ ।
- यस प्रणालीले दल/निर्वाचन एकाईहरूको सहज गठन प्रक्रियालाई मान्य बनाएकाले धेरै दल/निर्वाचन एकाईहरू खुल्ने सम्भावना हुन्छ । जसले विभाजित अवस्थामा रहेको सामाजिक संरचानालाई भन् विक्षिप्त बनाउँछ ।
- यस निर्वाचन प्रणाली अन्तर्गत निर्मित हुने सरकार सयुक्त स्वरूपको हुने गर्छ । बहुमतको सरकार बन्ने अवसर कमै मात्र हुन्छ ।
- यो प्रणालीको प्रयोगमा मतदाताहरू बढी अलमलमा पर्दछन् । साथै निर्वाचन प्रशासन कार्य पनि बढी जटिल हुन जान्छ ।

उपरोक्त कमजोरीहरूले समानुपातिक प्रणाली तथा यसको सूची पद्धति कार्यन्वयनमा अपनाउनु पर्ने होशियारीलाई समेत उजागर गर्छ । त्यसैले उल्लेखित कमजोरी पक्षलाई न्यूनिकरण गर्दै वास्तविकतालाई विश्लेषण गरी अधि बढन आवश्यक छ ।

संविधानसभामा यस समानुपातिक प्रणालीमार्फत् हुने विविधता पूर्ण उपस्थितिले निश्चय नै यसको निर्णय प्रक्रियामा ढिलाई गराउँछ । तर पनि यसबाट आउने निर्णय दिगो शान्तिका लागि उपयुक्त निकास हुन सक्छ । साथै संविधान निर्माणमा विविधतायुक्त सामाजिक, सांस्कृतिक प्रतिनिधित्व नभएको भन्ने गुनासोलाई उचित जवाफ समेत हो यो । राजनीतिक दल/ निर्वाचन एकाईको प्रतिनिधित्व र खास क्षेत्र बीचको सम्बन्ध कमजोर बनाउने यस प्रणालीको दोष पक्षले वास्तविक अर्थमा भने राजनीतिक दललाई मजबुत बनाउँदै लगेको हुन्छ । राजनीतिक दलहरू तथा यहाँ सिफरिस गरिएका अन्य निर्वाचन एकाईहरू लगायतमा देखिएको फुट प्रवृत्तिलाई यसले विस्थापन गरी व्यक्तिवादी सोचको सट्टा सामूहिकतातर्फ प्रेरित गर्छ । जसले संस्थागत विकासमा कमजोर रहेका राजनीतिक दलहरूलाई संगठित र संस्थागत गर्न प्रोत्साहित गर्छ जुन नेपालको सन्दर्भमा आवश्यक छ ।

राजनीतिक दल तथा निर्वाचन एकाइका नेतृत्व वर्ग मनोमनी बन्ने खतरालाई न्यूनीकरण गर्न दलहरूको आन्तरिक लोकतान्त्रिकरणलाई थप अर्को शिर्षक राखि सुझाइएको छ*। अन्यथा सूची समानुपातिक प्रणाली समावेशी स्वरूपका लागि प्रत्युत्पादक हुन सक्छ। दलहरूको आन्तरिक लोकतान्त्रिकरणले नेतृत्व चयन, संरचना र अधिकार प्रयोगको कानूनी आधारलाई समेत समेट्नु पर्छ। जसले नेतृत्वको मनोमानी शक्ति अभ्यासको खतरा र सूची चयनमा नेतृत्वको एकाधिपत्यको सम्भावनालाई न्यून गर्दछ। यसै गरी यस प्रणालीमा नयाँ दलहरू/निर्वाचन एकाईहरू खुल्ने वैकल्पिक बाटाहरू रहन्छन्। तर, समावेशी चरित्रको संस्था निर्माण गर्न दलहरूलाई बाध्य पार्ने एक उपाय पनि यही हो।

यस प्रणाली अर्न्तगत सरकारको संयुक्त स्वरूप हुने गर्छ र बहुमतिय प्रकृतिको सरकार रहँदैन भनि आलोचना गर्ने गरिए पनि यो प्रणाली मूलतः संविधानसभाका लागि मात्र भएकाले यो दोषले खासै प्रभाव पार्दैन। नेपाली राजनीतिमा गठबन्धन संस्कृति (Coalition Culture) को विकास एक अपरिहार्य आवश्यकता हो। संक्रमणकालीन अवस्थाबाट नै यसको अभ्यास तर्फ प्रेरित गर्ने हुँदा यस अवगुणलाई नेपाली सन्दर्भमा नागरिक राजनीतिक संस्कार तथा राजनीतिक सहनशीलता विकासका लागि उपयोग गर्न सकिन्छ।

यस निर्वाचन प्रणालीलाई एक जटिल प्रणालीसमेत मान्ने गरिएको छ। खास गरी मतदाता तथा निर्वाचन प्रशासनका लागि यसको जटिलतालाई देखाउने गरिए पनि सूची पद्धति तुलनात्मक रूपमा अन्य विधि भन्दा सरल मानिन्छ। मतदातालाई बृहत्तर रूपमा नागरिक तथा मतदाता शिक्षामार्फत् देश व्यापी रूपमा सुसूचित गर्ने अभियानले यस कमजोरीलाई पनि निरूपण गर्न सकिन्छ।

समानुपातिक प्रणाली सामान्य अभ्यासमा देखिएका यी कमजोरीलाई होशियारीपूर्वक कम गर्दै लग्ने हो भने संविधानसभाको प्रतिनिधित्वलाई उल्लेखित दोषपक्षबाट मुक्त राख्न सकिन्छ।

* राजनीतिक दलहरूको आन्तरिक लोकतान्त्रिकरणका लागि हेनुहोस् परिच्छेद आठ पेज नं. १०६

बहुमतीय प्रणालीको अभ्यास र सिकाइहरू

नेपालमा प्रमुख रूपमा अभ्यास गरिएका बहुमतीय प्रणालीका केही गुणहरू पनि छन्। यिनै गुणहरूले गर्दा अहिलेपनि विश्वका करिब ९० देशहरूमा यस प्रणाली अवलम्बन भइरहेको छ। नेपालमा यो प्रणाली पूर्णतः असफल भएको भन्न नमिल्ला किनकि यसको कार्यान्वयनमा देखिएका त्रुटीहरू पनि महत्वपूर्ण छन्। वर्तमान सन्दर्भ संविधानसभाको निर्वाचनका लागि भएकाले अहिले समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली उपयुक्त देखिए पनि आवधिक निर्वाचनको हकमा थप अध्ययन गर्न सकिन्छ। यहाँ बहुमतीय प्रणालीका गुणपक्षहरूको विश्लेषण पनि गर्नु उपयुक्त हुन्छ। जसलाई बुँदागत रूपमा यसरी हेर्न सकिन्छ।

१. सरल विधि भएकाले यो कार्यान्वयन सहज बन्न जान्छ। यसले भौगोलिक प्रतिनिधित्वलाई मजबुत बनाउँछ। निर्वाचित प्रतिनिधिहरू निर्वाचक तथा निर्वाचन क्षेत्रप्रति उत्तरदायी जवाफदेही रहन्छन्।

२. सामान्यतया यस प्रणाली अर्न्तगत बहुमतीय सरकार बन्न गई कमैमात्र गठबन्धन सरकार बन्ने हुँदा नीति निर्माण र कार्यान्वयनमा सहजता ल्याउँछ।

३. जातीय र क्षेत्रीय रूपमा विभाजित समाजमा राजनीतिक दलहरू भित्र विविधताको प्रतिबिम्ब प्रतिनिधित्वको रूपमा प्रस्तुत गर्ने मौका समेत मिल्छ। जसले विविधतायुक्त समाजमा समावेशी स्वरूप निर्माण गर्न मद्दत पुऱ्याउँछ।

४. मतदातालाई व्यक्ति छनोट गर्ने पूर्ण अनुमति प्रदान गर्छ। आफूलाई मन नपरेको उम्मेदवार प्रस्तुत भएमा मतदाताले मतदिन इन्कार गर्न सक्छ।

५. एक सवल र सक्षम विपक्षलाई प्रोत्साहित गर्न सघाउँछ।

उल्लेखित गुणहरूका बावजुद नेपालमा बहुमतीय प्रणाली अपनाइएका विगत निर्वाचनहरूको परिणाम अध्ययनले केही पाठ सिकाएको छ। यिनै कमजोरीको अध्ययनले समानुपातिक सूची प्रणाली अवलम्बन गर्न आधार तयार गरी दिएको छ। विगत प्रणालीमा रहेका कमजोरी र सिकाइहरूलाई निम्नानुसार हेर्न सकिन्छ।

(क) नेपालमा सम्पन्न संसदीय निर्वाचनमा खसेको मतको औसत प्रतिशत कम ल्याएर पनि निर्वाचन जितेका छन्। जस्तै २०४८ मा भएको संसदीय निर्वाचनमा ७९ उम्मेदवारले मात्र आफ्नो क्षेत्रमा खसेको मतको ५० प्रतिशतभन्दा बढी मत प्राप्त गर्न सफल भए। यो जित्ने मत प्रतिशत अनुपात

२०५१ को निर्वाचनमा २१ प्रतिशतमा घट्यो भने पछिल्लो २०५६ को संसदीय निर्वाचनमा यो घटेर १६ प्रतिशत मात्र रहन गयो। यसले के देखाउँछ भने कूल मतमा कम मत प्राप्त गर्ने विधायकहरूले बढी मतमाथि शासन गर्ने अवसर पाए। यही अवस्था बढी स्थान जित्ने दलहरूले प्राप्त गरेको कुल मत र प्राप्त स्थानको बीचमा तुलना गर्दा स्पष्ट हुन्छ। (Khanal, 2004) शसक्त उम्मेदवार भएको अवस्थामा यस्तो परिणाम अपेक्षित हुन्छ।

(ख) बहुमतीय प्रणालीले साना दललाई उचित प्रतिनिधित्वबाट वञ्चित गर्दछ। जस्तै: २०५६ को प्रतिनिधिसभा निर्वाचनमा नेकपा (माले) ले ६.३८% लोकप्रिय मत पाएर पनि प्रतिनिधिसभामा आफ्नो प्रतिनिधित्व जनाउन सकेन। यसरी यसबाट प्राप्त मतको अनुपातमा प्रतिनिधित्व हुन सक्दैन।

(ग) यो प्रणालीले अल्पसंख्यक जनजाति समुदाय, तराईवासी समुदाय तथा अन्य पिछडिएका वर्गलाई पनि प्रतिनिधित्वबाट वञ्चित गरेको छ। यस प्रणाली अन्तर्गत राजनीतिक दलहरूले सामान्यतः त्यस्तो उम्मेदवारलाई उठाउँछन्, जसले त्यो समुदायबाट बढी मत पाउने सम्भावना राख्दछ। यसरी उम्मेदवार छनौट गर्दा त्यहाँ रहेका अल्पसंख्यकहरूको प्रतिनिधित्व हुन सक्दैन। जस्तै नेपालको विभिन्न भागमा छरिएर रहेका दलितहरू क्षेत्र विशेषबाट हेर्ने हो भने जुनसुकै ठाउँमा पनि अल्पसंख्यक भित्र पर्दछन्। तर, उनीहरूको जनसङ्ख्या कुल जनसङ्ख्याको १० प्रतिशतभन्दा बढी छ। विडम्बना, अहिलेसम्म प्रतिनिधिसभामा दलितको अपेक्षाकृत प्रतिनिधित्व हुन सकेको छैन। यस प्रणालीमा जातीय वा सांस्कृतिक अल्पसंख्यकले प्रतिनिधित्व पाउन गाह्रो हुन्छ।

(घ) त्यसैगरी महिलाहरूलाई पनि प्रतिनिधित्वबाट बाहिर राख्ने प्रवृत्ति देखि पर्दछ। यसमा बृहत् रूपमा मान्य उम्मेदवार उठाउने प्रवृत्तिले महिलाको निर्वाचन जित्ने क्षमतालाई प्रभाव पार्दछ। पुरुष प्रधान सामाजिक संरचना र सोही अनुरूपको दलीय संरचनामा महिलालाई उम्मेदवार बनाउन र बने पनि जित्न सहज हुदैन। यो कुरालाई विगतका विधायिकी निर्वाचन परिणामहरूले पनि पुष्टि गर्दछन्।

(ङ) यसले ठूलो सङ्ख्यामा मतलाई अर्थहीन बनाउँछ। किनकि विपक्षीहरूको पक्षमा परेका मतहरू प्रयोगमा आउँदैनन् र यसको प्रतिनिधित्व पनि हुँदैन।

(च) यस प्रणालीमा आर्थिक लोभ-लालच, बल, धम्की देखाएर कुनै उम्मेदवार वा दल विशेषले मतदातालाई आफ्नो पक्षमा मत खसाल्नका लागि विवश पार्ने

सम्भावना ज्यादै रहन्छ। आफ्नो निकटतम प्रतिद्वन्दीभन्दा एक मात्र मत बढी प्राप्त गरेर पनि निर्वाचन जित्ने हुँदा नेपाल जस्तो कमजोर आर्थिक, सामाजिक अवस्था भएको तथा कम साक्षर मतदाता भएको मुलुकमा यो सम्भावनालाई नकार्न सकिँदैन।

उल्लेखित तथ्यहरूबाट के प्रष्ट हुन्छ भने नेपालको वर्तमान राजनीतिक, सामाजिक, साँस्कृतिक विविधताको पृष्ठभूमिमा पहिलो हुनेले जित्ने निर्वाचन प्रणालीले समुचित परिणाम नदिएको देखिन्छ। त्यसैले यसको विकल्पमा अहिले समानुपातिक प्रतिनिधित्वको विषय एक आम सहमतिको विषय जस्तै बनेको छ। तर प्रमुख राजनीतिक दलहरूको यस सम्बन्धमा औपचारिक धारणा भने आईसकेको छैन। राजनीतिक निर्णय गर्ने दलहरू नै यसबारे स्पष्ट नभई अन्य क्षेत्र स्पष्ट हुन सक्दैनन्।

यति हुँदाहुँदै पनि यस प्रणालीबाट सबै वर्ग जातजातिहरूको प्रतिनिधित्व हुन सक्छ भन्ने छैन। बढी भन्दा बढी समुदायहरूको प्रतिनिधित्वलाई समावेश गर्ने प्रयास मात्र हुन सक्छ। केही कठिन प्रश्नहरू मध्ये समानुपातिक निर्वाचनमा निर्वाचन चिन्हहरू कसरी-के आधारमा तोक्ने, एउटा निर्वाचन चिन्ह देशभरीका मतदाता बीच लान पाउने दल वा समूहले के योग्यता पूरा गर्नुपर्ने जस्ता विषयहरूमा स्पष्ट हुनुपर्दछ। जनमत के आधारमा अभिव्यक्त गर्ने-गराउने र त्यसको प्रतिनिधित्वको हिस्सेदारी कसरी विभाजित गर्ने पक्ष यस सन्दर्भमा महत्वपूर्ण हुन्छ।

सूची समानुपातिक प्रणालीको अवलम्बन

समानुपातिक प्रणालीमध्ये पनि नेपालको सन्दर्भमा सूची समानुपातिक पद्धति अवलम्बन गर्दा बढी व्यवहारिक हुन्छ। माथि उल्लेख गरिए अनुसार यो पद्धतिमा विद्यमान गुणहरूले यो कुराको पुष्टि गर्दछ।

सूचीमा आधारित समानुपातिक प्रणालीको प्रयोगलाई हेर्दा यसका मुख्यतः तीन तरिका हुन्छन् :

१. **बन्द सूची-** यो प्रणालीमा उम्मेदवारहरूको निर्वाचित हुने क्रम, निर्वाचन एकाई स्वयंले निर्धारण गर्छ र मतदाताहरू कुनै खास उम्मेदवारलाई आफ्नो प्राथमिकता साथ मतदान गर्न सक्दैनन्। बन्द सूची प्रणाली अपनाउदा एउटा

सूची निर्वाचन आयोगमा पेश गरिसकेपछि त्यसमा परिवर्तन गर्ने प्रक्रिया बन्द हुन्छ। यो अपरिवर्तनीय हुन्छ।

२. **खुला सूची-** यसमा मतदाताहरूले आफूलाई मन परेको दललाई मात्र होइन कि सोभित्र आफूलाई मनपरेको उम्मेदवारलाई छानेर मत प्रदान गर्न सक्दछन्। यसमा मतदाताले प्रत्येक उम्मेदवारको हकमा आफ्नो रोजाई व्यक्त गरेका हुन्छन्।

३. **स्वतन्त्र सूची-** यसमा मतदाताहरूले एकै दल वा समूहहरूलाई एक वा एकभन्दा बढी मतदान गर्न पाउँछन्। यसमा मतदाताले एकै दल वा समूहहरूलाई मात्र मतदान नगरी दल/समूहगत रूपमा अलग अलग एकाईलाई र त्यसभित्र पनि अलग अलग व्यक्तिलाई मतदान गर्न स्वतन्त्रता हुन्छन्। सूची भित्रका एकभन्दा बढी उम्मेदवारलाई मतदान गर्न पाउने प्रवधानसमेत यसमा हुन्छ जसलाई (Panachage) भनिन्छ। त्यसैगरी बढीमन पराइएको उम्मेदवारलाई एकभन्दा बढीमतसमेत दिन पाउने प्रावधान हुन्छ यसलाई (Cumulation) भनिन्छ।

नेपालमा संविधानसभा निर्वाचनको सन्दर्भमा बन्द सूची प्रणालीको प्रयोग उपयुक्त हुन्छ। यसमा निर्वाचन एकाईहरूले निर्वाचन आयोगमा सिलबन्दी गरी निर्वाचन अधि नै सूची बुझाउनु पर्ने हुन्छ। जसले संविधानसभाको निर्वाचनमा प्रतिनिधित्व छनौटमा मनोमानी हुने सम्भावनालाई न्यून गर्नेछ।

यहाँ प्रस्तावित ३ सय १ सदस्यीय संविधानसभामा २ सय ५० पदको चयन सूचीमा आधारित समानुपातिक निर्वाचन पद्धतिबाट हुन्छ। यसकोलागि प्रत्येक दलहरूले आफ्नो तर्फबाट उम्मेदवारको सूची तय गर्नुपर्छ। उम्मेदवारहरूको बन्द सूची दल तथा अन्य निर्वाचन एकाईले निर्वाचन आयोगमा दर्ता गर्नुपर्छ। निर्वाचन आयोगले निर्वाचन चिन्ह प्रदान गरेपछि मतदाताले सूचीमा आफूलाई मनपर्ने एकाईको चिन्हमा मतदान गर्दछन्। एकाईहरूले एकपटक पेश गरिसकेको सूची आयोगमा दर्ता गरिसकेपछि त्यसलाई फेरबदल गर्न पाईदैन। सूची प्रणालीसम्बन्धी छुट्टै कानूनको निर्माण गरेर यसको समग्र व्यवस्था गर्नुपर्छ। दक्षिण अफ्रिका बन्द सूचीको सफल प्रयोगकर्ता देश हो।

(घ) सूची प्राथमिकता निर्धारण

समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीले प्रतिनिधित्वमा समावेशीकरणलाई कायम गराउने विश्वास गरिन्छ। खासगरी विभिन्न आदर्श, सिद्धान्त, स्वार्थ र विश्वासमा संगठित राजनीतिक दलहरू सबैलाई शासन प्रणालीमा उचित भूमिका सुनिश्चित गर्नका लागि नै यो प्रणाली रोज्न थालिएको हो। नेपालमा प्रतिनिधित्वको माग गर्ने समूहहरूमा विविधता छ। राजनीतिक दलहरूले मात्र समानुपातिक प्रतिनिधित्वको माग गरेका होईनन्। समावेशीकरणको मुद्दा उठाउनेहरूमा जनजाति, दलित, महिला, भाषिक तथा सांस्कृतिक समूह र क्षेत्रीय संघ संगठनहरूको भूमिका पनि कम छैन। यी आवाजहरूलाई मौजुदा राजनीतिक दलहरूले समेटेर आफ्नो दलीय संरचनामा स्थान दिन नसकेकै कारण नागरिक संघ संगठन, सरोकारवाला समूहहरू र कालतकर्ता जमातको प्रभाव बढी प्रभावशाली रहँदै आएको हो। यी समूहहरू सुभावा वा दवावकर्ताको रूपमा मात्र सीमित छैनन्। नागरिक समाज र संगठनका रूपमा जनताको आन्दोलनलाई परिचालन पनि गरिरहेका छन्। त्यसैले संविधानभामा जनप्रतिनिधित्वको माग गर्दा दलहरूले मात्र समावेशीकरणको मुद्दालाई ठीक ढङ्गले सम्बोधन गर्नेछन् भन्ने विश्वास कायम हुन सकेको छैन र प्रतिनिधित्वको लागि विभिन्न आधारहरूको माग र खोजी भइरहेको छ।

यसरी उठेको आवाजलाई प्रतिनिधित्व गराउन समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली अवलम्बन गर्दा उम्मेदवारहरूको सूची नै समावेशी हुनु आवश्यक छ। सूचीमा प्रदान गरिने प्राथमिकता पनि सहीरूपमा प्रतिनिधित्व गराउने मनसायबाट निर्धारण भएन भने सूचीको प्राथमिकताको पुष्पारमा पर्ने नामहरू स्वतः बाहिरिने सम्भावना रहन्छ। २ सय ५० जनाको सूचीमा महिला, दलित जनजाति र दलहरूको नेतृत्वले नरूचाइएका राजनीतिक नेता कार्यकर्ताको नाम पुष्पारमा धकेलिने र नेताका आफ्ना मान्छे र केन्द्रीय समितिका पदाधिकारीहरूको नाम प्राथमिकताक्रममा अगाडि राखेर उनीहरूको जीत सुनिश्चित गराउने शैली अवलम्बन हुन सक्ने खतरालाई कसरी रोक्ने ? यसका लागि सूचीको प्राथमिकता निर्धारणसम्बन्धी पनि निश्चित विधि कायम गर्ने हो कि या दलहरूको विवेक र सुभ्रवुभका लागि सम्भाउने मात्र हो भन्ने पक्ष विचारणीय छ।

यदि दलहरूले समावेशीकरणको आवाजलाई विवेकपूर्ण रूपमा मनन गरेर कार्यशैली सुधार गरिदिएमा प्रतिनिधित्वको समस्यालाई दलहरूले नै समाधान गर्न सक्ने थिए र उनीहरूको लोकप्रियता पनि विस्तार हुन सक्थ्यो। बढी मत

पाउन मतदातालाई आकर्षण गरी सन्तुष्ट पार्न सक्ने पर्दछ। तर नेतृत्वले 'नातावाद वा चाकडीप्रेम' को संस्कृतिबाट मुक्त हुन वर्तमान जटिल सामाजिक परिवेशमा त्यती सहज छैन। त्यसैले सूचीको प्राथमिकताका लागि पनि केही सीमाहरू तोकिनु आवश्यक देखिएको छ।

यसमा महिला प्रतिनिधित्वका लागि दक्षिण अफ्रिका, इराक र अफगानिस्तानको निर्वाचनमा अवलम्बन गरिएका विधिले सकारात्मक परिणाम दिएका उदाहरण छन्। त्यहाँ भएका निर्वाचनमा महिला प्रतिनिधित्वको लागि सूची प्राथमिकता निर्धारण गरिएको थियो। हामी कहाँ पनि ३३ प्रतिशत महिला प्रतिनिधित्वलाई प्रत्याभूति दिने हो भने हरेक तेस्रो नम्बरमा अनिवार्यरूपमा महिलाको नाम सूचीमा समावेश गरिनु पर्ने कानूनी व्यवस्था गर्नुपर्ने हुन्छ।

तर यहाँनेर महिला मात्र भनेर पनि पुग्दैन। नेपालमा जातीय, भाषा, र क्षेत्रगत रूपमा पनि महिला प्रतिनिधित्वको माग रहेको छ। जनजाति, दलित मधेश र दुर्गम क्षेत्रलगायतका प्रतिनिधित्वका क्षेत्रमा कम्तिमा ३३ प्रतिशत सम्बन्धित क्षेत्रका महिलाको प्रतिनिधित्व गराउने उपायलाई कानूनमा सुनिश्चित गरिनुपर्छ। यसरी महिला प्रतिनिधित्वको निर्धारण गर्नुपर्ने हुन्छ।

एकलाख भन्दा कम सीमान्त जनसङ्ख्या भएका ६५ जातिका लागि विशेष 'सीट' सुरक्षित राखिएको छ। सीमान्त जातिले दुवै अवसर प्राप्त गर्न सक्ने छन्। उनीहरू चुनाव लडेर आउन पनि सक्ने, आउन नसके सुरक्षित सीटबाट प्रतिनिधित्व गर्न पनि सक्छन्। तर बाँकी ३६ जाति जसको जनसंख्या एक लाखभन्दा माथि छ। उनीहरूलाई अन्य निर्वाचन एकाईमार्फत् प्रतिनिधित्व गर्न सक्ने अवसर खुल्ला रहेको छ। उनीहरू मध्ये क्षेत्री, ब्राम्हण, नेवार, यादव, गुरुङ्ग, लिम्बु, ठकुरी, सन्यासी, तराई ब्राम्हण, बाँनिया, सुनारआदि जातिको जनसङ्ख्याको अनुपातमा प्रतिनिधित्वको अवस्था भने सकारात्मक देखिन्छ। यस अघिको २०५६ सालको संसदीय निर्वाचनमा प्रतिनिधित्वको अवस्थाले पनि यसलाई प्रष्ट पार्छ। जसलाई तलको तालिकाबाट हेर्न सकिन्छ।

२०५६ सालको प्रतिनिधि सभा निर्वाचन परिणाममा जातीय अवस्था

क्र.सं.	जाति	जनसङ्ख्या प्रतिशत	प्रतिनिधि सभामा प्राप्त सीट	सीट प्रतिशत
१	पहाडीया वाहुन	१२.७४	७२	३५.१२
२	पहाडीया क्षेत्री	१५.८०	३४	१६.५९
३	मगर	७.१४	४	१.९५
४	थारू	६.७५	९	४.३९
५	तामाङ्ग	५.६४	४	१.९५
६	नेवार	५.४८	१४	६.८३
७	मुस्लिम	४.२८	२	०.९८
८	कामी	३.९४		
९	यादव	३.९४	१२	५.८५
१०	राई	२.७९	४	१.९५
११	गुरुङ्ग	२.३९	५	२.४४
१२	दमाई	१.७२		
१३	लिम्बु	१.५८	८	३.९०
१४	ठकुरी	१.४७	१२	५.८५
१५	साकी	१.४०		
१६	तेली	१.३४	२	०.९८
१७	चमार/हरिजन	१.१९		
१८	कोहरी	१.११		
१९	कुर्मी	०.९४		
२०	सन्यासी	०.८८	२	०.९८
२१	धानुक	०.८३	१	०.४८
२२	मुसहर	०.७६		
२३	पासवान/दुसार	०.७०		
२४	शोर्पा	०.६८		
२५	सोनार	०.६०		
२६	वाहुन तराई	०.५९	६	२.९३
२७	वानियाँ	०.५६	३	१.४६
२८	धर्ती/भुजेल	०.५२		
२९	केवट	०.६०		
३०	मल्हा	०.५१		
३१	कल्वार	०.५१		
३२	कुसल	०.४४		
३३	हजाम/ठाकुर	०.४३		
३४	कानू	०.४२		

३५	राजवंशी	०.४२		
३६	सुनुवार	०.४२	१	०.४८
एक लाखभन्दा कम जनसङ्ख्या भएको जाति तथा प्रतिनिधित्व				
३७	सुँठी	०.४०	२	०.९८
३८	लोहार	०.३६		
३९	कुम्हार	०.३४	१	०.४८
४०	मारवाडी	०.१९	१	०.४८
४१	बरै	०.१६	१	०.४८
४२	थकाली	०.०६	१	०.४८
४३	छत्त्याल	०.०४	१	०.४८
४४	मनांगे		१	०.४८
४५	हलुवाई	०.२२	२	०.९८

स्रोत: निर्वाचन आयोग ।

तर ३६ जाति मध्येका मगर, थारू, तामाङ्ग, कामी, राई, दमाई, सार्की, तेली, चमार, कोईरी, कुर्मी, धानुक, मुसहर, दुसाध, शेर्पा, सोनार, केवट, घर्ती-भूजेल, मलाहा, कलवार, कुमाल, हजाम, कानू, राजवंशीको प्रतिनिधित्व जनसङ्ख्याको अनुपातमा निकै कम देखिन्छ। यी जातिको प्रतिनिधित्वलाई कसरी वृद्धि गर्ने ? जनजाति, मधेशी र दलित समुहमा विभाजन गरी त्यही आधारमा समुहगत प्रतिनिधित्व गराउने सोच राखेमा त्यो कति न्यायपूर्ण हुन्छ, विचारणीय छ।

यस मध्येमा पनि पहाडी दलित कामी, दमाई र सार्कीको प्रतिनिधित्व विरलै हुने गरेको छ। भईहाले पनि कामी वा दमाईको भएको छ तर सार्कीको छैन। यस्तै चमार, मुसहर, दुसाध, जस्ता तराई दलितका ठुलो समुदायको प्रतिनिधित्व विरलै हुने गरेको छ। यी समुदायको प्रतिनिधित्वको आधार कसरी खडा गर्ने भन्ने विषय सोचनीय छ। पहाडी जनजाति समुहमा पनि मगर, तामाङ्ग, र घर्ती-भूजेलको प्रतिनिधित्व तुलनात्मकरूपले निकै कमजोर रहको पाईन्छ। यी जातिको कसरी प्रतिनिधित्व बढाउने सोचनीय छ। उपरोक्त जातिबाट ३३ प्रतिशत महिलालाई कसरी सूचीमा सामेल गराउने भन्ने कुरा पनि सोचनीय छ। यस्ता सवालको टुङ्गो नलागेसम्म समानुपातिक सूची प्रणालीबाट पनि समावेशीकरणको प्रत्याभूति हुन मुश्किल छ।

दलहरूले यी समूहलाई जनसांख्यिक अनुपातका आधारमा सूची प्राथमिकतामा राख्ने उचित प्रबन्ध गरेनन् तथा आन्तरिक सांगठनिक पद्धतिमा विकास गरेनन् भने यी समूहले छुट्टै पहिचानमा निर्वाचन एकाईका रूपमा संविधानसभाको लागि प्रतिनिधित्व गर्नेछन्। यो अवस्थामा जाति, भाषा, क्षेत्र, धर्मका आधारमा दलहरूको निर्माण हुने तथा दलहरूको सङ्ख्या निकै बढ्ने सम्भावना रहन्छ। तर राजनीतिक एकाईका रूपमा निर्वाचन लडेर पनि संविधानसभामा पुगेर आफ्नो एजेण्डालाई सामेल गराउन भने उनीहरूले अवसर पाउनेछन्।

(ङ) निर्वाचन एकाई

समानुपातिक निर्वाचनका लागि प्रतिस्पर्धा गर्न निर्वाचन एकाईहरू (जस्ले देशव्यापी एकल निर्वाचन क्षेत्रका लागि एउटै चुनाव चिन्ह प्रयोग गर्नेछन्) निर्धारण गर्नुपर्छ। व्यापक सहभागीताका लागि राजनीतिक दलले मात्र प्रतिनिधित्वलाई सुनिश्चित गर्न गाह्रो हुने हुनाले अन्यको सहभागिता पनि हुनु राम्रो हुन्छ। त्यसैले पनि निर्वाचन एकाईहरूका लागि खुला अवसरको प्रत्याभूति हुनुपर्दछ। संविधान सभामा आफ्नो मत-विचार पुऱ्याउन चाहने हरेकका लागि अवसर दिन सकेमा सामाजिक द्वन्द्वका हरेक पक्षले आफूलाई मतको राजनीतिमा समावेश गराउन सक्नेछन्। यसरी निर्वाचन एकाईका रूपमा निर्वाचन चिन्ह प्राप्त गर्न निश्चित आधारहरू भने तोकिएको अनिवार्य छ। यसो गरिएन भने लाखौं एकाईले चुनाव चिन्ह दावी गर्नेछन्, जसको व्यवस्थापन गर्न समस्या हुनेछ। यसको व्यवस्थापन गर्न उदाहरणको लागि जस्तै- निर्वाचन एकाईको दावी गर्न कम्तिमा ५०० देखि बढीमा १ हजार मतदाताले प्रस्ताव गरेको, कम्तिमा रु ५०,००० (पचास हजार रूपैयाँ) धरौटी, न्यूनतम १० जनाको सूची प्रस्ताव गर्ने जस्ता केही आधारहरू तोकन सकिन्छ। त्यस्तै व्यक्तिका हकमा पनि प्रस्तावक र धरौटी शुल्कको सीमा तोकदा एकल राष्ट्रिय निर्वाचन क्षेत्रभरी नै मतपत्र पुऱ्याएर मत संकलन गर्नु पर्ने कुरालाई ध्यानमा राख्नु पर्दछ। धरौटी शुल्कको हकमा स्वतन्त्र भए रु ५०,००० (पचास हजार रूपैयाँ), सूचीवाला भए एक व्यक्ति बराबर रु ५००० (पाँच हजार) को दर तोकनु व्यवहारिक हुनेछ। यसरी २ सय ५० पदकै चुनाव लड्ने दलले रु १,२५०,०००।- (बाह्रलाख पचासहजार) धरौटी बुझाउनु पर्ने हुन्छ। यसमा राजनीतिक दल वा स्वतन्त्र समूहलाई पनि अवसर दिइनु पर्दछ।

संविधानसभाको निर्वाचनमा प्रतिस्पर्धा गर्ने निर्वाचन एकाईलाई यसरी विभाजन गर्न सकिन्छ—

(क) राजनीतिक दल वा संगठन : निश्चित राजनीतिक विचारधारा बोकेको दल वा संगठनहरू यस अन्तर्गत पर्दछन् ।

(ख) संघ संस्था : कुनै पनि दलगत राजनीतिक उद्देश्यबाट अलग रही स्वतन्त्ररूपमा राष्ट्र समाज वा कुनै वर्गको हितमा क्रियाशील बुद्धिजीवी, पेशागत एवं स्वतन्त्र नागरिक संघ संगठनहरू, ट्रेड युनियनहरू यस अन्तर्गत पर्दछन् ।

(ग) स्वतन्त्र व्यक्ति : कुनैपनि दल वा संगठन बाहेक अन्य स्वतन्त्र हैसियतमा संविधानसभाको निर्वाचनमा प्रतिस्पर्धा गर्न चाहने कुनै व्यक्ति यस अन्तर्गत पर्दछन् ।

(घ) गठबन्धन : समान विचारधारा बोकेका दल, संघ संस्था वा व्यक्तिहरूले आपसमा मिलेर संयुक्त मोर्चा बनाई निर्वाचनमा जान सक्नेछन् । तर गठबन्धनमा सामेल भएको दल, संघ संस्था वा व्यक्तिले छुट्टै एकाईको रूपमा खडा हुन पाउनु हुँदैन ।

राजनीतिक एकाई निर्धारणसम्बन्धी कानूनको निर्माण गरी यसबारे विस्तृत व्यवस्था गर्नु आवश्यक हुन्छ ।

(च) शेषमत व्यवस्थापन

सिङ्गो देश एकल निर्वाचन क्षेत्रमा खसेको कूल सदर मतलाई २ सय ५० ले भाग गर्दा आउने प्रतिफल नै एक सीटका लागि आवश्यक न्यूनतम मत हो । त्योभन्दा कम मत ल्याएका एकाई वा बढी मत ल्याएर पनि सीटकालागि छुट्टाएर बाँकी रहेका एकाईहरूको मतलाई शेष मत भनिन्छ । जस्तो कूल सदर मत एक करोड छ भने त्यसलाई पचासले भाग गर्दा सीटका लागि ४० हजार मत आवश्यक पर्दछ । मानौं कुनै एकाईले ३० लाख २० हजार ५ सय २७ मत प्राप्त गर्‍यो भने सो एकाईले ७५ सीट प्राप्त गर्‍यो र शेष मत २० हजार ५ सय २७ बाँकी रहन गयो ।

यसै गरी कुनै निर्वाचन एकाईले ९९ हजार ६ सय ९२ मत प्राप्त गर्‍यो भने उसले २ सीट प्राप्तगरी ९९ हजार ६ सय ९२ मत शेष रहन गयो । त्यस्तै कुनै एकाईले ३७ हजार २ सय ९४ मत मात्र पायो भने उसको पुरै मत शेष हुन गयो तर सहजपूर्वक सीट विजय गर्न सकेन । तर ठूलो हिस्सा शेषमत उसंग सुरक्षित रहन गयो ।

यस्तो अवस्थामा समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीमा सबैभन्दा कम मत खेर जाओस् भन्ने कुरा विचारणीय हुन्छ ।

नेपालको सन्दर्भमा केही पक्षहरूलाई सम्बेदनशील ढंगले विश्लेषण गर्नु उपयुक्त हुन्छ, जस्तै :

(१) शेषमतको किनवेच नहोस् ।

(२) राजनीतिक किचलो नलम्बियोस् ।

(३) प्रतिनिधित्व प्राप्त गर्न नसकेका क्षेत्रले अवसर प्राप्त गरून ।

(४) कम मत हुनेले पनि आफ्नो राजनीतिक मुद्दालाई सहमतिमार्फत अगाडि बढाउन पाएर सन्तोष महसुस गर्न सकोस ।

५) समयबद्ध 'मौका' प्रदानपछि सहमति नभए टुङ्ग्याउने सरल उपाय निश्चित गरियोस् ।

उपरोक्त पक्षमा विचारगर्दा शेषमतको व्यवस्थापनका लागि निम्न उपायलाई क्रमशः प्राथमिकता निर्धारण गर्न सकिन्छ :

१) एक सीटका लागि आवश्यक (माथिको उदाहरण अनुसार) ४० हजारको ५० प्रतिशत अर्थात २० हजारभन्दा माथि मत भएका एकाईहरूले त्यो भन्दा कम मत भएका एकाईहरूबाट समझदारीमा मत ग्रहण गर्न पाउने ।

२) कुनै एकाईले सदरमतमा (उदाहरण अनुसार) २० हजारभन्दा पनि कम मत ल्याएको छ तर त्यो एकाईलाई कुनै धेरै मत पाउने एकाईले आफूसँग भएको मत हस्तान्तरण गरेर ४० हजार मत पुऱ्याइदिन चाहन्छ भने त्यस्तो एकाईले मत ग्रहण गर्न पाउने

३) उपरोक्त दुवै प्रथमिकताबाट पनि समझदारी नभएका ४० हजारभन्दा कम मतको अधिकतम सूची बनाई कुल २ सय ५० पदमा बाँकी रहेको सीटको सङ्ख्या अधिकतम मतको प्राथमिकताबाट निश्चित गर्ने। यसरी मत प्राथमिकता क्रममा छनौटको विकल्पमा पुग्नु अगाडि माथिका दुई विकल्पलाई कुल सदरमत घोषणा भएको समयबाट ७२ घण्टाको “मौका” दिने व्यवस्था कानूनमा गर्नु उपयुक्त देखिन्छ।

(४) अथवा, निर्वाचनपूर्व नै एकाईहरूले आफ्नो सूची निर्वाचन आयोग समक्ष प्रस्तुत गर्दा आफ्नो शेषमत कुनै अर्को एकाईलाई हस्तान्तरण गर्ने पूर्व प्रतिवद्धता दिन सक्नेछन्। यस्तो प्रतिवद्धता छ भने उसले तोकेको एकाईमा स्वतः शेष मत हस्तान्तरण हुनेछ। पूर्व प्रतिवद्धता घोषणा गर्दा तीनवटा वैकल्पिक एकाईलाई प्राथमिकता तोकेर निश्चित गरिएको हुनुपर्छ।

संविधानसभाको निर्वाचनसँग जोडिएका अन्य कुराहरू

(क) अन्तरिम व्यवस्थापन

राज्य तथा विद्रोही दुवैपक्षले संविधानसभाको माध्यमबाट देशमा दिगो शान्ति स्थापना गर्ने कुरामा राजनीतिक सहमति जनाईसकेका छन्। पेशागत बुद्धिजीवी वर्ग, नागरिक समाज र अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय पनि यस किसिमको राजनीतिक सहमतिप्रति सकारात्मक छन्। तर महत्वपूर्ण पक्ष यसको शीघ्र कार्यान्वयन हो। जसकालागि संक्रमणकालीन अवस्थाको व्यवस्थापन, संविधानसभाको निर्वाचनको प्रक्रियाको शुरूवात मुख्य कुरा हो। संक्रमणकालीन अवधि जति लामो रहन्छ, परिस्थिति त्यत्तिकै अन्यौलपूर्ण र जटिल हुन्छ। अन्तरिम अवस्थाको चुस्त व्यवस्थापन, संविधानसभाको गठन तथा यसको कार्यप्रक्रियाको स्पष्टता र सो को कार्यान्वयन प्रति प्रतिवद्धता, राजनीतिक इच्छाशक्ति र व्यवहार नै यसको लागि मुख्य शर्तहरू हुन्। विश्वका ४० भन्दा बढी देशमा संविधानसभाको माध्यमबाट नयाँ संविधान निर्माणको अभ्यास गरिएको भए तापनि अधिकांश मुलुकमा यो असफल हुनुको कारण पनि यिनै कुरामा ध्यान पुग्न नसक्नु हो।

संक्रमणकालमा पनि राज्य शुन्यता (Vacuum) मा रहन सक्दैन र नयाँ व्यवस्थाको पूर्णतः निर्माण नभएसम्मका लागि कुनै निश्चित विधि र सिद्धान्त बमोजिम नै संचालन हुनुपर्दछ, भन्ने मान्यता संक्रमणकालीन विधिशास्त्रले राखेको हुन्छ। (आचार्य, भिमार्जुन, २०६३)। यसका लागि अन्तरिम विधानको

प्रक्रिया शुरू गर्ने सहमित भई सो अनुरूपको काम पनि शुरू भइसकेको छ । सात राजनीतिक दल र माओवादी बीचमा भएको उच्चस्तरीय वार्तामा अन्तरिम संविधानको निर्माण, विद्रोहीहरूको समेत संलग्नतामा अन्तरिम सरकार गठन गर्ने, हतियारको व्यवस्थापन, वर्तमान प्रतिनिधिसभा तथा माओवादीहरूद्वारा बनाइएका जनसरकारको विघटन गर्ने र संविधानसभाको निर्वाचन गरी नयाँ संविधानको निर्माण गर्ने सहमति भएको छ (हेर्नुहोस् सहमति अनुसूची-११) तर यो सहमतिलाई व्यवहारमा कार्यान्वयन गर्न बनाईने अन्तरिम विधान, यसले समेटनुपर्ने कुराहरू र सो को कार्यान्वयन महत्वपूर्ण हुन्छ ।

अन्तरिम संविधानले गर्ने प्रत्येक व्यवस्थाहरू संविधानसभाको सफल कार्यान्वयनसँग जोडिएको छ । खासगरी प्रतिनिधिसभाको विघटनको राजनीतिक सहमतिभई सकेको अवस्थामा संविधानसभाको गठन भई नयाँ संविधान नबनुजेलसम्मको लागि विधायिक शुन्यतालगायत अन्यकुराको बैकल्पिक व्यवस्था अहिलेको मुख्य सवाल हो ।

अन्तरिम विधायिकी व्यवस्था

कार्यपालिका, व्यवस्थापिका र न्यायपालिका राज्यका सर्वाधिक महत्वपूर्ण अङ्गहरू हुन् । यी तिनै अङ्गको काम एक अर्काले गर्न सक्दैनन् । यदि दोहोरो जिम्मेवारी दिइएको खण्डमा शक्ति पृथकीरणको सिद्धान्तको प्रतिकूल हुन जान्छ । नेपालमा अहिले प्रतिनिधिसभा विघटन गर्ने सहमति भईसकेको अवस्थामा विधायिकी अधिकार कसले प्रयोग गर्ने वा अन्तरिम विधायिकी व्यवस्था कस्तो हुने भन्ने कुरा बहसको विषय भएको छ ।

यी प्रश्नहरूको समाधानका लागि अहिले विभिन्न किसिमका धारणाहरू आईरहेका छन् । पहिलो, विद्यमान प्रतिनिधिसभालाई नै नयाँ संसदको गठन नहुजेलसम्म निरन्तर कायम राखिरहनुपर्छ भन्ने एउटा मत छ । यो मतको पक्षमा स्वयं पुनर्स्थापित प्रतिनिधिसभाका सदस्यहरू समेत उभिएका छन् भने सात संसदवादी दलका खासगरी दोस्रो तहका नेताहरू यसका पक्षमा देखिएका छन् । दोस्रो, नेकपा माओवादीसँगको सहमतिमा नयाँ संयन्त्र निर्माण गर्नुपर्छ भन्ने पक्ष रहेको छ । यो धारको आधार सात दल र माओवादी बीचको उच्चस्तरीय वार्तामा गरिएको आठ बुँदे सहमति हो । त्यो कस्तो संयन्त्र हो भन्ने अहिलेसम्म स्पष्ट छैन, जसको स्वरूपको परिकल्पना गर्ने जिम्मेवारी अहिले अन्तरिम संविधान मस्यौदा समितिलाई दिइएको छ । तेस्रो, वर्तमान

प्रतिनिधिसभामा आपसी सहमतिका आधारमा नेकपा माओवादी र नागरिक समाजका प्रतिनिधिहरू पनि थप गरी त्यसैलाई विधायिकी अधिकार दिनुपर्छ भन्ने रहेको छ ।

तर यी सबै विधिहरूको कुनै स्पष्ट रूप भने बाहिर आएको छैन । त्यसैले अब कस्तो अन्तरिम विधायिकी संयन्त्र बनाउने त भन्ने प्रश्न विचारणीय छ । दल-माओवादीबीचको आठबुँदे सहमतिअनुसार प्रतिनिधिसभा विघटन गर्ने निर्णय भइसकेको अवस्थामा पहिलो विकल्पको सम्भावना देखिदैन । किनभने माओवादी विद्रोहीहरूसँग भएका सबै सहमति कार्यान्वयनको प्रतिबद्धता स्वयं सरकारले २०६२ असार २५ गते संसदमा प्रस्तुत नीति तथा कार्यक्रममा नै उल्लेख गरिसकेको छ । विद्यमान प्रतिनिधिसभामा नै माओवादीलाई पनि प्रतिनिधित्व गराउन सकिने भन्ने विकल्पको कार्यान्वयनका लागि कुन वैधानिक आधारमा प्रतिनिधिसभामा कति सदस्य थप्ने र छनौटको आधार के हुने ? भन्ने प्रश्न विचारणीय छ । अर्कोतर्फ आठबुँदे सहमति अनुसार प्रतिनिधिसभाको विघटन गर्ने सहमति भईसकेको छ । विघटनको सहमति नै भईसकेको निकायलाई पुनर्गठन गर्ने कुरामा विद्रोहीहरू सहमत होलान त ? त्यति सहज देखिदैन । त्यस्तै तेस्रो, दल-माओवादीबीच भएको आठबुँदे सहमति अनुसारको नयाँ विकल्पको वैधानिक आधार, त्यसको स्वरूप, संरचना र छनौट विधि स्पष्ट छैन । त्यसरी बन्ने विधायिकाको सङ्ख्या, स्वरूप, प्रतिनिधित्वको आधार, छनौट विधि के हो ? यसको ठोस आधार छैन ।

यसको निराकरण गर्दा नेपालकै विगतका अभ्यास र अनुभव, संविधानसभाको अभ्यास गरिसकेका अन्य देशहरूको उदाहरणबाट केही सिक्न सकिन्छ । २०४६ सालको जनआन्दोलनपश्चात बनेको अन्तरिम सरकारलाई विधायिकी अधिकार पनि दिइएको थियो । त्यसरी अधिकार दिँदा सो सरकारले राजासहितको सहमतिमा विधायिकी कार्य पनि तर्जुमा गर्दथ्यो । त्यतिबेला नियन्त्रण र सन्तुलनको अभावले गर्दा थुप्रै समस्याहरू आएका थिए । कतिपय अवस्थामा क्याबिनेट कै सदस्यहरूले अनौपचारिक रूपले सुचनाहरू बाहिरल्याई सार्वजनिक जानकारी र बहसको विषय बनाएका थिए । यसले सम्भावित गलत निर्णयबाट जोगिएको अनुभव त्यति बेलाका मन्त्रिपरिषद्का सदस्यहरू बताउँछन् । २०४७ सालको संविधान जारी गर्नु पहिले राजदरबारले संविधानको छुट्टै मस्यौदा पेश गरेको कुरालाई उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ । यसकुरालाई संविधान मस्यौदाकारहरूले समेत स्वीकारेका छन् (हेर्नुहोस् रेग्मी, २०६१) । तर अहिले परिस्थिति फरक छ । प्रतिनिधि सभाको घोषणा पत्र, संसदको नयाँ नियमावली, मन्त्रिपरिषद् कार्यसम्पादन नियमावलीले

राजाका सबै भूमिकालाई निस्तेज गरिदिएको छ। मन्त्रिपरिषद् आफैमा सर्वाधिकार सम्पन्न कार्यकारी भएको छ।

अन्तरिम मन्त्रिपरिषद्लाई अन्तरिम विधायिकी अधिकार दिन सकिन्छ कि भन्ने विकल्प पनि हुन सक्छ। तर यो पद्धति २०४६ सालको अनुभवले पनि उपयुक्त नभएको सोही सरकारमा संलग्न हुनेहरूको दावी रहेको छ। खासगरी मन्त्रिपरिषद् को प्रति उत्तरदायि हुने मुख्य प्रश्न उठ्छ। साथै, यसले निर्णय गर्ने महत्वपूर्ण विषयहरू खासगरी विधायिकी निर्णयहरूमाथि बहस र छलफलको अवस्था व्यवहारिक रूपमा सम्भव हुँदैन। त्यस्तै कार्यपालिकाले लिएका अन्य निर्णयको पनि जवाफदेहिता र उत्तरदायित्वको प्रश्न महत्वपूर्ण हुन्छ। जसले अन्ततः निरङ्कुशतालाई नै बढावा दिन सक्छ। मुलतः शक्ति पृथकीकरणको सिद्धान्त, नियन्त्रण तथा सन्तुलनको सिद्धान्त, कुनै कारणले कार्यकारिणी शुन्य भएको खण्डमा त्यसको परिपूर्ति कसले, कसरी गर्ने भन्ने कुराहरूलाई ध्यानमा राख्नुपर्ने हुँदा अन्तरिम मन्त्रिपरिषद्मा कार्यकारिणी तथा विधायिकी दोहोरो अधिकार दिनु हुँदैन भन्ने धारणा रहेको छ।*

त्यस्तै संविधानसभालाई विधायिकी अधिकार दिने सम्बन्धमा अन्य देशको अभ्यास हेर्दा पनि यस्तो अधिकार दिएको पाईदैन। दक्षिण अफ्रिकामा संविधान निर्माणको कार्य सम्पन्न भएपछि मात्र संविधानसभालाई विधायिकी अधिकार हस्तान्तरण गरिएको थियो भने भारत कै उदाहरण हेर्दा पनि त्यहाँ संविधानसभालाई विधायिकी अधिकार दिइएको थिएन। विधायिकी अधिकार दिँदा त्यसले सभाको मूल उद्देश्य र लक्ष्यमा पार्ने असर बारे सोच्नु जरूरी छ। संविधानसभालाई विधायिकी अधिकार दिँदा खासगरी सरकार गठन, बजेट बाँडफाँड, दलीय समीकरण जस्ता कुराहरूमा सभासदहरूको चासो स्वाभाविकरूपमा हुने भएकोले यसको मुख्य उद्देश्य (Pure Objectives) प्रतिको निष्ठा र तटस्थता (Neutrality) रहँदैन जसले गर्दाको संविधानसभा र नयाँ बन्ने संविधानको स्वच्छता (Purity) माथि प्रश्न उठ्दछ। तसर्थ संविधानसभालाई विधायिकी अधिकार दिनु उपयुक्त हुँदैन।

यस्तो अवस्थामा अहिले अन्तरिम विधायिकाको निर्माण निकै नै चुनौतिपूर्ण कार्य छ। यसको विकल्पमा विद्रोहीहरूलाई समेत विश्वासमा लिएर वर्तमान राष्ट्रिय सभालाई पुनर्गठन गर्ने बारेमा पनि सोचन सकिन्छ।

* अन्तरिम सरकारका कानून तथा न्यायमन्त्री एवं अन्तरिम मन्त्रीपरिषद्का तर्फबाट संविधान मस्यौदासम्बन्धी समितिका संयोजक निलाम्बर आचार्यसँगको कुराकानीमा आधारित।

वर्तमान राष्ट्रिय सभाको स्थिति हेर्दा यस्तो देखिन्छ :

क्र.स.	सदस्यको नाम	सम्बद्ध दल	पदावधि
१	उर्वादत्त पन्त	(ने.क.पा) एमाले	
२	बेदुराम भुषाल	(ने.क.पा) एमाले	
३	रङ्गनाथ जोशी	(ने.क.पा) एमाले	
४	लक्ष्मीदास मानन्धर	(ने.क.पा) एमाले	
५	ललितकुमार बस्नेत	(ने.क.पा) एमाले	
६	श्रीमाया थकाली	(ने.क.पा) एमाले	
७	रामपूत पासवान	(ने.क.पा) एमाले	
८	अशोक कोईराला	ने.का	
९	दीपकबहादुर गुरूङ्ग	ने.का	
१०	बलबहादुर राई	ने.का	
११	मैयादेवी श्रेष्ठ	ने.का	
१२	राधेश्याम अधिकारी	ने.का	
१३	अक्कलबहादुर विष्ट	ने.का(प्र)	
१४	रामजीवन सिंह	ने.का(प्र)	
१५	लोकबहादुर थापा	रा.प्र.पा	
१६	देवनारायण चौधरी	मनोनित	
१७	याङ्गकिला शेर्पा	मनोनित	
१८	रूप ज्योती	मनोनित	

स्रोत : राष्ट्रिय सभा सचिवालय।

यसरी हेर्दा अहिले राष्ट्रिय सभामा एमाले ७, नेका ५, नेका (प्र) २, राप्रपा १, र राजावाट मनोनित ३ गरी जम्मा १८ सदस्य रहेका छन्। यी सबैको पदावधि आगामी २०६४ असारसम्म रहेको छ। जम्मा ६० सदस्य मध्येमा ४२ स्थान खाली रहेको छ। कूल ६० सदस्यलाई आधार मानी माओवादी, दल, नागरिक समाजको प्रतिनिधित्वको अनुपात निश्चित गर्ने, त्यसपछि अहिलेसम्म प्रतिनिधित्व नै नभएको माओवादी र नागरिक समाजका प्रतिनिधिहरू प्रतिनिधिसभाले अनुमोदन गर्ने। दलहरूको भागमा जति सीट पर्न आउँछ, त्यो उनीहरू बीचको सहमतिको आधारमा प्रतिनिधिसभाद्वारा नै अनुमोदन गर्न सकिन्छ। छनौट गर्दा यसअघि राजाले मनोनित गर्न पाउने स्थानमा मन्त्रिपरिषद्, स्थानीय निकाय र प्रतिनिधिसभाद्वारा निर्वाचित भई आउने स्थानमा प्रतिनिधिसभाले छनौट गर्ने व्यवस्था मिलाउन सकिन्छ। त्यस्तै अहिले

भइरहेका १८ सदस्यहरूलाई राजनीतिक सहमतिको आधारमा पदावधि समाप्त भएपछि अन्तरिम मन्त्रपरिषदको निर्णयमा पदावधि बढाउन पनि सकिन्छ वा सो रिक्त पदमा नयाँ पदपूर्ति पनि गर्न सकिन्छ। यसरी पूर्णता पाएको राष्ट्रिय सभालाई प्रतिनिधि सभाले राजनीतिक घोषणामार्फत् मान्यता दिई आफ्नो उत्तराधिकारीका रूपमा सम्पूर्ण कार्य गर्नसक्ने अधिकार दिने र अन्तरिम संविधानले पनि प्रतिनिधिसभाको अधिकार राष्ट्रियसभालाई हस्तान्तरण गरी प्रतिनिधिसभाको विघटनको घोषणा गर्न सकिन्छ। यसरी पुनर्गठन भएको राष्ट्रिय सभालाई नयाँ संविधान निर्माण भई अर्को विधायिकी संयन्त्र नबनुन्जेलसम्म अन्तरिम विधायिकाको जिम्मेवारी तोक्न सकिन्छ। यसरी अन्तरिम विधायिकामा रहने व्यक्तिहरूलाई संविधानसभाको पनि दोहोरो जिम्मेवारी नदिने व्यवस्था गर्न पनि सकिन्छ। यसो गरिएमा संविधान निर्माणको काममा पर्नसक्ने नकारात्मक असर कम हुनसक्छ।

संक्रमणकालीन समयका लागि सरकार र विधायिकी प्रबन्धका निमित्त शक्ति सन्तुलनको लोकतान्त्रिक अवधारणालाई समेत बाधा नपर्ने, आम सहमतिका लागि पनि सहज हुने, सर्वपक्षिय प्रतिनिधित्वको वैधानिक आधार पनि रहने, सरकार-माओवादी बीचको सहमति र समझदारीमा पनि खलल नपर्ने, दुवैपक्षको भावनाको सम्मान हुने, पुनर्स्थापित प्रतिनिधिसभालाई पनि शुन्यमा विघटन हुनुपरेको कृष्ण र असन्तोषबाट मुक्त पार्ने, अन्तरिम विधायिकाको स्वरूप र आकार छरितो हुने जस्ता थुप्रै सम्बेदनशील प्रश्नहरूलाई यो विधिले समाधान गर्न सक्छ। अतः अन्तरिम विधायिका निर्माणको यो एउटा सरल विधि हुन सक्छ।

अन्तरिम विधायिकाजस्तै अन्तरिम कार्यपालिकाको व्यवस्था पनि महत्वपूर्ण हुन्छ। अन्तरिम कार्यपालिका निर्माणको पनि मुख्य आधार राजनीतिक सहमति नै हो। तर त्यस्तो सहमतिको आधार के हुने भन्ने मुल प्रश्न हो। नेपालको वर्तमान परिवेशमा अन्तरिम कार्यपालिकाका दुई श्रृङ्खलाहरू छन्। पहिलो संविधानसभाको निर्वाचन सम्पन्न गर्नको निमित्त बन्ने अन्तरिम सरकार र दोश्रो संविधानसभाको निर्वाचन सम्पन्न भइसकेपछि नयाँ संविधान निर्माण भई नयाँ व्यवस्था स्थापित नभइन्जेलसम्मको लागि बन्ने सरकार हुन्। पहिलो प्रयोजनको लागि बन्ने सरकार निर्माण गर्न अहिले देखिएका मुलधारका राजनीतिक दलहरू, विद्राही ने.क.पा. (माओवादी) समेतको सहमतिमा गर्न सकिन्छ भन्ने धारणा रहेको छ। तर संविधानसभाको निर्वाचन पछि सरकारलाई निरन्तरता दिँदा खासगरी त्यस्तो राष्ट्रिय सरकारमा नेतृत्व र सहभागिताको आधार संविधानसभाको निर्वाचनको परिणामको अनुपातमा गर्न

सकिन्छ भन्ने धारणा रहेको छ। यसकिसिमको अभ्यास दक्षिण अफ्रिकामा पनि गरिएको थियो। यस अनुसार गर्दा संविधानसभाको निर्वाचनमा सबैभन्दा बढी मत ल्याउनेले सरकारको नेतृत्व गर्ने र त्यसपछि प्राप्त मतको अनुपातमा सहभागिता निश्चित गर्न सकिन्छ। साथ साथै त्यसरी बन्ने सरकारको आकार (Size) निश्चित गर्न कुल सदस्य संख्याको दश प्रतिशत तोक्न सकिन्छ।

अन्तरिम व्यवस्थापनका यी विकल्पहरू खुला छलफलका विषय हुन्। तर मुलभुत कुरा के हो भने, अन्तरिम प्रयोजनका लागि छुट्टै कार्यपालिका, विधायिका, न्यायपालिकाको संरचना जरूरी छ। जसले विधिको शासन, शक्तिपृथकीकरण, नियन्त्रण र सन्तुलनको व्यवस्था, मानव अधिकार, प्रजातान्त्रिक परिपाटीको सुनिश्चिततालगायतका आधारभूत विषयलाई संक्रमणकालमा पनि व्यवस्थित गर्न सक्नुपर्छ। अब कस्तो विधायिकी संयन्त्र बनाउने भन्ने सन्दर्भमा भने माथि उल्लेखित कुनै पनि उपाय अवलमन गर्न सकिन्छ। यसमध्ये मुलधारका सात राजनीतिक दल र माओवादीबीच भएको समझदारीलाई नै आधार मान्नु उपयुक्त हुन्छ। यो राजनीतिक सहमति र निर्णयको आधारमा अन्तरिम संविधानमा व्यवस्था गर्नु पर्दछ। यो अभै थप अध्ययन र छलफलको विषय हो। साथै, यसका लागि दल-माओवादी राजनीतिक समझदारी, स्थायी युद्धविराम तथा हतियारको व्यवस्थापनजस्ता कुराहरू महत्वपूर्ण हुन्छन्।

(ख) राजनीतिक दल र आन्तरिक लोकतन्त्रको अवस्था

राजनीतिक दलहरूको लोकतन्त्रको अवस्था

समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली अन्तर्गतको बन्द सूचीमा राजनीतिक दलहरूको भूमिका अरू बढी महत्वपूर्ण हुन्छ। किनभने यस प्रणाली अन्तर्गतका निर्वाचनमा मुलतः मतदाताले दललाई आधारमानी मतदान गर्नुपर्ने हुन्छ। उम्मेदवारलाई हेरेर मतदान गर्ने अवस्था कम हुन्छ। तसर्थ समावेशी प्रतिनिधित्वका लागि दलभित्रको समावेशीकरण र लोकतान्त्रिकरणको सवाल अहम् हुन्छ।

यसपद्धतिमा राजनीतिक दल/निर्वाचन एकाईले आफ्ना उम्मेदवारहरूको सूची तयार गर्नुपर्ने हुन्छ। सोही सूची निर्वाचन आयोगमा दर्ता भएपछि त्यस्तो सूची पेशगर्ने एकाईलाई निर्वाचन आयोगले दिएको निर्वाचन चिन्हलाई मतदाताले मतदान गर्ने हो। त्यसैले कति उम्मेदवार प्रस्तुत गर्ने, उम्मेदवारको सूची कसरी

तयार गर्ने अर्थात दलभित्रको केन्द्रदेखि स्थानीय तहसम्मको प्रतिनिधित्व, जातीय, लैङ्गिक प्रतिनिधित्व कसरी गराउने भन्ने कुरामा दलको आधारभूत मान्यता स्पष्ट हुनुपर्दछ। यसका लागि दलभित्रको लोकतान्त्रिक अवस्था महत्वपूर्ण हुन्छ। यदि दल आफैमा प्रजातान्त्रिक र समावेशी हुन नसकेमा, नेतृत्वको आचरण प्रजातान्त्रिक नभएको खण्डमा उनीहरूले तयार गर्ने सूची समावेशी हुन सक्दैन। फलस्वरूप आगामी संविधानसभा पनि समावेशी हुन सक्दैन। तसर्थ समानुपातिक निर्वाचन पद्धतिद्वारा चुनावमा भागलिन खोज्ने दल, समूह, वर्ग वा संघ-संस्थाले समावेशी सूची प्रस्तुत गर्दै र नयाँ बन्ने संविधानको मस्यौदामा राख्नु पर्ने मुख्य-मुख्य बुँदाहरूको आधार निर्धारण गरेको खण्डमा मतदाताले आफ्नो अमूल्य मत प्रयोग गर्नु पूर्व धारणास्पष्ट गर्न सजिलो हुन्छ।

अहिले नेपालमा राजनीतिक दलहरूको आन्तरिक लोकतान्त्रिक अवस्थाबारे सर्वत्र आलोचना भइरहेको छ। त्यसैले उनीहरूले आफुलाई परिवर्तन गर्नुपर्ने आवाज उठिरहेको छ। कतिपय दलहरूको सांगठनिक अवस्था पारदर्शी छैन भने कतिपय दलका सदस्यता र संगठन पद्धति खुला छैनन्। तर सामानुपातिक निर्वाचन पद्धति पूर्ण लोकतान्त्रिक र पारदर्शी संगठन भएको ठाँउमा मात्र सफल हुन सक्छ। दलहरू अपारदर्शी भए, त्यहाँ भित्र आन्तरिक प्रजातन्त्र भएन, नेतृत्व निरंकुश एवं स्वेच्छाचारी भयो भने यो पद्धतिलाई व्यवहारिक रूपमा कार्यान्वयन गर्न सकिँदैन। पार्टीहरूले सूची विकासगर्दा त्यसलाई सही समावेशी र प्राथमिकता निर्धारणमा पनि न्यायपूर्ण बनाउनु जरूरी हुन्छ। नेपालमा दल भित्र प्रजातन्त्रको अवस्था अत्यन्त कमजोर छ (आचार्य: २०६३)। तसर्थ यसको लागि उनीहरूको आन्तरिक निर्वाचन पद्धति, निर्णय प्रक्रिया, लेखा प्रणाली, पारदर्शिता र जवाफदेहीताको सुनिश्चित हुनु आवश्यक हुन्छ। जसलाई दलहरूका आन्तरिक नियमका साथै राज्यद्वारा बनाईने कानूनहरूमार्फत व्यवस्थित गर्न सकिन्छ। यी विषयहरू संविधानसभामा जानु अगावै निश्चित गर्नुपर्दछ। अन्यथा संविधानसभा तथा समानुपातिक निर्वाचन पद्धति दुवै निरर्थक हुनेछन्। यसबाट लोकतन्त्र प्रति जनतामा फेरी निराशा जाग्नेछ।

समानुपातिक निर्वाचन पद्धति सम्बन्धी कानूनी संरचना भित्रै दलहरूको सञ्चालन व्यवस्थालाई निश्चित गरेर समावेशीकरणको प्रत्याभूति पनि गराइनु पर्दछ। समावेशीकरणको प्रतिविम्ब राजनीतिक दलहरूमा हुनसके मात्रै राज्य वा लोकतन्त्रलाई समावेशी बनाउन सकिनेछ। समावेशी लोकतन्त्रको सुनिश्चितताको लागि संविधानसभा भएकाले त्यो शर्तलाई बोक्न वा

प्रतिनिधित्व गराउन सक्ने राजनीतिक शक्ति र संगठनहरूको निमार्णका लागि पनि अवसर खुला हुन जरूरी छ। समानुपातिक निर्वाचनमा जाँदा व्यापक धुवीकरण र पुनसंरचनाको प्रक्रिया पनि अगाडि बढ्न सक्नेछ। त्यसैले दलहरूले आन्तरिक लोकतान्त्रिकरणमा जोड दिनु पर्दछ। यसको लागि सर्वप्रथम राजनीतिक दल हुनकै निमित्त केही निश्चित मान्यताहरू हुनुपर्दछ।

राजनैतिक दलको मान्यताका आधारहरू

राजनैतिक दल वा संगठन खोल्न पाउने व्यक्तिको मौलिक हक हो। विगतमा भएको जस्तो दल विहिन शासन व्यवस्थाको अवस्था नहोस भन्नका लागि नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ ले पनि धारा १२(१) अन्तर्गत संघ संगठन खोल्ने अधिकारलाई मौलिक हकको मान्यता दिएको छ। राजनैतिक दलको हैसियतले पाउने अन्य अधिकारका अतिरिक्त निर्वाचनमा सहभागी हुन पाउने अधिकार महत्वपूर्ण हुन्छ। पछिल्लो पटक २०५६ सालमा सम्पन्न प्रतिनिधिसभाको निर्वाचनमा निर्वाचन आयोगमा दर्ता भएका मध्ये ३९ दलले चुनावमा भाग लिएका थिए। संविधानसभाको निर्वाचनमा पनि राजनैतिक दल एउटा महत्वपूर्ण निर्वाचन एकाई हो। समानुपातिक निर्वाचन पद्धतिमा यसको अभ् बढी महत्व हुन्छ। त्यसैले राजनीतिक दलको रूपमा मान्यता पाउन चाहिने न्यूनतम आधारहरू स्पष्ट हुनु आवश्यक छ। जसले राजनीतिक दललाई जिम्मेवार र व्यवस्थित हुन मद्दत पुऱ्याउँछ।

पूर्वाधारहरू :

नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा ११३ (२) को (क) र (ख) ले राजनीतिक दलको रूपमा मान्यता पाउन निम्न शर्तहरू निश्चित गरेको छ :

- (१) सो संगठन वा दलको विधान र नियम प्रजातान्त्रिक हुनु पर्दछ।
- (२) सो संगठन वा दलको विधान वा नियममा कम्तिमा पाँच वर्षको एकपटक संगठन वा दलका पदाधिकारीहरूको निर्वाचन हुने व्यवस्था भएको हुनु पर्दछ।
- (३) प्रतिनिधिसभाका लागि हुने निर्वाचनमा सो संगठन वा दलका तर्फबाट प्रस्तुत हुने उम्मेदवारहरू मध्ये कम्तिमा पाँच प्रतिशत महिला उम्मेदवार हुनुपर्ने अनिवार्य व्यवस्था गरेको हुनुपर्छ।

(४) प्रतिनिधिसभाको निर्वाचनमा खसेको जम्मा मतको तीन प्रतिशत मत प्राप्त गरेको हुनुपर्छ ।

माथिका प्रावधान मध्ये (४) मा उल्लेख भएको शर्त पूरा गर्ने दलले मात्र दलको मान्यता पाउँछ, अन्यथा पाउँदैन । तर अहिले संविधानसभाको निर्वाचनको सन्दर्भमा यी सबै प्रावधानहरू लागू गर्नु उपयुक्त हुन्छ त ? अधिल्ला बुँदा नं. १ र २ स्पष्ट छैनन् यसको स्पष्टता जरूरी छ । जस्तै 'प्रजातान्त्रिक' को सीमा र आधारहरू के के हुन त ? भन्ने कुरा स्पष्ट हुनु आवश्यक छ । त्यस्तै महिला प्रतिनिधित्वको हकमा प्रतिनिधिसभाले हरेक निर्णायक तहमा तेतीस प्रतिशत महिलाको प्रतिनिधित्व गराउने भन्ने निर्णय गरिसकेको अवस्थामा सोही प्रावधानलाई अनुसरण गर्न सकिन्छ ।

प्रजातान्त्रिक प्रक्रिया, जिम्मेवारीपना र व्यापकताजस्ता मौलिक गुणहरूबाट दलीय व्यवस्थाप्रति जनताको विश्वास बढ्ने र राजनैतिक दल वा संगठनको आन्तरिक प्रजातान्त्रिकस्थिति सुदृढ हुने हुन्छ, र जनताबीच सकारात्मक धारणाको अभिवृद्धि भई आस्था वृद्धि हुन्छ । राजनीतिक दलहरूको संचालनमा प्रजातान्त्रिक पक्षलाई नै प्राथमिकता दिनुपर्ने हुन्छ, र दलहरूको विधानमा मात्र राख्न नलगाई कार्यान्वयन गराउनतिर लगाउनु पर्दछ (मिश्र, २०५६) ।

विगतको अनुभवसमेतको आधारमा संविधानसभाकोसन्दर्भमा दलकोरूपमा मान्यता पाउन निम्न पुर्वाधारहरू तय गर्नु उपयुक्त हुन्छ:

(क) संवैधानिक व्यवस्था हुनुपर्ने : अन्तरिम संविधानमा नै दलसम्बन्धी व्यवस्था गरी उनीहरूको मुलभूत मान्यतागत आधारहरू तोकिनु आवश्यक छ । यसो गर्दा राजनीतिक दलहरूको दर्ता र यसले मान्यता प्राप्त गर्नुमा फरक छ भन्ने कुरा ख्याल गरिनुपर्छ । जस्तै राजनैतिक दलहरूको विधान प्रजातान्त्रिक हुन चाहिने न्यूनतम गुणहरू तोकिनु पर्छ । त्यस्तै विगतका संसदीय निर्वाचनमा भाग लिएर राष्ट्रिय मान्यता पाएका दलहरूलगायत सबै विद्यमान दलहरूले निर्वाचन आयोगमा दर्ता हुनुपर्ने व्यवस्था हुनु उपयुक्त हुन्छ ।

(ख) आन्तरिक निर्वाचन: राजनैतिक दल वा संगठनले एउटा निश्चित अवधि सामान्यतया पाँच वर्षमा आन्तरिकरूपमा प्रजातान्त्रिक प्रक्रिया अपनाई निर्वाचनको माध्यमबाट नेतृत्वको चयन गर्ने व्यवस्था हुनु उपयुक्त हुन्छ । कतिपय राजनीतिक दलको केन्द्रीय नेतृत्वमा पचास प्रतिशत निर्वाचन र

पचास प्रतिशत मनोनयन हुने व्यवस्था रहेको पाईन्छ तर सो व्यवस्थामा परिवर्तन गरी पुरै केन्द्रीय नेतृत्वको निर्वाचनको माध्यमद्वारा छनौट हुनुपर्छ । किनकि निर्वाचन नै प्रजातान्त्रिक अभ्यासलाई व्यवहारमा उतार्ने महत्वपूर्ण तरिका हो । यसरी निर्वाचन गरिएको कुराको लिखित आधार पनि हुनुपर्छ ।

(ग) संगठन र सदस्य : नेपालको वर्तमान परिवेश हेर्दा कुनै संगठन वा दलले राजनीतिक दलको मान्यता पाउन उसँग कम्तिमा ५ सय सदस्य सङ्ख्या, २१ जनासम्मको समावेशी केन्द्रीय कार्य समिति हुनु पर्दछ भने कम्तीमा १० जिल्लामा यसको संगठन विस्तार भएको हुनुपर्छ । स्वतन्त्र उम्मेदवार बन्नका लागि चाहिने पुर्वाधारहरू (जस्तै, कम्तिमा ५ सय वैध मतदाताको लिखित समर्थन भएको आदि) पूरा गर्न नसक्ने दललाई संगठनको मान्यता दिनु व्यवहारिक हुन सक्दैन ।

(घ) समावेशी: दलको रूपमा मान्यता चाहने राजनीतिक दल वा संगठनले आफ्नो सदस्य तथा संगठनलाई समावेशी चरित्रको बनाउनु आवश्यक छ । त्यस्तो संगठनमा महिला तथा अन्य समुदायको समावेशीकरणलाई सुनिश्चित गर्नुपर्छ ।

(ङ) आर्थिक श्रोत र पारदर्शिता: नेपालमा राजनैतिक दलहरूको आर्थिक श्रोत र सोको पारदर्शिता स्पष्ट छैन । आन्तरिक रूपमा कुनै दल पारदर्शी हुन सकेन भने जनतामा त्यसको सन्देश नकारात्मक रूपमा जान्छ । तसर्थ आफ्नो आमदानीको श्रोत, सो को लेखापरिक्षण र जवाफदेहिताको निश्चितता हुनै पर्दछ ।

राजनीतिक दलको मान्यता त्यसको आधारसम्बन्धमा विद्यमान राजनीतिक दलसम्बन्धी कानूनमा व्यापक परिमार्जन वा छुट्टै कानून तर्जुमा गर्नु आवश्यक छ ।

(ग) संविधानसभा निर्वाचनको समय

निर्वाचनको घोषणा: संविधानसभाको निर्वाचनको समय सबैका लागि मुख्य चासोको विषय हो । २००७ सालमा राष्ट्र प्रमुखबाट नै संविधानसभा गर्ने प्रतिवद्धता व्यक्त हुँदासमेत तोकिएको समयमा कार्यान्वयन नभई संक्रमणकाल बढाउँदै लगेर संविधानसभाको सट्टा छुट्टै आयोगमार्फत संविधान निर्माण गरिएको थियो । विगतको इतिहासको विश्लेषण गरेर पनि संविधानसभाको

घोषणामा ढिलाई भएमा यसको निर्वाचन नै नहुने परिस्थिति उत्पन्न हुनसक्छ भन्नेमा आम जनता सर्वाङ्कित देखिन्छन् । तसर्थ यसको निर्वाचन ढिला हुनु हुँदैन । अर्को तर्फ नेपालको सन्दर्भमा जुनसुकै समयमा निर्वाचन हुन पनि सक्दैन । यसका लागि छनौट गरिने समयले पनि मतदाताको सहभागितामा असर पर्दछ । तसर्थ नेपालको राजनीतिक परिवेश, जनताको चाहना, भौगोलिक अवस्था तथा मौसम, साँस्कृतिक पर्व आदि पक्षलाई हेरेर निर्वाचनको समय तोक्नु उपयुक्त हुन्छ ।

मौसम र साँस्कृतिक कारणलाई ख्याल गर्दै अहिलेसम्म सम्पन्न भएका पाँचवटा निर्वाचनहरू चैतदेखि जेठ महिना अवधिमा सम्पन्न भएका छन् । २०५१ सालको मध्यावधी निर्वाचनमात्र कार्तिक २९ गते सम्पन्न भएको थियो । निर्वाचन घोषणा गर्दा राजनीतिक तथा गैरराजनीतिक दुवैपक्षलाई ख्यालगरेर समय तोक्नु उपयुक्त हुन्छ ।

संविधानसभाको मिति घोषणा जति ढिलाई भयो त्यति नै समस्याहरू बढ्नेछन् । आन्तरिक तथा विदेशका अनुभवहरूलाई नियाल्दा संक्रमणकालीन अवधि लामो हुँदा त्यसका नकारात्मक असरहरूले मुलुकलाई लक्ष्यबाट विमुख गराईदिएका उदाहरणहरू छन् । तसर्थ संविधानसभाको निर्वाचनको घोषणा गर्न ढिला हुनु हुँदैन । मतदाता नामावली अद्यावधिक गर्न २-३ महिना लाग्न सक्छ । सरकार-माओवादीबीचको वार्ता र हतियार व्यवस्थापनका विषयलाई चाँडै किनारा लगाउन सके आगामी २०६३ साल कार्तिकमा पनि निर्वाचन गर्न सकिन्छ । यसका लागि संसदवादी राजनीतिक दलहरू, सरकार र माओवादी सबैमा राजनीतिक प्रतिवद्धता र इच्छाशक्ति दृढ हुनुपर्छ । यसो भएका खण्डमा अन्य प्राविधिक समस्याहरूको समाधान सहज हुन जान्छ । जनआकांक्षा र राजनीतिक विकासको आधार संविधानसभा भएकाले यथासक्य चाँडो सम्पन्न गर्नु पहिलो आवश्यकता हो । यस लक्ष्यलाई हासिल गर्न ढिलोमा २०६४ सालको जेठ महिना भित्रमा संविधानसभाको निर्वाचन गर्न सकिन्छ ।

संविधानसभाको कार्य अवधि: यो विषय मुख्यतः अन्तरिम संविधानमा उल्लिखित हुनु पर्ने र संविधानसभा आफैले निर्णय गर्ने कुरा हो । तर त्यस्तो निर्णय गर्दा देशको परिवेश, जनभावना पनि बुझ्नु जरूरी हुन्छ । तसर्थ संविधानसभाले बढीमा एक वर्षको अवधिमा संविधान निर्माण, यसको अनुमोदन र घोषणा गरिसक्नु उपयुक्त हुन्छ । त्यसरी नयाँ संविधान जारी भएको कम्तिमा छ महिना भित्रमा विधायिकी निर्वाचन सम्पन्न गर्ने । त्यसपछि

देशमा नयाँ शासन व्यवस्था स्थापना हुन्छ र संक्रमणकालीन अवस्थाको अन्त्य हुन्छ तब मात्र देशले नयाँ बाटो लिन सक्नेछ ।

निर्वाचन तालिका: संविधानसभाको निर्वाचनको घोषणा जति महत्वपूर्ण छ, त्यति नै महत्वपूर्ण यसको कार्यान्वयन पक्ष हो । किनकी कार्यान्वयन हुनसकेन भने त्यसको सैद्धान्तिक पक्ष जति नै राम्रो भए पनि अर्थहीन हुन्छ । संविधानसभाको निर्वाचनको सफल कार्यान्वयनका लागि समग्र निर्वाचन कार्यतालिका निर्माण गर्नु आवश्यक छ ।

संविधानसभाको गठनका लागि मुलतः दुईवटा तरिका प्रस्ताव गरिएको छ । यसलाई व्यवस्थित गर्न पनि दुई किसिमकै कार्यतालिका तोक्नु पर्दछ । पहिलो समानुपातिक पद्धतिबाट प्रत्यक्ष निर्वाचन गरी निर्वाचित हुने २ सय ५० सभासदको निर्वाचनसम्बन्धी कार्यतालिका र दोस्रो सामेलीकरणका लागि एकल संक्रमणीय पद्धतिमा आधारित भई गरिने ४५ जना सभासदहरूको छनौट तालिका निर्माण गर्नुपर्छ । पछिल्लो तरिकाका लागि बनाईने तालिका अघिल्लो निर्वाचनमा निर्भर रहन्छ । संविधानसभाको पूर्णताका लागि अपनाईने तेस्रो अर्थात् सर्वपक्षीय राष्ट्रिय सरकारले गर्ने मनोनयन अघिल्ला दुई प्रक्रिया सम्पन्न भएपछि मात्र गर्नुपर्ने हुन्छ ।

तसर्थ पहिलो तरिकाका लागि निर्वाचनको घोषणा र तिथि, निर्वाचन तथा राजनीतिक दलसम्बन्धी कानूनको तर्जुमा, मतदाता नामावली संकलन, दल दर्ताको आह्वान, मतदान केन्द्रको स्थापना, निर्वाचन एकाई दर्ता, निर्वाचन चिन्ह प्रदान, मतदान प्रक्रिया, मतगणना, मत परिणामसम्बन्धी निर्वाचन कार्य सूची (Election Calendar) पहिले नै बनाएर यससम्बन्धी काम तदारूकताका साथ शुरू गर्नुपर्छ ।

पहिलो प्रक्रिया सम्पन्न हुने वित्तिकै दोस्रो तरिका अर्थात् सामेलीकरणका लागि एकल संक्रमणीय पद्धतिको निर्वाचनका लागि अर्को तालिका बनाउनु उपयुक्त हुन्छ ।

(घ) सुरक्षाको प्रश्न

निर्वाचनको लागि भयरहित वातावरण अत्यावश्यक छ । स्वस्फूर्त रूपमा जनमत अभिव्यक्त हुन समाज भयबाट पूर्णरूपमा मुक्त हुनुपर्दछ । शसस्त्र द्वन्द्वको शान्तिपूर्ण अवतरणविना यो सम्भव छैन । शान्तिसुरक्षा केवल निर्वाचन

सम्पन्न नहुन्जेलसम्ममात्र होईन दिर्घकालीन हुनु आवश्यक छ। यसको सम्बन्ध अहिले भइरहेको राज्य र विद्रोहीबीचको युद्धविरामको निरन्तरता, निर्वाचन अधि हतियार व्यवस्थापन, निर्वाचन अवधिमा मात्र नभएर निर्वाचनपछि सम्म मतदाता र उम्मेदवारहरूको सुरक्षासँग पनि सम्बन्धित छ। यी सबै कुरा राज्य र विद्रोहीको सहभागिता र सहमतिबिना सम्भव छैन। निर्वाचनमा जानु पहिले शान्तिपूर्ण वातावरणको सुनिश्चितता हुनुपर्दछ। जसको लागि कम्तिमा निम्न कुराहरूको निश्चित हुनुपर्छ :

युद्धविरामको परिपालना: जनआन्दोलनको सफलतापछि बनेको सातदलीय गठवन्धनको सर्वदलीय सरकार र विद्रोही माओवादी दुवैपक्षबाट युद्धविरामको घोषणा भएको छ। यो युद्धविराम कुनै पनि अवस्थामा भङ्ग हुनु हुँदैन। त्यसका लागि राज्य र विद्रोही बीचमा स्थायी युद्धविराम संभौता हुनु आवश्यक छ। यसले मात्र संविधानसभाको निर्वाचन भयरहित वातावरणमा सम्पन्न हुनसक्छ भन्ने सन्देश जनतामा पुग्न सक्छ।

शान्तिवार्ता: द्वन्द्वको शान्तिपूर्ण अवतरणका लागि जारी शान्तिवार्ता निरन्तर अधि बढाइनु पर्छ र यो ठोस निर्णयमा पुग्नुपर्छ। शान्तिपूर्ण वार्ता प्रक्रियाबाट मात्र स्थायी शान्ति सम्भव छ। स्थायी शान्तिको प्रत्याभूति नभई न त निर्वाचन सम्भव छ न अरू राजनीतिक विकास नै।

हतियार व्यवस्थापन: युद्धरत पक्षहरूसँग भएको हतियार र सैनिक व्यवस्थापन शान्तिको अनुभूतिको मुख्य शर्त हो। यसको सुझबुझपूर्ण व्यवस्थापन हुनु आवश्यक छ। एउटा मात्रै हतियार छुट्टिन गयो भने त्यसको दुरुपयोगको सम्भावना धेरै हुन्छ र त्यसको असर सिंगो निर्वाचन प्रक्रियामा पर्छ। जसले अन्ततः समग्र शान्ति र पूर्णस्थायी राजनीतिक अवतरणमा नकारात्मक असर पुर्छ।

उम्मेदवार तथा मतदाता सुरक्षा: निर्वाचनमा सहभागि हुने प्रत्येक निर्वाचन एकाईसँग सम्बन्धित उम्मेदवार र मतदाताको सुरक्षा निर्वाचनको पूर्व शर्त हो। अन्यथा निर्वाचन भयरहित हुन सक्दैन। जव निर्वाचन भयरहित हुनसक्दैन तव यसले दीर्घकालीन शान्ति र सहि अर्थमा प्रजातन्त्र दिन सक्दैन। उम्मेदवार र मतदाताको सुरक्षा निर्वाचन अवधिभर मात्र होईन निर्वाचन पछिसम्म आवश्यक हुन्छ। यदि निर्वाचन परिणाम कुनै निर्वाचन एकाईको इच्छा वा अनुमानभन्दा विपरित भयो भने त्यसको बदलास्वरूप मतदाता र अन्य उम्मेदवार वा निर्वाचन एकाईमा डर, धाक धम्कीजस्ता नकारात्मक असर पर्नुहुँदैन।

(ड) निर्वाचन आयोग

संविधानसभाको निर्वाचन प्रक्रियालाई कार्यान्वयन गर्ने निकाय अर्को महत्वपूर्ण सवाल हो। यो काम वर्तमान निर्वाचन आयोगले नै गर्न सक्छ वा नयाँ आयोगको गठन गर्नुपर्छ वा विद्यमान आयोगको संरचना र नियुक्तीमा हेरफेर गरेर काम चलाउने भन्ने प्रश्नको निरूपण हुनु जरूरी छ। संविधानसभाको निर्वाचन वर्तमान आयोग पदाधिकारीबाटै गराउनु व्यवहारिक हुँदैन। यसको आमूल पुनर्गठन हुनु आवश्यक छ वा संविधानसभाको निर्वाचन प्रयोजनका लागि मात्र छुट्टै आयोग बनाउनु आवश्यक छ त्यो राजनीतिक सहमतिको विषय हो। त्यस्तै निर्वाचन आयोगमा रहने प्रमुख आयुक्त एवं आयुक्तहरूको योग्यताको हेरफेर गर्नु आवश्यक हुनसक्छ। यी माथिका कतिपय सवाल अन्तरिम संविधानले निरूपण गर्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ। आयोग गठन जुन तरिका अपनाएर गरे पनि आयोगमा प्रशासनिक पृष्ठभूमि भएका व्यक्तिहरू मात्र होईन, पेशागत विशेषज्ञहरू जस्तै प्राध्यापक, कानून व्यवसायी तथा अन्य स्वतन्त्र बौद्धिक व्यक्तित्वहरूलाई पनि सामेल गर्नुपर्छ। यसकालागि मुख्य शर्त क्षमता र नियुक्तिको फराकिलो दायर नै हो। विगतको अनुभवलाई नियाल्दा निर्वाचन आयुक्तहरूको सङ्ख्या पनि तीन जनाभन्दा बढी हुनु हुँदैन।

(च) निर्वाचनसम्बन्धी कानून

संविधानसभाको निर्वाचन व्यवस्थापन गर्न केही कानूनी संरचना आवश्यकता पर्छ। जसले निर्वाचनलाई एकरूप (Uniform), वैध (Valid), जिम्मेवार (Responsible) र सफल (Successful) बनाउँछ। विगतमा संसदले बनाएका निर्वाचनसम्बन्धी निम्न कानूनहरू जस्तै: निर्वाचन क्षेत्र निर्धारण ऐन, २०४८, निर्वाचन आयोग ऐन, २०४९, राष्ट्रिय सभा सदस्य निर्वाचन ऐन, २०४९, प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन ऐन, २०४७, स्थानीय निकाय निर्वाचन ऐन २०४८, निर्वाचन (अपराध र सजाय) ऐन, २०४७, मतदाता नामावलीसम्बन्धी ऐन, २०५२, दलत्याग ऐन, २०५४ तथा यी कानूनहरूको अधिनमा रहेर निर्वाचन आयोगले बनाएका नीति, नियम, निर्देशिकाहरूलाई उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ।

उल्लेखित कानूनका अधिकांश व्यवस्थाहरू संविधानसभाको निर्वाचनका लागि असान्दर्भिक (Irrelevant) छन्। तसर्थ संविधानसभाका लागि आवश्यक पर्ने कानूनी व्यवस्थाहरू वर्तमान भइरहेको कानूनहरूमा नै व्यापक परिमार्जन गरेर वा नयाँ बनाएर पूर्ति गर्न सकिन्छ।

निर्वाचनसम्बन्धी कानूनको व्यवस्था गर्दा कतिपय विषय संबैधानिक रूपमा नै प्रबन्ध गर्नु आवश्यक हुन्छ। संबैधानिक रूपमा गरिएको त्यस्तो प्रबन्धले त्यसको प्रकृती (Nature), पहिचान (Identity), अस्तित्व (Existence) र महत्व (Gravity) को सारभूत (Substantive) पक्षलाई मजबुत बनाउँछ। जसको कार्यान्वयनका लागि छुट्टै कानून (Implementing Legislation) बनाउनु उपयुक्त हुन्छ।

कानूनहरूको तर्जुमा गर्दा निर्वाचन व्यवस्थापनका साथै अहिले उठिरहेको सवाल जस्तै, समाजका विशेष वर्गहरू- महिला, दलित, जनजातिआदिको प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्न सोही अनुरूप कानूनी व्यवस्था मिलाइनु आवश्यक हुन्छ। जस्तै: हालै संसदले हरेक निर्णायक तहमा महिलालाई तेत्तीस प्रतिशत आरक्षण दिने व्यवस्था गरेको छ। त्यसअनुसार संविधानसभामा महिलामाको स्थान सुरक्षित गर्न समानुपातिक प्रणाली अन्तर्गत हुने निर्वाचनका लागि दलहरूको सूचीमा प्रति तीन उम्मेदवार बराबर एक महिला हुनु पर्ने कानूनी व्यवस्था गरिनु आवश्यक छ। मुलतः अन्तरिम संविधानमा नै व्यवस्था गरिनु पर्ने र छुट्टै कानूनमार्फत व्यवस्था गरिनु पर्ने विषयहरूलाई बुँदागतरूपमा निम्नअनुसार हेर्न सकिन्छ।

(१) निर्वाचनसम्बन्धमा अन्तरिम संविधानले निश्चित गर्नुपर्ने विषयहरू

- (क) आगामी संविधानका केही मान्यतागत सुचकहरू
- (ख) संविधानसभाको संरचना, क्षेत्राधिकार
- (ग) निर्वाचन पद्धति
- (घ) निर्वाचन आयोग
- (ङ) वालिग मताधिकार र संविधानसभाका उम्मेदवारको उमेर तथा अन्य योग्यताको निश्चितता
- (च) समावेशीकरणका आधार
- (ड) निर्वाचनको समय

(२) निर्वाचनसम्बन्धी आवश्यक कानून

कम्तिमा निम्न विषयहरू समेट्न नयाँ कानूनको निर्माण वा भएका कानूनहरूमा परिमार्जन गरिनुपर्छ :

- (क) संविधानसभाको निर्वाचन कार्यविधि
- (ख) निर्वाचन आयोग,

- (ग) निर्वाचन एकाईहरूको निर्धारण
- (घ) सूची प्राथमिकता निर्धारण
- (ङ) मतदाता नामावली (दुर मतदाता र मतदानसमेत समेटिएको)
- (च) राजनीतिक दल एकाई, निर्वाचन अपराध र सजाय, निर्वाचन पर्यवेक्षण, प्रचार प्रसार आदि)
- (छ) शेषमत व्यवस्थापन
- (ज) अन्तरिम संविधानद्वारा निर्देशित अन्य कानूनहरू।

(छ) अन्य आवश्यक कुरा

(क) राजनीतिक वित्त र पारदर्शिता

राजनीतिक दलहरूको आर्थिक स्रोत, खर्च औचित्य, त्यसका परिणामहरू अहिले विश्वव्यापी रूपमा चर्चाका विषय हुन्। विकासोन्मुख वा विकसित दुवै देशमा निर्वाचन महँगो बन्दै गइरहेका छन्। विकासोन्मुख देशमा मात्र होईन विकसित मुलुक संयुक्त राज्य अमेरिकामा विगतका निर्वाचन देखिनै निर्वाचन खर्च निकै बढ्दै गइरहेको पाइएको छ (Mishra, 1999)। निर्वाचन प्रचारसँग सम्बन्धित सामग्रीहरूको मूल्य वृद्धिका साथै उम्मेदवारहरूमा जसरी भएपनि निर्वाचन जित्ने आकांक्षा देखिनुले निर्वाचन खर्च आकासिदो छ। निर्वाचनमा पैसा र शक्तिको दूरूपयोग बढ्दै गएको छ र यसले अपराधिक गतिविधिलाई प्रोत्साहित गरिरहेको छ। निर्वाचन स्वच्छ र स्वतन्त्र रूपमा सम्पन्न गर्न राजनीतिक दल वा निर्वाचन एकाई वा उम्मेदवारको आम्दानीको स्रोत, खर्च पारदर्शी र व्यवस्थित बनाउनु अहिलेको मुख्य चुनौति हो। नेपालमा पनि विगतका अनुभवले निर्वाचन खर्च बढेको विषय बन्दै आईरहेको छ। राजनीतिक दलले प्राप्त गर्ने चन्दा, सो को असुली गर्ने तरिका पनि नेपालमा बढेको विषय भएको छ।

यसरी राजनीतिक दलको आम्दानी, खर्च, पारदर्शिता, राज्यले उनीहरूलाई गर्नुपर्ने सहयोगको विषय आगामी संविधानसभाको निर्वाचनमा पनि स्पष्ट हुनु जरूरी छ। यससम्बन्धमा राजनीतिक वित्त र राजनीतिक भ्रष्टाचारसम्बन्धी टोकियो सम्मेलन र यसको घोषणाको सन्दर्भ उल्लेख गर्नु महत्वपूर्ण हुन्छ।

अन्तर्राष्ट्रिय राजनीतिकविज्ञान संघको अनुसन्धान समिति (International Political Science Association, Research Committee) र जापानको राजनीतिक अध्ययन संस्थान (Institute for Political Studies of Japan) को

संयुक्त आयोजनामा सन् १९८९ को सेप्टेम्बर ८ देखि ११ सम्म जापानको टोकियोमा सम्पन्न सम्मेलनमा यी विषयमा छलफल गरी घोषणा पत्र जारी गरेको थियो। जसलाई टोकियो घोषणा पत्र भनिन्छ। यो घोषणा पत्रले राजनीतिक वित्त सम्बन्धमा अनुदानको कानूनी र संस्थागत नियन्त्रण अन्तर्गत- सरकारी कोषबाट निर्वाचन प्रचार-प्रसारको लागि वा दलको संगठनका लागि आर्थिक सहयोग प्रदान गर्ने, राजनीतिक दल र उम्मेदवारलाई ठूलो रूपमा राजनीतिक चन्दा दिनेको नाम सार्वजनिक निरीक्षणका लागि खुला गर्नुपर्ने, नागरिकबाट व्यक्तिगत रूपमा सानो अनुदानलाई प्रोत्साहित गर्नुपर्ने, दलहरूको, उम्मेदवारहरूको र सार्वजनिक पद ग्रहण गर्नेहरूको आर्थिक गतिविधि नियमित र अध्यावधिक आधारमा सामान्य जनताबाट निरीक्षण र लेखापरीक्षण गराउनका लागि खुला राख्नुपर्ने आदि छन् (मिश्र, २०४९)। यो घोषणाको कुनै कानूनी तथा बाध्यात्मक व्यवस्था त छैन तर नैतिक रूपमा नेपालको सन्दर्भमा पनि यो घोषणा पत्रलाई महत्वपूर्णरूपमा लिन सकिन्छ। यसका सकारात्मक पक्षलाई समेटेर कानूनमार्फत दलहरूको वित्तीय अवस्थासम्बन्धी व्यवस्था गर्न सकिन्छ।

राज्यबाट प्रत्यक्षरूपमा निर्वाचन प्रचार प्रसार र दलीय संगठनका लागि खर्च व्यहोर्ने कुरा विवादास्पद हुन सक्छ तर यदि राज्यले वित्तीय सहयोग गर्ने हो भने निर्वाचन खर्चसम्बन्धी भईरहेका दुस्प्रभावबाट निर्वाचन प्रक्रिया मुक्त हुन सक्छ। नेपालको सन्दर्भमा नगदको रूपमा होईन की वस्तु वा आवश्यक सामग्री वापत लाग्ने भए (Not in Cash but in Kinds) मा राज्यले सहयोग गर्न सक्छ। यसो भयो भने अनावश्यक रूपमा उद्योगपति, व्यापारी, पेशागत वर्ग र आम सर्वसाधारण जनतामा पर्ने राजनीतिक चन्दाको दबावलाई कम गर्न सकिन्छ। यसका लागि राज्यले निश्चित कानूनी व्यवस्था गर्नु आवश्यक हुन्छ। अहिलेसम्म नेपालमा यससम्बन्धी कानूनी व्यवस्था छैन।

(ख) मतदान प्रक्रिया

(१) मतदान केन्द्र

यस अधिका निर्वाचनमा करीव ८ हजार २ सय मतदान केन्द्र थिए। मतदान केन्द्र निर्धारण गर्दा खासगरी एकै दिनमा मतदान सकिने, व्यवहारिक, शान्ति सुरक्षा, व्यवस्थापनजस्ता कुरालाई ध्यानमा राखेर गर्नु पर्छ। देशको अहिलेको परिवेशमा प्रति १ हजारदेखि १ हजार ५ सय मतदाता बराबर एक मतदान केन्द्र निर्धारण गर्नु उपयुक्त हुन्छ।

(२) मतपत्र

संविधानसभाका लागि हुने निर्वाचनमा प्रयोग हुने मतपत्रको ढाँचा तयार गर्दा मतदातालाई अलमल नहुने र व्यवस्थापन गर्न सकिने तरिकाले गर्नुपर्छ। प्रत्येक निर्वाचन एकाईलाई निर्वाचन आयोगले प्रदान गर्ने निर्वाचन चिन्ह क्रमशः राजनीतिक दल, संघ, संस्था र स्वतन्त्र व्यक्तिमा वितरण गर्नु व्यवहारिक हुन्छ। सूची प्रणाली अपनाएका अन्य देशहरू जस्तै अफगानिस्तानमा सम्बन्धित दलको अध्यक्ष र भण्डा पनि राख्ने व्यवस्था थियो। यसो गर्दा मतपत्र ठूलो र सम्हाल्न अप्ठेरो पर्ने हुन्छ। नेपालमा यसअघि भएका मतदानमा चिन्हमा छाप लगाउन अभ्यस्त भईसकेका नेपालीहरूका लागि निर्वाचन एकाईको निर्वाचन चिन्ह मतपत्रमा राख्नु नै उपयुक्त हुन्छ।

(ग) दूर मतदान/बाह्य मतदान/अनुपस्थित मतदान

(Distance or Out of Country Voting and Absent Voting)

संविधान निर्माणका लागि बनाइने संविधानसभा, राष्ट्रको जीवनमा अपवाद जस्तै कहिलेकाँही मात्र हुने तर राष्ट्र र नागरिकको भविष्य निर्धारणको आधार भएको हुनाले सो निर्वाचनमा प्रत्येक वालिग नेपालीले मतदानमार्फत् आफ्नो प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्न खोज्नु स्वभाविक र न्ययोचित छ। देशबाट विभिन्न कारणले विदेशिएका लाखौं नागरिकलाई यो अवसर जुटाउने कार्य निकै कठीन हुन्छ।

तिनीहरूमध्ये कतिपय द्वन्द्वबाट विस्थापित भएर भारत पसेका छन्, कति रोजगारीको अवसर खोज्दै पुगेका छन्। कोही लामो समयदेखि सपरिवार भारतमै बसोबास गरिरहेका छन्। यिनीहरूलाई मतदानको वातावरण सजिलो गर्ने हो भने मतदाता नामावली तयार गर्ने र परिचयपत्र प्रदान गर्नेदेखि मतदान केन्द्रहरू कुन-कुन शहरमा राख्ने जस्ता विषय निकै गम्भीर प्रकृतिका चुनौती हुन्। नेपाली नागरिक सबैसँग मतदाता परिचयपत्र र नागरिकताको प्रमाणपत्र पनि नहुन सक्छ। यसरी विभिन्न कारणले देशबाहिर रहेका नेपालीले पनि संविधानसभामा आफ्नो मत प्रकट गर्न पाउने व्यवस्था गरिनुपर्छ।

भारत जस्तै ठूलो सङ्ख्यामा नेपाली रहेका देशहरूका हकमा सम्बन्धित देश या क्षेत्रको दुतावासमा मतदान केन्द्र तोक्न सकिन्छ। भारतस्थित प्रवासी नेपालीहरूको साभा गणतान्त्रिक मोर्चाका संयोजक बालकृष्ण पाण्डेका अनुसार- “भारतका विभिन्न राज्यमा छरिएका नेपालीको सङ्ख्या ५०

लाखभन्दा बढी छ। नेपाली भाषीको सङ्ख्या त एक करोडभन्दा धेरै हुनसक्छ। नेपाली नागरिकताको प्रमाण-पत्र भएका तथा अभिभावकको नेपाली नागरिकताको प्रमाण-पत्र भएका नेपालीहरू नै ५० लाख छन्। त्यस्तै मलेसिया, साउदी अरेबिया, यू.ए.इ., कुवेत, अमेरिका, कतार जस्ता देशमा पनि लाखभन्दा बढी नेपाली रहेको अनुमान छ।

त्यस्तै देश भित्र पनि आन्तरिकरूपमा विस्थापितहरूको सङ्ख्या ठूलो छ। विस्थापितको सङ्ख्या यकीन भन्न त गाह्रो छ तर पनि १ लाखदेखि ५ लाखसम्म नेपालीहरू आन्तरिकरूपमा विस्थापित भएको अनुमान गरिन्छ तर अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्रका अनुसार सन् २००५ मा कुल ४० हजार आन्तरिक विस्थापितहरू रहेका छन्। तथ्याङ्कमा एकरूपता नभएता पनि करिव १ लाखदेखि २ लाख नेपालीहरू आन्तरिकरूपमा विस्थापित रहेको अनुमान गर्न सकिन्छ (IOM, 2006)। उनीहरू जो-जहाँ भएपनि राजनीतिक सहभागिताको अधिकारको उपभोग गर्न मतदान गर्न पाउने अवसर सिर्जना गर्नुपर्छ।

उनीहरूको मतदानको अधिकार सुनिश्चित गर्न दूर मतदान (Distance Voting) देश बाहिर रहेकाहरूको लागि बाह्य मतदान (Out of Country Voting) को व्यवस्था गर्नु आवश्यक हुन्छ। यसको प्रक्रिया वा तरिकाबारे पनि अध्ययन गर्न र उपायहरू सोचन सकिन्छ। विदेशमा रहेका मतदातालाई वारेस मत (Proxy) को अधिकार दिन सकिन्छ। कतिपय देशमा यस्तो मतको प्रचलन छ जस्तै इजरायल र वेलायतलाई उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ।

नेपालमा अहिलेसम्मका कुनै पनि निर्वाचनमा मतदान केन्द्रमा तोकिएको समय र स्थान बाहेक अन्यत्र मतदान गर्न पाउने कुनै प्रयोग भएको छैन। संविधानसभाको निर्वाचनका लागि समानुपातिक सूची प्रणाली अवलम्बन गरिने भएकोले पुरै देश एउटै निर्वाचन क्षेत्र हुने हुनाले दूर मतदान प्रक्रिया केही सरल भन्ने हुन सक्छ। मतदाताको सहि पहिचान भएमा दूर मतदान अवलम्बन गर्न नसकिने होइन यसका लागि प्रोक्सी र पोस्टिड बाहेक अग्रिम (Advance) र अनुपस्थित (Absent) मतदान प्रक्रियालाई पनि प्रयोगमा ल्याउने चलन छ।

त्यस्तै मतदानसँग सम्बन्धित कार्यमा तथा अन्य काममा खटिरहेका, वा अस्थायी रूपमा बसोबास गरिरहेका कर्मचारीलाई पनि आफू रहेको स्थानबाट मतदान गर्न पाउने अधिकार दिनुपर्छ।

यसले मतदाताको व्यापक सहभागितालाई बल पुऱ्याउँदछ। सिंगो देश एउटै निर्वाचन क्षेत्र हुने हुनाले आफ्नो गाउँ-टोलसम्म पुग्न नसक्ने अवस्थाका मतदातालाई पनि यो अवसर दिने हो भने मतदाता परिचय-पत्रको व्यवस्था भएमात्र यो संभव हुनसक्छ। मतदाता परिचयपत्र वा मतदाताको विवरण कम्प्युटराइज्ड हुँदा यसमा अरू सरलता आउँछ।

विदेशमा रहने व्यक्तिहरूकोलागि पहिचानको कागज (Identity Document) को रूपमा उनीहरूको राहदानीलाई मान्न सकिन्छ। तर भारतमा रहेका नेपालीहरूकोलागि भने वैकल्पिक परिचयपत्रका बारेमा पनि सोच्नुपर्ने हुन्छ। त्यस्तै आन्तरिक विस्थापनमा परेका व्यक्तिहरूका लागि पनि छुट्टै परिचयको व्यवस्था आवश्यक हुन्छ। उनीहरूको नागरिकतालाई मात्र आधार मान्दा त्यो व्यवहारिक हुँदैन। किनभने नागरिकता प्राप्तिसम्बन्धी नेपालमा थुप्रै समस्याहरू रहेका छन्।

(घ) कर्मचारी संयन्त्र

संविधानसभाको निर्वाचन गराउने वास्तविक जिम्मेवारी कर्मचारी संयन्त्रमा रहन्छ। मतदान केन्द्रमा कर्मचारी खटाउँदा निर्वाचनको निष्पक्षता, यसको महत्व बुझेको कर्मचारी संयन्त्र हुनु आवश्यक छ। अहिलेसम्मको निर्वाचन अभ्यासमा खासगरी निजामति कर्मचारीलाई परिचालन गरिदै आएको छ। अहिले मतदाता पनि बढेको, मतदान केन्द्र पनि बढ्ने र सम्भवत निर्वाचन पनि देशभर एकै दिनमा गर्न सकिने अवस्था भएको बेलामा विद्यमान निजामति कर्मचारी संयन्त्र अपुग हुन सक्छ। यस्तो अवस्थामा सरकारी स्वामित्वका बैंक, वा अन्य संस्थानहरूको कर्मचारीलाई लिन सकिन्छ। यसो भयो भने कुनै कर्मचारीले कुनै कारणले कुनै गलत कार्य गरेमा कारवाही गर्न पनि सजिलो हुन सक्दछ।

(ङ) निर्वाचन आचारसंहिता

निर्वाचनमा प्रत्यासी बनेका सबै राजनीतिक एकाईले आ-आफ्नो राजनीतिक विचारको प्रचार प्रसार गर्न पाउनु पर्छ। संविधानसभाको निर्वाचन खर्च, प्रचार प्रसार, उम्मेदवारले प्रयोग गर्ने स्रोत साधनको सीमा, मतदातालाई प्रभावित गर्ने कुरा जस्तै कार्यक्रमको स्वीकृति, आश्वासन, लोभ, लालच, संचारमाध्यमको दुरुपयोग जस्ता कुरा नियन्त्रण र सन्तुलनमा राख्नको लागि छुट्टै आचार संहिता तोकनुपर्दछ। यसले निर्वाचन एकाईमा स्वच्छ, शान्तिपूर्ण र

निष्पक्ष चुनावी प्रतिस्पर्धाका लागि सहयोग पुऱ्याउँछ । विगतमा पनि निर्वाचन आयोगले आचार संहिता जारी गरेको थियो । यसलाई समयानुकुल परिमार्जन गरी लागू गर्न सकिन्छ ।

(च) निर्वाचन पर्यवेक्षण

निर्वाचन परिणामको वैधताको आधार स्वतन्त्र र निष्पक्ष निर्वाचन व्यवस्था र सो को कार्यान्वयन प्रक्रिया हो । यसको निष्पक्षता जाँच गर्ने काम निर्वाचनको गतिविधिबाट स्वतन्त्र रहेको समुहले गर्नुपर्छ । त्यसका स्वतन्त्र लागि निर्वाचन पर्यवेक्षकको व्यवस्था आवश्यक हुन्छ । संविधानसभाको निर्वाचनको पर्यवेक्षण लागि राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय पर्यवेक्षण समुहलाई परिचालन गर्नु उपयुक्त हुन्छ । त्यसको लागि राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय दुवै तहमा क्रियाशील प्रबुद्ध व्यक्तिहरूको प्रतिनिधित्व भएको एक संयन्त्र बनाउनु आवश्यक छ । जसले निर्वाचन पर्यवेक्षणको समग्र कार्यलाई संयोजन र व्यवस्थित गर्ने काम गर्दछ ।

(छ) वैकल्पिक पदस्थापन

यो व्यवस्था परिस्थितिजन्य अवस्थाको समाधानका लागि हो । उम्मेदवारको मृत्यु, दलत्याग वा दलबाट निश्काशनको अवस्था, निर्वाचित भईसकेपछि कुनै तरिकाले हुने रिक्तताको बारेमा पहिले नै ध्यान पुगनु आवश्यक छ । यसका लागि सूचीको प्राथमिकतालाई अनुसरण गर्नु नै उपयुक्त विकल्प हुन सक्छ । यसको लागि सूची निर्धारण गर्दा एउटा निर्वाचन एकाईले बढीमा पाँच जनासम्मको वैकल्पिक सूची समावेश गर्नु उपयुक्त हुन्छ । यस्तो व्यवस्था गरिएको खण्डमा कुनै स्थान रिक्त भएमा सोको पूर्तिगर्न उक्त वैकल्पिक सूची प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

(ज) मतदाता शिक्षा

निर्वाचनमा मतदाता जागरण अति महत्वपूर्ण कुरा हो । यसले मतदातालाई आफ्नो अधिकार प्रति सजग हुन मद्दत पुऱ्याउँछ । मतदाता जागरणका लागि राजनीतिक एकाईहरूको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । त्यस्तै अन्य निकायहरू जस्तै निर्वाचन आयोग, गैर सरकारी संघ संस्थाहरूको भूमिका पनि त्यत्तिकै महत्वपूर्ण हुन्छ । संविधानसभा संविधान निर्माणको प्रयोजनका लागि भएको हुनाले यसमा मतदाता शिक्षाको अरू बढीमहत्व रहन्छ । यसका लागि प्रबुद्ध

नागरिक समाजको बढी भूमिका हुनसक्छ । केन्या, दक्षिण अफ्रीकामा देखिएको नागरिक समाजको सक्रियता उदाहरणीय मानिन्छ ।

मतदाता शिक्षाको विषयलाई व्यापक बनाउन यसले मूलतः निम्न कुराहरूलाई समेट्नु पर्छ :

(क) संविधानको अर्थ, तत्वहरू, र यसको निर्माण प्रक्रियामा जनसहभागिताको महत्व ।

(ख) संविधानसभाको अर्थ, प्रयोजन र प्रक्रिया ।

(ग) निर्वाचन प्रणाली (खासगरी समानुपातिक तथा सूची समानुपातिक निर्वाचन पद्धति) ।

(घ) मतपत्र, मतदाता, मतदान प्रक्रिया ।

(ङ) दूर मतदान, बाह्य मतदान आदि ।

निश्कर्ष र सुझाव

यो अध्ययन सैद्धान्तिक र व्यवहारिक (Doctrinal & Non-doctrinal) दुवै विधि प्रयोग गरी गरिएको हो । विगतको राजनीतिक अवस्थिति, विकास, निर्वाचन प्रणाली र अन्य देशहरूको अनुभव आदि विषयमा यस अनुसन्धानले गहन समीक्षा यो प्रतिवेदनमा गरिएको छ । उपरोक्त विधिका अलावा यस अध्ययनका लागि तीनवटा लक्षित समूहसंग छलफल (Focused Group Discussion)/ परामर्श बैठकहरू आयोजना गरिएको थियो । पहिलो परामर्श बैठक ११ राजनीतिक दलसंग, दोस्रो बैठक नागरिक समाजका सरोकारवालाहरूसंग, तेश्रो निर्वाचन विज्ञ, राजनीतिशास्त्री तथा संवैधानिक कानूनका विज्ञहरूसंग गरिएको थियो । उक्त परामर्श बैठकमा उठेका विषयलाई समेत प्रतिवेदनमा समावेश गरिएको छ । यस बाहेक यस विषयका खास विशेषज्ञता हासिल गरेका व्यक्तित्व, अनुभवी र ज्ञाताहरूसंग व्यापक परामर्शसमेत सम्पन्न गरिएको थियो । अध्ययनका क्रममा पाईएका यिनै निश्कर्ष र सुझावहरूलाई यहाँ क्रमशः प्रस्तुत गरिएको छ ।

१. संविधानसभाको निर्वाचनको घोषणा

संविधानसभाको ऐतिहासिक अनुभव, नेपालको भूराजनीतिक अवस्था, शीघ्र, दिगोशान्ति स्थापनाको जनचाहना र लामो समयसम्म संक्रमणकाल रहँदा आई पर्नसक्ने व्यवधान र निर्वाचनको तयारीका लागि आवश्यक समयसमेतलाई ख्याल गर्दै संविधानसभाको निर्वाचन कम्तिमा आगामी २०६४ साल जेठ महिना भित्रमा सम्पन्न गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

२. संविधानसभाको लक्ष र क्षेत्राधिकार

लामो इतिहास रहेको संविधानसभाको पक्षमा अहिले आएर सिंगो राज्य सहमत हुनुका पछि मुलतः चार कारणहरू देखिन्छन्- पहिलो, हिंसात्मक विद्रोहको शान्तिपूर्ण अवतरण,

दोस्रो- राजाको शासक हुने इच्छाको अन्तिम र ठोस विकास, तेश्रो- समावेशी राज्य संरचनाको निर्माण, चौथो र सबैभन्दा महत्वपूर्ण कारण संविधानप्रति जनताको स्वामित्वको अनुभूतिको प्रत्याभूति हो । अहिले यिनै कुराहरूलाई संविधानसभामार्फत व्यवस्थित गर्नका लागि नयाँ संविधानको आवश्यकता महशुस भएको हो ।

यी आकांक्षाहरूलाई सुनिश्चित गर्न संविधानसभाको लागि केही लक्षहरू निर्धारण गर्नु आवश्यक देखिन्छ । त्यसैले अब बन्ने संविधानले समावेशी राज्यको अवधारणा जस्तै संस्कृतिक, धार्मिक, जातीय विविधतालाई समेट्नुका साथै संविधानवादका आधारभूत तत्वहरू- कानूनको शासन, बहुदलीय शासन व्यवस्था, शक्ति पृथकीकरण, स्वतन्त्र न्यायपालिका, मानव अधिकार, वालिग मताधिकारलाई पनि सुनिश्चित गर्नसक्नु पर्दछ । अन्य देशका उदाहरणहरू हेर्दा पनि यस्ता लक्षहरू निर्धारण गरिएका पाईन्छन् ।

नेपालको सन्दर्भमा अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा मान्य मानव अधिकार तथा प्रजातान्त्रिक शासन प्रणालीका मान्यताहरू दल माओवादी बीचको आठ बुँदे सहमतिमा उल्लिखित दुई मुख्य बुँदाहरू- प्रतिस्पर्धात्मक बहुदलीय शासन प्रणाली, नागरिक स्वतन्त्रता, मौलिक अधिकार, प्रेस स्वतन्त्रता, कानूनी राज्यको अवधारणा, लोकतान्त्रिक मुल्य मान्यताहरू र वर्गीय, जातीय, क्षेत्रीय, लैङ्गिकलगायतका समस्याहरूको समाधान गर्ने गरी राज्यको पुनर्संरचनाको प्रतिबद्धता, २०४६ र २०६२/६३ सालको जनआन्दोलनको उपलव्धी, प्रतिनिधि सभाको घोषणा पत्र २०६३ मा उल्लिखित लोकतान्त्रिक मुल्य मान्यतालाई संविधानसभा र त्यसपछि बन्ने संविधानका आधार हुनेछन् । त्यस्तै संविधानसभालाई संविधानको निर्माण, अनुमोदन र घोषणाको अधिकार दिईनु पर्दछ ।

३. संविधानसभाको संरचना र निर्वाचन पद्धति

संविधानसभाको संरचना कस्तो हुने र सोका लागि कस्तो निर्वाचन पद्धति अवलम्बन गर्ने भन्ने विषय मुख्य सवाल हो । यसले नै संविधानसभामा प्रतिनिधित्वको अवस्थालाई निर्धारण गर्दछ । अहिले संविधानसभालाई वास्तविक रूपमा समावेशी बनाईनु पर्छ, भन्ने माग महिला, दलित, अल्पसंख्यक जनजाति, भाषाभाषी, मधेश, विकट भौगोलिक क्षेत्र, प्रवासी सबैको धारणामा प्रमुख राजनीतिक दलहरूसमेत सहमत भैसकेको अवस्था रहेको छ ।

वि.सं. २०१५ को आमनिर्वाचनदेखि नै अवलम्बन गरिदै आएको पहिलो हुने निर्वाचित हुने (First Past the Post) प्रणालीले समावेशीकरण गर्न नसकेका

गुनासाहरू रहेका छन् । विगतको यस्तो अभ्यास र सिकाईमा आधारित भएर विभिन्न तहबाट विद्यमान निर्वाचन प्रणालीमा परिवर्तनको आवश्यकताको महशुस एवं माग भईरहेको छ, जसको पक्षमा संसद, राजनीतिक दल, संघ संस्था तथा नागरिक समाज, आदिवासी जनजाती, दलितहरू रहेका छन् । निर्वाचन प्रणालीमा सुधारका लागि भएका यी प्रयत्न र उठेका आवाजहरू संविधानसभाको सन्दर्भमा अरू बढी महत्वपूर्ण छन् किनभने संविधान निर्माण प्रक्रियामा सबै जनताको अधिकतम सहभागिता पहिलो आवश्यकता हो ।

तसर्थ आगामी संविधानसभाको निर्वाचनमा समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली अपनाइनु पर्दछ । संरचना तय गर्दा केही महत्वपूर्ण पक्षहरू जस्तै : उचित प्रतिनिधित्व, व्यवस्थापन गर्न सकिने आकार, समावेशी र सर्वस्वीकार्य संरचना र अन्तर्वस्तु जस्ता कुराहरूलाई ध्यान दिनु आवश्यक छ । नेपालको विविधतापूर्ण स्थितिलाई विश्लेषण गर्दा आगामी संविधान सभा ३०१ सदस्यीय हुनु उपयुक्त हुन्छ । जसका लागि **सिंगो देशलाई एक निर्वाचन क्षेत्र** मानी बन्द सूचीमा आधारित निर्वाचन पद्धति अपनाइनुपर्छ ।

जसको लागि मुलभूतरूपमा सूचीमा आधारित समानुपातिक पद्धति र सीमान्त जनसंख्या भएका जातजाती, नागरिक समाज, बुद्धिजीवि, पेशागत क्षेत्र तथा स्वतन्त्र संघसंस्थाहरू र सीमान्त जनसंख्या भएका विकट, हिमाली जिल्लाहरूको सामेलीकरणको लागि एकलसंक्रमणीय पद्धति अवलम्बन गरिनुपर्दछ, भने केही स्थानमा अन्तरिम सरकारलाई मनोनयन गर्ने सीमित अधिकार पनि दिनु उपयुक्त हुन्छ । जसलाई विस्तृतरूपमा तलको तालिकाबाट हेर्न सकिन्छ :

छनौटको तरिका	प्रतिनिधित्व	संख्या
बन्द सूचीमा आधारित समानुपातिक निर्वाचन पद्धतिबाट	सिङ्गो देशलाई एक निर्वाचन क्षेत्रमानी बन्द सूचीमा आधारित समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली अनुसार १६ वर्ष उमेर पुगेका बालिग नेपाली नागरिकहरूले प्रत्यक्ष निर्वाचनमा भाग लिइ छनौट गरिने	२५०
पहिलो तरिकाबाट चुनिएका २५० सभासदहरूले एकल संक्रमणीय मत पद्धतिबाट	अघिल्लो तरिकाबाट निर्वाचित हुन नसकेका एकलाख भन्दा कम जनसंख्या भएका जातजातिहरूबाट बुद्धिजीवी, पेशागत एवं राष्ट्रिय चरित्र भएका स्वतन्त्र नागरिक संघ संगठनहरू, ट्रेड यूनियनहरूबाट एकलाखभन्दा कम जनसंख्या भएका विकट, हिमाली जिल्लाहरूबाट	२० १५ १०
सर्वपक्षीय (अन्तरिम) सरकारबाट मनोनित	अशक्त, असहाय तथा, अल्पसंख्यक धार्मिक समुह	६
जम्मा		३०१

संरचनाको मुख्य आधार देशको जनसंख्या, विद्यमान बहुजातीय, बहुभाषिक तथा बहुसांस्कृतिक विविधता, समावेशीकरणका अभ्यास, विगत निर्वाचन पद्धति र त्यसका परिणाम र असरको अनुभव नै हो । विगतमा प्रतिनिधिसभाको सदस्य संख्या निर्धारण गर्दा करीव ९०-९२ हजार बराबर १ को अनुपातमा कुल २०५ सदस्यीय संसदको व्यवस्था गरिएको थियो । त्यस्तै अहिले पनि करीव २ करोड ५० लाख जनसंख्या रहेकोमा एक लाख जनसंख्या बराबर एक जना संविधानसभासद प्रत्यक्ष निर्वाचनको माध्यमबाट निर्वाचित गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

सूचीको निर्धारण गर्दा महिला सहभागिताको लागि कम्तिमा तेत्तीस प्रतिशत छुट्टयाइनु पर्छ र सूची तयार गर्दा हरेक तीन जनामा एक महिला गर्दै सोही क्रमानुसार सूची बनाउनु पर्छ । त्यस्तै दलित, आदिवासी-जनजाती, मधेशीको पनि समानुपातिक प्रतिनिधित्व हुने गरी सूची तयार गर्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्दछ ।

४. निर्वाचन एकाई निर्धारण

संविधान सभामा सकेसम्म सबै तह, वर्ग र समुदायको सहभागितालाई सहज बनाउन निर्वाचनमा भाग लिने एकाईको निर्वाचन इकाईको निर्धारण विधि सरल र खुकुलो बनाउनु उपयुक्त हुन्छ । त्यस्तो एकाईले कम्तिमा १० जनाको सूची तयार गर्नुपर्ने शर्त तोक्नु उपयुक्त हुन्छ । निर्वाचन आयोगमा दर्ता हुने निर्वाचन एकाईले दर्ताका आधारमा निर्वाचन चिन्ह प्राप्त गर्दछन् । त्यसैका आधारमा मतपत्र निर्माण, मतदान र गणना गर्न सकिन्छ । निर्वाचन एकाईको निर्धारण यसप्रकार गर्न सकिन्छ :

- **राजनीतिक दल वा संगठन** : निश्चित राजनीतिक विचारधारा बोकेको दल वा संगठन ।
- **संघ संस्था** : राजनैतिक उद्देश्यबाट अलगरहेका, राष्ट्रिय चरित्र/आकार भएका, स्वतन्त्ररूपमा राष्ट्र, समाज वा कुनै वर्गको हितमा क्रियाशील संघ वा संस्थालाई पनि निर्वाचन एकाईको रूपमा खडा हुन दिन सकिन्छ ।

- **स्वतन्त्र व्यक्ति** : दल वा संगठन बाहेक स्वतन्त्र हैसियतमा संविधानसभाको निर्वाचनमा प्रतिस्पर्धा गर्न चाहने व्यक्तिलाई पनि एकाईको मान्यता दिन सकिन्छ । तर, त्यस्ता प्रत्येक उम्मेदवारले कम्तिमा ५०० मतदाताको समर्थन लिएको हुनुपर्छ ।
- **गठबन्धन** : समान विचारधारा बोकेका दल, संघ-संस्था वा व्यक्तिहरूले आपसमा मिलेर संयुक्त मोर्चा बनाई निर्वाचनमा जान सक्ने व्यवस्था गर्न सकिन्छ । तर, गठबन्धनमा सामेल भएको दल, संघ संस्था वा व्यक्तिले छुट्टै एकाईका रूपमा खडा भई दोहोरो प्रतिस्पर्धा गर्न पाउनु हुँदैन ।

५. निर्वाचनका पूर्वशर्त

मतदाता नामावली : निर्वाचनका लागि केही पूर्वशर्तहरू पूरा भएको हुनुपर्छ । मतदाता, उम्मेदवार, निर्वाचन सम्पन्न गर्ने संयन्त्रहरू र शान्ति सुरक्षा ती पूर्वशर्तहरू हुन् । विगतमा मतदाता नामावली दुरुस्त रूपमा संकलन हुन सकेको छैन । नेपालको जनसंख्या वृद्धि क्रमशः बढ्दो दरमा छ भने पछिल्लो पटक निर्वाचन आयोगले संकलन गरेको मतदाता नामावली अनुसार मतदाताको संख्याको अनुपात घट्दो छ । यथार्थमा मतदाता घटेका नभई मतदाताको पहुँच (Voter's Access) घटेको हो । वि.सं. २०६० र २०६९ को मतदाता प्रतिशतलाई हेर्दा क्रमशः यसको वृद्धिदर क्रमशः १.६९ र ०.५२ प्रतिशत रहेबाट पनि यो पुष्टि हुन्छ । त्यसैले संविधानसभाको निर्वाचन अघि पुनः मतदाता नामावली संकलन गर्नुपर्छ ।

अहिले मतदाता नामावली संकलन मात्र नभई संविधानसभाको निर्वाचन पूर्व नै पुनः जनगणना गर्नु पर्ने माग पनि भईरहेको छ । सिद्धान्ततः यो माग उचित छ तर, संविधानसभाको निर्वाचन छिटो गर्नुपर्ने अवस्था, सिंगो देशलाई एक निर्वाचन क्षेत्र मानी सूचीमा आधारित समानुपातिक निर्वाचन पद्धति अपनाउँदा अहिलेको तथ्याङ्क वा नयाँ तथ्याङ्क जुनसुकै आधारमा पनि संविधानसभामा प्रतिनिधित्व गर्ने कुरामा कुनै असर नपर्ने भएकाले अहिले पुनः जनगणना गर्नु व्यवहारिक देखिँदैन ।

नागरिकतासम्बन्धी विवाद लामो समयदेखि रहेको र यसको समाधान तत्कालै सम्भव पनि नदेखिएको तथा उमेर पुगेर पनि नागरिकता नलिनेहरू धेरै संख्यामा रहेको अवस्थामा मतदानका लागि नागरिकतालाई आधार बनाइनु

हुँदैन । त्यस्तै निर्वाचन आयोगले मतदाता परिचयपत्र वितरण प्रक्रिया शुरू गरेको भए पनि यो देशव्यापी नभएको र वितरण गरिएका जिल्लामा पनि अध्यावधिक हुन नसकेको अवस्थामा मतदाता परिचयपत्र मतदानको मुख्य आधार हुनु हुँदैन । यसका लागि मतदाताको बैकल्पिक पहिचानको आधार तोकनु उपयुक्त देखिन्छ ।

हतियार व्यवस्थापन र सुरक्षा : संविधानसभाको निर्वाचनको लागि आवश्यक अन्य पुर्वाधारहरू जस्तै विद्रोहीहरूको हतियार तथा सेनाको व्यवस्थापन, शान्तिपूर्ण वातावरणको निर्माण त्यत्तिकै महत्वपूर्ण कुरा हुन् । यी कुराहरू संविधानसभाको निर्वाचन अघि नै टुङ्गो लगाउनु पर्छ । त्यस्तै निर्वाचनमा भागलिने मतदाता तथा उम्मेदवारहरूको निर्वाचन पछिसम्म सुरक्षाको प्रत्याभूति राज्यले गर्नु आवश्यक छ ।

६. दूर तथा बाह्य मतदान

देश भित्र र आन्तरिक रूपमा नै विस्थापितहरूको मतदानका लागि दूर मतदान तथा वाह्य मतदानको विषय जोडदार रूपमा उठेका छन् । लाखौंको संख्यामा नेपालीहरू विदेशमा रहेका छन् । श्रम विभागको तथ्याङ्क अनुसार गत वैशाखसम्ममा बैदेशिक रोजागारीका लागि बैधानिक रूपमा विदेशिनेहरूको संख्यामात्र आठ लाख भन्दा बढी छ । यसबाहेक अन्य तरिकाबाट विदेशिएकाहरूको यकीन तथ्याङ्क छैन । त्यस्तै भारतमा मात्र लाखौं नेपालीहरू रहेको अनुमान छ । विदेशमा बाहेक स्वदेशमै आन्तरिकरूपमा विस्थापित हुनेहरूको संख्या एक लाखभन्दा माथि रहेको अनुमान छ ।

लाखौंको संख्यामा विदेशमा रहेका नेपाली तथा आन्तरिक रूपमा विस्थापित नागरिकको मतदानको अधिकार निश्चित गर्नु राज्यको कर्तव्य हो । त्यसैले उनीहरूको मताधिकार ग्यारेण्टी गर्न दूर मतदान तथा वाह्य मतदानको व्यवस्था मिलाउनु जरूरी छ । यसका लागि संयुक्त राष्ट्र संघ, अन्तर्राष्ट्रिय बसाइँसराई संगठनजस्ता अन्तर्राष्ट्रिय संघ संगठनको सहयोग लिन सकिन्छ ।

७. संक्रमणकालीन व्यवस्थापन

संविधानसभाको निर्वाचनसँग केवल निर्वाचन प्रणाली, संविधानसभाको संरचनामात्र जोडिएका छैनन् । संविधान सभाको सफल कार्यान्वयन र संक्रमणकाललाई व्यवस्थापन गर्न केही पुर्वाधारहरू पूरा गर्नुपर्ने हुन्छ ।

संक्रमणकालमा कार्यपालिका, व्यवस्थापिका र न्यायापालिकाको संरचना र भूमिकाबारे स्पष्ट हुनु आवश्यक हुन्छ । नेपालको सन्दर्भमा अन्य निकायको तुलनामा अन्तरिम विधायिकाको व्यवस्थाबारे सबैभन्दा जटिलता रहेको छ । दल-माओवादी आठवुँदे सहमति अनुसार पुनर्स्थापित विद्यमान प्रतिनिधिसभाको विघटन गर्ने सहमति भइसकेपछि त्यसको विकल्प अहिलेको मुख्य चासो हो । विकल्पको रूपमा कुनै ठोस निश्कर्ष नदेखिएको भए पनि अहिलेसम्म विद्यमान प्रतिनिधिसभालाई यथास्थानमा निरन्तरता दिनुपर्ने मत, प्रतिनिधिसभालाई अन्त्य गरी नयाँ व्यवस्था गर्नुपर्ने मत र विद्यमान प्रतिनिधिसभा विस्तार गरी माओवादीको समेत स्थान निश्चित गरी यसलाई पुनर्गठन गरेर जानुपर्ने र सात राजनीतिक दल, माओवादी र नागरिक समाजलाई बराबर प्रतिनिधित्वका आधारमा नयाँ विधायिका परिषद गठन गर्ने लगायतका विकल्पहरू छलफलमा आएका छन् । तर, यी विकल्पहरूको सैद्धान्तिक आधार, प्रतिनिधित्वको विधि र आधार तथा कार्यान्वयन पक्ष कति व्यवहारिक र सम्भव छ भन्ने प्रश्न महत्वपूर्ण रहेको छ ।

यी विकल्पहरूमा सहमति जुटाउन गाह्रो भएको तथा कार्यान्वयनमा जटिलता र अस्पष्टता रहेको हुनाले वर्तमान राष्ट्रिय सभालाई पुनर्गठन गरी पूर्णता दिनु उपयुक्त हुन्छ, भन्ने विकल्प पनि आएको छ । कुल ६० सदस्य रहने राष्ट्रिय सभामा अहिले १८ जनामात्र सदस्यहरू रहेका छन् । बाँकी ४२ स्थानमा नेकपा (माओवादी)सँगको सहमतिको आधारमा माओवादी र स्वतन्त्र नागरिकहरूको पनि प्रतिनिधित्व गराएर पूर्णता दिन सकिन्छ । यसरी पूर्णता पाएको राष्ट्रिय सभालाई हाल प्रतिनिधिसभासँग रहेको सम्पूर्ण अधिकार हस्तान्तरण गरेर प्रतिनिधिसभा स्वयंले विकल्पको घोषणा गरी आफू विघटित हुने उपाय सरल र वैधानिक उपाय हुनसक्छ । यसो गरिएमा संक्रमणकालिन विधायिका निकाय गठनमा हुने वैधानिक तथा प्रतिनिधित्वको आधार तय गर्न केही सहज हुनसक्छ ।

त्यस्तै अन्तरिम कार्यपालिकाको हकमा संविधानसभाको निर्वाचन सम्पन्न गर्न विद्रोही ने.क.पा. (माओवादी) र मुख्य राजनीतिक दलहरूको आपसि सहमतिको आधारमा सर्वपक्षीय अन्तरिम सरकार गठन गर्न सकिन्छ । त्यस्तै संविधानसभाको निर्वाचन सम्पन्न भइसकेपछि संविधानसभामा निर्वाचन इकाईहरूले आफुले प्राप्त गरेको मतको अनुपातको आधारमा सहभागीमूलक सर्वपक्षीय राष्ट्रिय सरकार बनाउन सकिन्छ । यसो गर्दा संविधानसभामा सबैभन्दा बढी मत ल्याउनेले सरकारको नेतृत्व गर्ने र प्राप्त मतको अनुपातमा सरकारमा सहभागी हुने व्यवस्था गर्न सकिन्छ ।

८. राजनीतिक दलहरूको लोकतान्त्रिकरण

समानुपातिक निर्वाचन पद्धति अवलम्बन गर्दा उम्मेदवारहरूको छनौटमा राजनीतिक नेतृत्वको भूमिका प्रधान हुने हुँदा संविधानसभालाई समावेशी बनाउन स्वयं राजनीतिकदलहरू समावेशीकरणको सिद्धान्त प्रति व्यवहारिक रूपमा प्रतिबद्ध हुनु पर्दछ । राजनीतिक दल भित्रको लोकतान्त्रिकरण नभई समानुपातिक निर्वाचन पद्धतिबाट समावेशीकरणलाई सुनिश्चितता प्रदान गर्न सकिदैन । तसर्थ संविधानसभाका उम्मेदवारहरूको सूचीमा प्राथमिकता निर्धारण गर्न राजनीतिक एकाईहरूलाई कानूनद्वारा नै निर्देशित गर्नु आवश्यक हुन्छ ।

९. कानूनी तथा संस्थागत संरचना

संविधानसभाको निर्वाचन सम्पन्न गर्न केही कानूनी तथा संस्थागत संरचनाहरू बनाउनु आवश्यक छ । जसमध्ये निर्वाचनको घोषणा, निर्वाचन प्रणाली, निर्वाचन आयोग जस्ता मुलभुत विषयहरू अन्तरिम संविधानमा नै समेटिनुपर्ने र अन्य विषयहरू जस्तै निर्वाचन एकाईहरूको निर्धारण, सूची प्राथमिकता निर्धारण, मतदाता नामावली (दूर मतदाता र मतदानसमेत समेटिएको), राजनीतिक दल एकाई, निर्वाचन अपराध र सजाय, निर्वाचन पर्यवेक्षण, निर्वाचन खर्च र प्रचार प्रसार आदि विषयमा कानूनी प्रवन्ध हुनु जरूरी छ ।

संविधानसभाको निर्वाचन सम्पन्न गर्ने प्रयोजनका लागि निर्वाचन आयोगको पुनर्गठन गरिनु पर्छ । आयोगको गठन गर्दा प्रमुख आयुक्तसहित तीन जना आयुक्तहरू पर्याप्त हुन्छ । आयुक्तहरूको छनौट गर्दा प्रशासनिक पृष्ठभूमि भएकाहरू मात्र नभई यसको दायरालाई फराकिलो बनाउनु पर्दछ ।

१०. निर्वाचन पर्यवेक्षण

निर्वाचनको स्वतन्त्रता र निष्पक्षताको जाँच गर्न निर्वाचन पर्यवेक्षणको व्यवस्था हुनु अनिवार्य छ । पर्यवेक्षणका लागि राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय पर्यवेक्षकहरूको व्यवस्था हुनुपर्दछ । तर, फरक फरक पर्यवेक्षण संयन्त्रहरूले निर्वाचनको विश्वसनियता र पर्यवेक्षणको प्रभावकारितामा असर पार्ने भएकाले निर्वाचन पर्यवेक्षणको संयोजन र व्यवस्थापन गर्न राष्ट्रियरूपमा एउटा स्वायत्त साक्षा संयन्त्रको व्यवस्था गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

११. मतदाता जागरण

समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली र संविधानसभा दुवै नेपालको परिप्रेक्ष्यमा नयाँ विषयवस्तु भएको हुनाले यसबारे मतदाता जागरण शिक्षाका लागि अभियान संचालन गर्नुपर्ने आवश्यकता छ । यसका लागि राजनीतिक दल, नागरिक समाज, प्रेस तथा विभिन्न संघ संस्थाहरूले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्छन् ।

अनुसूचिहरू

अनुसूची १

संविधानसभाको संरचना र निर्वाचन पद्धति विषयक अध्ययनका क्रममा परामर्श लिइएका व्यक्तित्वहरू

क्र.सं.	नामथर	सम्बद्ध संस्था
१	अमर राज कैनी	नेपाली कांग्रेस (प्रजातान्त्रिक)
२	आनन्द आदित्य	राजनीतिशास्त्री
३	आदित्यमान श्रेष्ठ	आईआईडीएस
४	आनन्द सन्तोषी राई	नेपाल वार एसोसिएसन
५	एकराज भण्डारी	नेकपा माओवादी
६	कपिल श्रेष्ठ	त्रि.वि.वि
७	कमानसिंह लामा	के.सं. (जनमोर्चा)
८	किरण गिरी	के.सं. राष्ट्रिय जनशक्ति पार्टी
९	केशवप्रसाद भट्टराई	अध्यक्ष, नेपाल शिक्षक युनियन
१०	कुमार रेग्मी	कानून व्यवसाय
११	डा.के.वी. रोकाया	NCCN/IRCN
१२	डा.कृष्णबहादुर भट्टराज	त्रि.वि.वि.
१३	खेमराज पण्डित	रा.प्र.पा.
१४	गोविन्द चौधरी	ने.स.पा.(आनन्ददेवी)
१५	चरण प्रसाई	नेपाल मानव अधिकार संगठन
१६	चित्रबहादुर के.सी.	जनमोर्चा नेपाल
१७	चिरन्जीवि काफ्ले	त्रि.वि.वि
१८	टीकाराम भट्टराई	नेपाल वार एसोसिएसन
१९	द्वारिकानाथ दुङ्गेल	आईआईडीएस
२०	दमननाथ दुङ्गाना	पूर्व सभामुख / बरिष्ठ अधिवक्ता
२१	दिलिप राई	रा.प्र.पा.के.सं.
२२	दुर्गा सोव	नेपाल दलित महिला संघ
२३	ध्रुवहरि अधिकारी	नेपाल प्रेस इन्स्टिच्यूट
२४	नरेश भट्ट	नेपाल अन्तर्राष्ट्रिय निर्वाचन मञ्च
२५	नारायण दत्त भट्ट	के.सं., राष्ट्रिय जनशक्ति पार्टी

२६	निलाम्बर आचार्य	राजनीतिक चिन्तक
२७	पद्मलाल विश्वकर्मा	दलित मुक्ति समाज
२८	प्रदीप घिमिरे	फ्रिडम फोरम
२९	प्रेम सुवाल	नेमकिपा
३०	विनयध्वज चन्द	नेपाली कांग्रेस
३१	विजयलाल श्रेष्ठ	नेपाल अन्तर्राष्ट्रिय निर्वाचन मञ्च
३२	विनोदकुमार भट्टराई	स्वतन्त्र सल्लाहकार (न.का.प्र.)
३३	विश्वनाथप्रसाद शाह	नेपाल सद्भावना पार्टी (आनन्दीदेवी)
३४	विमल तण्डुकार	ESP
३५	विजुलकुमार विश्वकर्मा	पूर्व सांसद, राष्ट्रिय सभा
३६	विपुल न्यौपाने	कानूनी क्षेत्र
३७	विश्वमान श्रेष्ठ	पूर्व निर्वाचनआयुक्त
३८	भीमार्जुन आचार्य	अधिवक्ता
३९	भोजराज पोखरेल	पूर्व सचिव
४०	मल्ल के सुन्दर	नेव: देयू क्ष्यू
४१	मिना आचार्य	टंकप्रसाद आचार्य स्मृति प्रतिष्ठान
४२	मोहन पोखरेल	अधिवक्ता
४३	यज्ञमूर्ति बजाडे	कानून व्यवसायी
४४	रविन्द्र सुवेदी	कानून व्यवसायी
४५	लक्ष्मणप्रसाद अर्याल	पूर्व न्यायाधीश, सर्वोच्च अदालत/ संयोजक, अन्तरिम संविधान मस्यौदा समिति
४६	लालबाबु यादव	पाटन क्याम्पस
४७	सन्तोष सिग्देल	कानून व्यवसायी
४८	सुरेन्द्र पाण्डे	नेकपा (एमाले)
४९	सरोज देवकोटा	नेपाल इन्जिनियर्स एसोसिएसन
५०	शेरबहादुर के.सी.	नेपाल वार एसोसिएसन
५१	श्रीकृष्ण अनिरुद्र गौतम	वरिष्ठ पत्रकार
५२	डा. शंकरकुमार श्रेष्ठ	अधिवक्ता
५३	शुभदायक शाह	नेपाल अन्तर्राष्ट्रिय निर्वाचन मञ्च
५४	सूर्यप्रसाद श्रेष्ठ	पूर्व प्रमुख निर्वाचन आयुक्त
५५	हरिहर दाहाल	सदस्य, अन्तरिम संविधान मस्यौदा समिति
५६	हिमालधन राई	के.स., नेकपा. (माले) / वाममोर्चा

अनुसूची-२

२०५१ साल माघ २१ गते माओवादी पार्टी गठनपूर्वको संयुक्त जनमोर्चाले तत्कालीन प्रधानमन्त्री शेरबहादुर देउवासमक्ष प्रस्तुत गरेका ४० सूत्रीय मागहरू:-

१. सन् १९५० को नेपालभारत सन्धिलगायत सम्पूर्ण असमान सन्धि-सम्झौताहरू खारेज गरिनुपर्दछ ।
२. २०५२ साल माघ १५ गते नेपाल र भारत सरकारबीच सम्पन्न कथित एकीकृत महाकाली सन्धि अझै बढी राष्ट्रघाती र दीर्घकालीन दृष्टिकोणले बढी खतरनाक भएकाले उक्तसन्धि तत्काल खारेज गरिनुपर्दछ ।
३. नेपाल-भारत खुला सीमाना नियन्त्रित र व्यवस्थित सम्म गरिनुपर्छ । नेपालभित्र भारतीय वरलेटका गाडीहरू चलाउन तत्काल रोक लगाउनु पर्छ ।
४. गोरखा भर्तीकेन्द्र रद्द गरिनुपर्छ र नेपालीहरूलाई स्वदेशभित्रै सम्मान जनक रोजगारीको व्यवस्था गरिनुपर्छ ।
५. नेपालभित्र विविध क्षेत्रमा कामका निम्ति स्वदेशी कामदारहरूलाई नै प्रश्रय दिइनुपर्छ र विशेष अवस्थामा विदेशी कामदारहरूलाई काममा लगाउनु पर्दा श्रम अनुमति (Work Permit) प्रथा लागू गरिनुपर्छ ।
६. नेपालको उद्योग धन्दा, व्यापार र वित्तिय क्षेत्रमाथिको एकाधिकार पूँजीको आधिपत्य अन्त्य गरिनुपर्छ ।
७. आत्मनिर्भर राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको विकास हुने गरी भन्सार नीति तय र लागू गरिनुपर्छ ।
८. साम्राज्यवादी तथा विस्तारवादी साँस्कृतिक प्रदूषण र अतिक्रमणको अन्त्य गरिनुपर्छ । देशभित्र छाडा हिन्दी सिनेमा, भिडियो र पत्रपत्रिकाहरूको आयात र वितरणमा तुरुन्त रोक लगाइनु पर्छ ।
९. एन.जि.ओ./आइ.एन.जि.ओ. आदिका नाउँमा देशभित्र साम्राज्यवादी-विस्तारवादी घुसपैठको अन्त्य गरिनुपर्छ ।
१०. जनगणतन्त्रात्मक व्यवस्था स्थापनाको निर्मित चुनिएका जनताका प्रतिनिधिहरूद्वारा नयाँ संविधान निर्माण गरिनुपर्छ ।
११. राजा र राजपरिवारको सबै विशेषाधिकार अन्त्य गरिनुपर्छ ।
१२. सेना, प्रहरी, प्रशासन पूर्णरूपले दमनकारी ऐनहरू खारेज गरिनुपर्छ ।
१३. सुरक्षा ऐनलगायतका सबै दमनकारी ऐनहरू खारेज गरिनुपर्छ ।
१४. राजनीतिक प्रतिशोधका कारणको भूट्टा मुद्दामा फाँसाइएका रुकुम, रोल्पा, जाजरकोट, गोरखा, काभ्रे, सिन्धुपाल्चोक, सिन्धुली, धनुषा, रामेछापलगायत जिल्लाहरूका सम्पूर्ण बन्दीहरू तत्काल रिहा गरिनुपर्छ र सबै भूट्टा मुद्दाहरू खारेज गरिनुपर्छ ।

१५. जिल्ला-जिल्लामा भइरहेको सशस्त्र प्रहरी अपरेसन,दमन र राज्यआतङ्क तुरुन्त बन्द गरिनुपर्छ ।
१६. विभिन्न समयमा पुलिस हिरासतबाट बेपता पारिएका दिलिप चौधरी, भुवन थापा मगर, प्रभाकर सुवेदीलयागतका व्यक्तिहरूको बारेमा निष्पक्ष छानविन गरी अपराधीहरूलाई कडा-कारवाही गरिनुपर्छ र पीडितपरिवारलाई उचित क्षतिपूर्ति प्रदान गरिनुपर्दछ ।
१७. जनआन्दोलको क्रममा मारिएकाहरूलाई शहीद घोषणा गरिनुपर्दछ । शहीदका परिवार तथा घाइने र अपाङ्गहरूलाई उचित क्षतिपूर्ति दिइनुपर्छ र हत्याराहरूमाथि कडा कारवाही गरिनुपर्छ ।
१८. नेपाललाई धर्मनिरपेक्ष राज्य घोषित गरिनुपर्छ ।
१९. महिलाहरूमाथिका पितृसत्तात्मक शोषणको अन्त्य गरिनुपर्छ । छोरीलाई छोरासरह पैतृक सम्पत्तिमाथि समान अधिकार दिनुपर्छ ।
२०. सबैखाले जातीय शोषण र उत्पीडनको अन्त्य गरिनुपर्छ । जनजातिहरूको बाहुल्य भएका क्षेत्रहरूमा जातीय स्वायत्त शासनको व्यवस्था गरिनुपर्छ ।
२१. दलितहरू माथिको भेदभाव अन्त्य गरिनुपर्छ । छुवाछुतको प्रथा पूर्णरूपले बन्द गरिनुपर्छ ।
२२. सबै भाषा-भाषीहरूलाई समान अवसर र सुविधा दिइनुपर्छ । उच्च माध्यमिक तहसम्म मातृभाषामा शिक्षा प्राप्त गर्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्छ ।
२३. वाक्,तथा प्रकाशन स्वतन्त्रताको पूर्ण व्यापक हुनुपर्छ । सरकारी सञ्चारमाध्यमहरू पूर्ण रूपले स्वायत्त हुनुपर्छ ।
२४. बुद्धिजीवी, साहित्यकार, कलाकार र संस्कृतिकर्मीहरूको प्राज्ञिक स्वतन्त्रताको ग्यारेन्टी गरिनुपर्छ ।
२५. पहाड र तराईको क्षेत्रीय भेदभाव अन्त्य गरिनुपर्छ , पिछडिएका इलाकाहरूलाई क्षेत्रीय स्वातन्त्रता प्रदान गरिनुपर्छ ,गाउँ र शहरबीच सन्तुलन कायम गरिनुपर्छ ।
२६. स्थानीय निकायहरूलाई अधिकार र साधनसम्पन्न बनाइनुपर्छ ।
२७. जमीन जोत्नेको हुनुपर्छ । सामन्तहरूको जमीन जफत गरेर भूमिहीन तथा सुकुम्वासीहरूमा वितरण गरिनुपर्छ ।
२८. दलाल तथा नोकरशाही पूँजीपतिहरूको सम्पत्ति जफत गरी राष्ट्रियकरण गरिनुपर्छ । अनुत्पादक क्षेत्रमा अल्झिएको पूँजीलाई औद्योगिकीकरणमा लगाउनुपर्छ ।
२९. सबैलाई रोजगारीको ग्यारेन्टी गरिनुपर्छ । रोजगारी नपाउन्जेल बेरोजगार भत्ताको व्यवस्था गरिनुपर्छ ।
३०. उद्योग,कृषिलगायतका सबै क्षेत्रमा काम गर्ने मजदुरहरूको ज्याला निर्धारण गरी त्यसलाई कडाइका साथ लागू गर्ने व्यवस्था गरिनुपर्छ ।
३१. सुकुम्वासीहरूलाई बसोवासको उचित व्यवस्था गरिनुपर्छ । वैकल्पिक बसोवासको व्यवस्था नगरी सुकुम्वासीहरूलाई उठवास गर्ने काम तुरुन्त बन्द गरिनुपर्छ ।
३२. गरीब किसानहरूलाई पूर्णरूपले ऋणमुक्त गरिनुपर्छ । कृषि विकास बैङ्कबाट साना किसानहरूले लिएको ऋण मिनाहा गरिनुपर्छ । साना उद्योगीहरूलाई सुमचित कर्जाको व्यवस्था गरिनुपर्छ ।

३३. मल, बिउ, सस्तो र सुलभ हुनुपर्छ । किसानहरूलाई उत्पादनको उचित मूल्य र बजारको व्यवस्था गरिनुपर्छ ।
३४. बाढीपिडित र सुख्खाग्रस्त क्षेत्रहरूमा उचित राहतको व्यवस्था गरिनुपर्छ ।
३५. सबैलाई निःशुल्क र वैज्ञानिक स्वास्थ्यसेवा र शिक्षाको व्यवस्था गरिनुपर्छ । शिक्षाक्षेत्रमा व्याप्त व्यापारीकरणको अन्त्य गरिनुपर्छ ।
३६. महँगी नियन्त्रण गरिनुपर्छ । महँगीका अनुपातमा ज्याला व्यवस्था वृद्धि गरिनुपर्छ । दैनिक उपभोगका वस्तुहरू सस्तो र सुलभ तरिकाले आपूर्ति गर्न व्यवस्था गरिनुपर्छ ।
३७. गाउँ-गाउँमा खानेपानी, बाटोघाटो र विजुलीको व्यवस्था गरिनुपर्छ ।
३८. कृटीर तथा साना उद्योगहरूलाई विशेष सहूलियत र संरक्षण दिनुपर्छ ।
३९. भ्रष्टाचार,कालोबजारी, तस्करी घूसखोरी, कमिसनतन्त्र अन्त्य गरिनुपर्छ ।
४०. अनाथ, अपाङ्ग, बुद्ध र बालबालिकाहरूको उचित संरक्षणको व्यवस्था गरिनुपर्छ ।

अनुसूची ३

श्री ५ महाराजाधिराज ज्ञानेन्द्र वीर विक्रम शाहदेवबाट २०५९ असोज १८ गते राष्ट्रको नाममा भएको शाही घोषणा

प्यारा देशवासीहरू,

नेपाल र नेपालीको बृहत्तर हित नै हाम्रो लक्ष्य हो । नेपालको राजसंस्था लोक सम्मतिबाट सञ्चालित भएको इतिहास साक्षी छ । प्रजातन्त्र प्रतिको हाम्रो प्रतिबद्धता हामीले बारम्बार दोहर्‍याई आएका छौं । हामी यसका आदर्शबाट सदा अनुप्राणित रहिरहने कुरा देशवासीहरूलाई आस्वस्त गराउन चाहन्छौं ।

नेपाली जनताको सर्वोत्तम हित र समुन्नतिको लागि सदा समर्पित रहने शाह वंशीय परम्परा अनुसार विक्रम सम्बत २०४६ सालमा जन चाहना अनुरूप देशमा प्रातान्त्रिक बहुदलीय व्यवस्था पुर्नस्थापना भएको सबैमा विदितै छ । यस व्यवस्थाको १२ वर्षको अवधिमा प्रजातन्त्रको सुदृढीकरणका लागि विभिन्न राजनीतिक प्रयोगहरू हुँदै आएको कुरा सबैका सामु छलङ्गे छ । यसै क्रममा प्रधानमन्त्रीको सिफारिसमा हामीबाट गत जेठ ८ गते प्रतिनिधि सभा विघटन गरीबक्सी आगामी कार्तिक २७ गते नयाँ प्रतिनिधि सभाका लागि निर्वाचन गर्ने मिति लोकिक्वक्सेका थियौं । निर्वाचन सम्पन्न गराउने अभिभारा बोकेको प्रधानमन्त्रीले विद्यमान विषम परिस्थितिलाई दृष्टिगत गर्दा तोकिएको मितिमा नयाँ प्रतिनिधि सभाका लागि निर्वाचन हुन सक्ने अवस्था नदेखिएबाट संविधानको धारा ५३ को उपधारा (४) को कार्यान्वयन गर्नमा बाधा अडकाउ परेको हुँदा नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा १२७ बमोजिम बाधा अडकाउ फुकाउन हाम्रा हजुरमा जाहेर गरेबाट संवैधानिक गतिरोध वा रिक्तताको असहज अवस्था देखापरेको छ ।

राष्ट्रियता, राष्ट्रिय एकता र सार्वभौमिकता बचाउन, देशमा शान्ति सुरक्षा कायम राख्न देशलार्थ कुनै कारणबाट पनि विग्रदो स्थितिबाट बचाउने जिम्मेवारी पनि हामीमा भएकाले हामीबाट प्रयोग भई आएको राजकीय सत्ताको प्रयोग गरीबक्सी नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को मर्म र भवना अनुरूप संविधानको धारा २७ को उपधारा (३) लाई समेत विचार गरी संविधान बमोजिम निर्वाचन समयमै सम्पन्न गर्न असक्षम प्रधानमन्त्री शेरबहादुर देउवालाई पद मुक्त गरी मन्त्रिपरिषद् विघटन गर्न र आगामी कार्तिक २७ गते प्रतिनिधि सभाका लागि हुने निर्वाचन समेत स्थगित गर्नु पर्ने परिस्थिति आई परेको छ । तसर्थ नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा १२७ बमोजिम देहायका आदेशहरू जारी गरीबक्सेका छौं ।

१. निर्धारित समयमा निर्वाचन सम्पन्न गर्न असक्षम प्रधानमन्त्री शेरबहादुर देउवालाई आज २०५९ साल असोज १८ गतेदेखि पदमुक्त गरीबक्सी मन्त्रिपरिषद् विघटन गरीबक्सेका छौं ।

२. प्रतिनिधि सभा लगे आगामी कार्तिक २७ गते हुने निर्वाचन स्थगित गरीबक्सेका छौं ।

अर्को व्यवस्था गर्न केही समय लाग्ने हुँदा सो व्यवस्था नभएसम्म नेपाल अधिराज्यको कार्यकारिणी अधिकार हामीमा निहित राखी मुलुकको शासनभार हामीबाटै स्वयं ग्रहण गरीबक्सेका छौं ।

नयाँ मन्त्रिपरिषद् गठन गर्नका लागि पाँच दिनभित्र स्वच्छ छवि भएका तथा आमनिर्वाचनमा उम्मेद्वार नहुने व्यक्तिहरूको नामहरू सुभावे गरी पठाई राजनीतिक दलहरूबाट सहयोग हुनेछ भन्ने विश्वास हामीबाट लिइबक्सेका छौं ।

संवैधानिक राजतन्त्र तथा बहुदलीय प्रजातन्त्र प्रतिको प्रतिबद्धता एवम् निष्ठा हामी आँच आउन दिने छैनौं । अब बन्ने सरकारले यथाशिघ्र शान्ति सुरक्षाको व्यवस्था मिलाई निर्वाचन सम्पन्न गराउने छ ।

यस व्यवस्थाबाट जङ्गी, निजामती र कुनै पनि राष्ट्रसेवकले आफ्नो जिम्मेवारी, काम र कर्तृत्वबाट विचलित हुन वा अलमलिनु पडैन र सबैले आ-आफ्नो स्थानबाट आ-आफ्नो कर्तव्य पालन गर्नेछन् र साथै सबै देशवासीहरूको सद्व्यवहार नै देशमा सबै कुराको सुव्यवस्था हुनेछ भन्ने हामीबाट पूर्ण विश्वास लिएका छौं ।

श्री पशुपतिनाले हामी सबैको कल्याण गरुन् ।

जय नेपाल ।

**श्री ५ महाराजाधिराज ज्ञानेन्द्र वीर विक्रम शाहदेवबाट २०६१ माघ १९ गते
राष्ट्रको नाममा भएको शाही घोषणा**

प्यारा देशवासीहरू,

१. श्री ५ बडामहाधिराज पृथ्वीनारायण शाहबाट प्रारम्भ गरीबक्सको एकीकरण अभियानबाट निर्माण भएको नेपाल अधिराज्यमा लोकसम्मतीको आधारमा शासन व्यवस्था चलाउन हाम्रा पूर्वजहरूबाट ऐतिहासिक महत्वका क्रान्तिकारी पाइलाहरू चालिबक्सर देश र जनतालाई उज्वल भविष्यप्रति आलोकित गरीबक्सको सर्वविदितै छ । नेपालको एकीकरण, प्रजातान्त्रीकरण र आधुनिकीकरणको प्रत्येक मोडमा नेपाली जनता र राजा दुवै मिलेर निर्णायक भूमिका खेलेको इतिहास स्वमं साक्षी छ ।
२. आज जनचाहना बमोजिम देश र जनताको लागि शान्ति पुनर्स्थापना गरी बहुदलीय प्रजातन्त्रको रक्षाका लागि फेरी एक पटक ऐतिहासिक निर्णयको घडिमा हामी आइपुगेका छौं । हत्या, हिंसा र विध्वंसले देशलाई विनाशको भिरालोमा पुऱ्याउँदा पनि देश र जनताको नाममा राजनीति गर्नेहरूले देश र जनताको हितप्रति आँखा चिम्लिन छाडेनन् । सत्ताका लागि हानथाप, सत्ता पाएपछि राज्य संयन्त्रको दुरुप्रयोग तथा देश र जनताको मूल्यमा व्यक्तिगत वा समूहगत स्वार्थ पुरा गर्ने प्रतिस्पर्धाले परिस्थिति निरन्तर विग्रने क्रम चलि नै रह्यो । राजनीतिको नाममा कानूनी राज्यको सर्वमान्य मर्यादा पनि भंग गर्ने प्रयासहरू भए । बहुदलीय प्रजातन्त्रको सार्थक अभ्यासद्वारा हाम्रा प्यारा जनताले सामाजिक, राजनीतिक एवम् आर्थिक न्याय पाउन भन्ने हाम्रो चाहनाले मूर्तरूप लिनसकेन । जनहितमा निर्माण गरिएका विकासका पूर्वाधारहरू समेत ध्वस्त पार्ने जस्ता देश र जन विरोधी अपराधहरू निरन्तर बढ्दै गए । आतंकवाद विरुद्ध सम्पूर्ण प्रजातान्त्रिक शक्तिहरू संगठित रूपमा प्रस्तुत हुनु पर्नेमा सत्ताको हानथापमा लागेर सोभा कार्यकर्ताहरूलाई जनहितका लागि बनेका सुविधाहरू ध्वस्त पार्न उक्साउनुमा नै नेताहरूले राजनीतिको नाम दिन थाले । यसरी निरन्तर विग्रदै गएको अवस्थामा आतंककारी गतिविधिमा पूर्णविराम लगाएर शान्ति सुरक्षाको पुनर्स्थापनाद्वारा जनचाहना पुरा गर्ने संकल्प लिनु परेको छ ।

प्यारा देशवासीहरू,

३. प्रजातन्त्र र प्रगति एक अर्काको परिपूरक हुन । तर नेपालको विगत केही वर्षको तीतो अनुभवले यसलाई असंगति सावित गर्ने चेष्टा गर्‍यो । सत्ताको लागि केन्द्रीय राजनीतिमा नै अल्मल्याएर बहुदलीय प्रजातन्त्रलाई अवमूल्यन गरियो । सरकार टिकाउने र फाल्ने होडमा संसदमा विकृतिहरू भिन्नाइयो । कुनै पनि प्रतिनिधिसभालाई आफ्नो अवधि पूरा गर्न दिइएन । प्रजातान्त्रिक प्रक्रिया वैधितिको निरन्तराले अवरुद्ध हुन थाल्यो । जनताको आशा भंग गर्ने, भरोसा भत्काउने र प्रजातन्त्रमा नै वितृष्णा फैलाउने क्रम बढ्दै गयो । चुनाव गराउन नसकेपछि कसैप्रति पनि उत्तरदायि हुनु नपर्ने अप्रजातान्त्रिक सरकारको अभ्यास

शुरु गर्ने तारतम्य मिलाउन खोजियो । जनप्रतिनिधिहरूको शून्यता सिर्जना गर्न सबै दलहरू लिखित रूपमा एकजुट भए तर यो शून्यता हटाउन मिलेर काम गर्न भने सहमत भएनन् । राजनीतिक दलहरूको संलग्नता र सहमतिमा भएको जनप्रतिनिधित्व विनाको शासन व्यवस्थाको चाँजोपाँजो जनचाहना तथा बहुदलीय प्रजातन्त्रको मर्यादा अनुकूल थिएन । त्यसैले शीघ्रताशीघ्र जनप्रतिनिधित्व प्रणालीलाई क्रियाशील तुल्याउने उद्देश्यले प्रजातन्त्रमा निष्ठा राख्ने सबैलाई हामीबाट आह्वान गरेका थियौं । आमजनता, जेठा नागरिकहरू, नागरिक समाजका प्रतिनिधिहरू तथा राजनीतिक दलका नेताहरूलाई पटक-पटक भेटेर जनमत बुझ्ने र जनचाहना तथा देशको आवश्यकता संभाउने प्रयास पनि गरिएकै हो । नेपाल र नेपाली जनताले भोग्नु परिरहेको अशान्ति र ध्वसात्मक गतिविधको अन्त गरी देशलाई शान्तिपूर्ण अवस्थामा फर्काउन अब हिलो गर्नु हुँदैन भन्ने नेपाली जनता र नेपालका हितैषीहरूको एकमात्र चाहना भएको तथ्य पनि संभाइएकै हो । शान्ति सुरक्षा कायम गरी आमा चुनाव गराउन विभिन्न राजनीतिक दलहरूका नेताहरूलाई कार्यकारिणी अधिकारसहित मन्त्रपरिषद् गठन गर्ने अवसरहरू पनि पटक-पटक दिइएकै हो । तर परिस्थितिमा सुधार आउन सकेन । मिलेर सरकार नचलाउने, सत्ताबाहिर जाने वित्तिकै सरकारको विरोधमा उत्रने संक्रामक रोगले राष्ट्रिय राजनीतिलाई सिक्किस्त बनायो । प्रजातन्त्र समक्ष आतंकवादले तेसाँएको एकदलीय निरकुंशताको चुनौतिलाई निश्तेज तुल्याउने गम्भीर प्रयास हुनै सकेन । राष्ट्रिय सुरक्षाका विषयमा हलुका टिप्पणी गर्ने बानी हटेन । देश र जनताको सुरक्षाको लागि रातदिन क्रियाशील रहने सुरक्षा निकायहरूका कर्तव्यनिष्ठ अधिकारी तथा जवानहरूको देशभक्तिको सत्प्रयासमा बल पुऱ्याउने जिम्मेवारपन राजनीतिक दलहरूमा विनासको दुष्कर्मलाई सदाको लागि अन्त गर्नु बहुदलीय प्रजातन्त्रवादीहरू बीच देशहितको विन्दुमा निष्ठापूर्ण एकता कायम हुन सकेन । दलहरूले जनचाहना अनुसार राष्ट्रिय प्राथमिकताः ठम्याउन पनि सकेनन् ।

४. नेपाली जनताले इतिहासमा यस्तो आतंक, सास्ति र शोषण कहिल्यै भोग्नु परेको थिएन । अपराधीहरूबाटै नै दण्डित हुन पर्ने, आफ्नो वैद्य सम्पति अपराधीहरूले कब्जा गर्दा पनि, निर्दोष बालबालिका, महिला र बृद्धहरूको निमृम हत्या गर्दा पनि जनताको नाममा सत्तामा पुगेकाहरूबाट संरक्षण पाउन नसक्ने, जनताको प्रतिनिधित्व गर्छु भन्ने दलहरू जनताको पक्षमा नउभिने दुरावस्था कुनै पनि प्रजातन्त्रले कहिल्यै पनि भोग्नु परेको थिएन । नेपाली जनताको चाहना र राष्ट्र हितलाई बेवास्ता गरी प्रायोजित भिडलाय अघि सारेर व्यक्ति वा भुण्डको दुराग्रहलाई राष्ट्रिय एजेण्डा बनाउन सकिदैन । देश र जनताको भविष्यप्रतिको दायित्वबोधले धेरै पटक घचघच्यायो । परिस्थिति र जनताको हितमा जनभावना बमोजिम निर्णय लिन हामी बाध्य हुनै पर्‍यो ।

प्यारा देशवासीहरू,

५. राजा र जनताबीचको घनिष्ठ सम्बन्ध नै नेपालको स्वतन्त्रता, राष्ट्रिय एकता र निर्वाध सार्वभौमसत्ताको मुख्य कवत हो । देश र जनताको हितमा सदा समर्पित रहने राजसंस्था र देशभक्तिको संस्कार भएका जनता नै नेपाल अधिराज्यको इतिहासको गौरवमय अतीत हो, यही नै वर्तमान र भविष्य पनि हो । उही

गोरवमय परम्पराको निरन्तरमा लोकसम्मति अनुसार चल्नु नै राजसंस्थाको अपरिवर्तनीय प्रतिबद्धता रहदै आएको छ । अधिनायकवाद वा निरंकुशता शाहवंशीय राजतन्त्रात्मक संस्कारकै असंगति हुन् । सामाजिक न्यायमा हामी विश्वास गर्दछौं । संवैधानिक राजतन्त्र र बहुदलीय प्रजातन्त्र नै सबै नेपालीहरूको अटल विश्वास तथा अपरिवर्तनीय प्रतिबद्धता भएको तथ्यसंग हामीले आफूलाई आत्मसात गरेका छौं । शक्तिको केन्द्रकरण प्रजातान्त्रिक मूल्य विपरीत हो भन्ने हाम्रो ठहर छ । माथिल्लो तहदेखि तल्लो तहसम्म निर्वाचित जनप्रतिनिधिहरूका निकायहरूलाई शक्ति विकेन्द्रीकरणको सिद्धान्त अनुसार राज्य संचालनको सच्चा हकदार बनाएर मात्रै प्रजातन्त्रको सार्थक अभ्यास गर्न सकिन्छ भन्ने हामीलाई लाग्दछ । कुनै पनि नेपालीले दुःख कष्ट भोग्नु नपरोस्, सबैले सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक न्याय निर्वाधरूपमा पाऊन् भन्ने हाम्रो चाहना छ । शासन संचालनमा आफ्नो हितको पूर्ण संरक्षण भएको अनुभूति जनताले सधैं गर्न पाउने पछि भन्ने हाम्रो अडान छ । सबै देशभक्त प्रजातन्त्रवादीहरूको संयुक्त निष्कौल, समझदारी र दूरदृष्टिबाट नेपाल अधिराज्यलाई परिपक्व प्रजातन्त्र र लोकल्याणकारी समाज निर्माणको फराकिलो राजमार्गमा उन्मुख गराउने हाम्रो चाहना छ । प्रजातन्त्रवादीहरूबीच राष्ट्रिय हितको मूल नीतिमा द्वन्द्व हुनै सक्तैन भन्ने हाम्रो ठहर छ ।

६. नेपाल र नेपालीको हितका लागि दिगो शान्तिको पुनर्स्थापना तथा सार्थक प्रजातन्त्रको अभ्यासबाहेक हाम्रो अरु कुनै स्वार्थ छैन । राजसंस्था सस्तो लोकप्रियताबाट होइन, नेपाल राष्ट्र र नेपाली जनताको सर्वोत्तम हित र निरन्तर उन्नतिबाट मात्रै निर्देशित रहन्छ । जनताको प्रभावकारी सुधारहरूको चाहनालाई सबैले सम्मान गनै पर्दछ । भन्ने हामीलाई लाग्दछ । कसैलाई पनि आफ्नो असहमति व्यक्त गर्नु, निराशा प्रदर्शन गर्न हतियार उठाउने बाध्यता महसुस गर्नु नपरोस् । जनताको शान्ति नखल्वाइनेक प्रभावकारी ढगमा असहमति प्रदर्शन गर्ने अवसरको सुनिश्चितता होस् भन्ने हाम्रो चाहना छ । प्रजातन्त्रको निष्ठापूर्ण अभ्यास, सार्थक बजारमुखी अर्थतन्त्र, सुशासन, पारदर्शिता र भ्रष्टाचार मुक्त विधिको शासन नै जनताको स्पष्ट चाहना हो । प्रजातन्त्रको माध्यमबाट जनतालाई सुखी बनाउनु, युवापुस्तालाई उज्ज्वल भविष्य प्रति आश्वस्त तुल्याउनु र नेपाललाई विश्व समुदायमा सम्पूर्ण स्थान दिलाउनु नै हाम्रो एकमात्र चाहना हो । हाम्रा सबै भाषा जाती सबै सस्कृतिको समान उन्नतिबाट नै नेपाल अधिराज्यको विशिष्ट पहिचान कायम रहन्छ, सुदृढ रहन्छ ।

७. सार्वभौमसत्ता निहीत नेपाली जनताको चाहना बमोजिम देशमा सकेसम्म शान्ति सुरक्षा कायम गरी २०६९ सालभित्र प्रतिनिधिसभाको निर्वाचन प्रारम्भ गर्ने दायित्व निर्वाहको गम्भीर प्रयास हुन सकेन, मतदाताहरू र दलहरूलाई निर्वाचनमा सहभागी हुन तयार पारेर कानूनी, व्यवस्थापकीय, प्राविधिक तयारीमा जुट्नु पर्नेमा चुनावको शाब्दिक रट लगाएर, मौखिक तत्परता र आतुरता देखाउनमा नै समय खेर फालियो । राष्ट्रियता, राष्ट्रिय एकता र सार्वभौमिकता बचाउन, देशमा शान्ति सुरक्षा कायम राख्न, देशलाई कुनै कारणबाट पनि विग्रदो स्थितिबाट बचाउने जिम्मेवारी पनि हामीमा भएकोले नेपाल अधिराज्यको संवैधानिक रितिथित र हामीबाट प्रयोग

भईआएको राजकीय सत्ताको प्रयोग गरीबक्सी नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को मर्म र भावना अनुरूप संविधानको धारा २७ को उपधारा (३) लाई समेत विचार गरी देशमा शान्ति सुरक्षाको पनुस्थापना तथा प्रजातान्त्रिक व्यवस्थालाई शीघ्र क्रियाशील तुल्याउने जनताको चाहना पूरा गर्न हामीबाट वर्तमान मान्त्रिपरिषद् आजैबाट विघटन गरीबक्सेका छौं । अब गठन हुने मान्त्रिपरिषद् हाम्रै अध्यक्षतामा हुने छ । आगामी ३ वर्षभित्र देशमा शान्ति सुव्यवस्था मिलाई प्रभावकारी सुधारहरू गरेर बहुदलीय प्रजातन्त्रलाई पुनः सक्रिय तुल्याउन अब हुने मान्त्रिपरिषद् प्राथमिकताका साथ लाग्नेछ ।

८. सार्थक बहुदलीय प्रजातन्त्र नै जनताको प्रभावकारी शासन प्रणाली हो । सफल प्रजातन्त्र नै सक्कली जनवाद हो । यस्तो जनहितकारी, परिपक्व एवम् सुसंस्कृत र सभ्य व्यवस्थालाई खल्वाएर, निर्दोष जनतालाई आतंकित तुल्याएर, जनतालाई त्रसित पारी जबरजस्ती चन्दा संकलन गरेर, असहमत हुनेहरूको निर्मम हत्या गरेर, विद्यार्थीहरूलाई अपहरण तथा गुरुहरूलाई पाशविक व्यवहार गरेर सिधा जनतालाई भुटो आशवासन र सपना बाँडेर जनताको हितमा बनेका विकास योजनाहरू ध्वस्त पारेर चलाइएको देश र जनता विरोधी अपराधहरू अब बन्द हुनै पर्दछ । अब यस्ता देश र जनता विरोधी अपराधहरूलाई कानून बमोजिम कडा कारवाही गरिनेछ । हाम्रा सुरक्षाकर्मीहरूलाई देश । जनताको हितमा ऊभै बढी सशक्त भई आतंकवाद समाप्त गरी शान्ति सुरक्षा पुनर्स्थापन गर्न खटाइएको छ । मानव अधिकारको सम्मान र संरक्षणमा राज्यका सबै अंगहरू विशेष रूपमा सर्तक र सजग रहनु पर्दछ । तर राज्य र आतंककारीलाई एउटै तराजुमा तौलिनु न्यायोचित हुँदैन । प्रजातन्त्रमा विश्वास गर्ने सबै शान्तिप्रेमी नेपाली जनताले शान्ति सुरक्षा कायम गर्ने कार्यमा सुरक्षाकर्मीहरूलाई साथ दिएका छन् र दिने नै छन् ।

९. बाटो विरार देश र जनता विरुद्ध हतियार उठाएका, शान्ति र प्रजातन्त्र विरुद्ध अपराधिक कार्यमा संलग्न रहेकाहरूलाई हतियार बुझेर शान्तिपूर्ण राष्ट्रिय राजनीतिक मूलप्रवाहमा समाहित हुन हामी आह्वान गर्दछौं । देशात्मिको मिलनविन्दुमा आफ्नो विचार मुखरित गर्न, आकांक्षा पूरा गर्न तथा देश र जनताको हितमा योगदान दिन सक्ने अवसरको सुनिश्चितता नै बहुदलीय प्रजातन्त्रको विशेषता हो । यो मौकाको उपभोग गरि राष्ट्रिय राजनीतिको मूल प्रवाहमा आउनेहरूका लागि राज्यका तर्फबाट सबै नागरिकहरू सरह अवसर र अधिकार विना भेदभाव प्राप्त हुने आशवासन दिन चाहन्छौं । देश र जनता विरुद्ध आतंकका गतिविधि कायमै राखेमा जनताले सहने छैनन् कानूनले छाड्ने छैन ।

प्यारा देशवासीहरू,

१०. आतंकवाद विरुद्ध नेपालको संकल्पलाई सराहना गर्दै उदारतापूर्वक साथ दिइरहेका मित्र राष्ट्रहरू, विकास प्रयासहरूलाई अगाडि बढाई राख्न सहयोग गरिरहेका अन्तराष्ट्रिय दातृ तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई हामी धन्यवाद दिन चाहन्छौं । भौगोलिक रूपमा परिभाषित हुनै नसक्ने आतंकवादको जोखिमलाई आज विश्व ज्ञातन्त्रले समेत भोग्नु परेको छ । वास्तवजमा सानो देश जति सुरक्षित रहन्छ, जति स्थायित्व अनुभव गर्छ । जति सम्पन्न हुन्छ त्यति नै त्यस क्षेत्र र स्वयम् विश्वको सुरक्षा, स्थायित्व र सम्पन्नता सुनिश्चित हुन्छ भन्ने अनुभूति विश्व

- समुदायले गरी नै सकेको छ । यसै अनुकूल नेपाल आफ्नो हितमा र विश्व प्रजातन्त्रको हितमा आतंकवादलाई निस्तेज तुल्याउन कटिबद्ध भएको छ । नेपाल आफ्नो लागि शान्ति चाहन्छ, छिमेकीहरू र दक्षिण एसियाको लागि शान्ति चाहन्छ, विश्व शान्तिमा टङ्कारो भई सकेको जोखिम हटाउन शान्ति चाहन्छ ।
११. यसै क्रममा, बहुदलीय प्रजातन्त्रमा हाम्रो प्रतिबद्धता अपरिवर्तनीय रहेको तथा आर्थिक र संस्थागत सुधारहरू जारी रहने, सार्वजनिक खर्चको उपयोग तथा सार्वजनिक सेवा प्रणालीमा सुधारका प्रयासहरू अझै प्रभावकारी ढङ्गमा कायमै राखिने, बैङ्किङ अनुशासन पनबहाली गरिने, गरीबी न्यूनिकरण सम्बन्धी तथा भ्रष्टाचार विरुद्ध प्रभावकारी कदम चालिने कुरा पनि उल्लेख गर्न चाहन्छौं । दिगो विकास अब नेपालको राष्ट्रिय एजेण्डा भएको छ । अब जनताको सुरक्षा र प्रजातन्त्रको भविष्यलाई जोखिममा पार्न दिइने छैन । नेपाल विरुद्ध वा मित्रराष्ट्र विरुद्ध आतंकवादलाई नेपाली माटोमा आश्रय दिइने छैन । मित्रराष्ट्रहरूसँग वास्तविक र व्यवहारिक रूपमा आपसी हितका लागि सकारात्मक सम्बन्धमा जोड दिइनेछ ।
१२. निरन्तर भर्नागदै गएको भ्रष्टाचारले राजनीति र प्रशासनलाई दुषित बनाएको मात्र होइन, प्रगतितर्फ अग्रसर हुनुपर्ने देशको पाइला पनि अवरुद्ध पारेको छ । भ्रष्टाचार हाम्रो समाजको लागि धमिरा सिद्ध भई सकेको छ । परिणामस्वरूप कानूनमा आम जनताको विश्वास धरमराउन थालेको छ । यसैले जनताको चाहना र सुशासनको प्रमुख आवश्यकता पूरा गर्न न्यायको सिद्धान्त उल्लंघन नहुने गरी भ्रष्टाचार नियन्त्रणको लागि प्रभावकारी कदम अविलम्ब चालिनेछ ।
१३. प्रजातन्त्र जीवन शैली बनोस् प्राजातान्त्रिक मूल्य र मान्यता बमोजिम चुल्नु, सबैले सबै क्षेत्रमा प्राजातान्त्रिक विचार पद्धतिलाई इमान्दारीपूर्वक अनुसरण गर्नु, देश र जनताको हिलले मात्रै सबैलाई सधै निर्देशित गरोस् भन्ने नै हाम्रो चाहना हो । शान्तिपूर्ण वातावरणमा प्राजातान्त्रिक मूल्यहरूलाई जीवन्त तुल्याएर एक उन्नतशील एवम् विश्व समुदायमा सम्मानित नेपाल नै सबै नेपालीहरूको भविष्यको परिकल्पना हो मानव अधिकारको सम्मान र रक्षाले प्राजातान्त्रिक मूल्यको संरक्षण तथा प्रवर्द्धन गर्ने मात्र हैन, २१औं शताब्दि सुहाउँदो जीवन प्रणाली र सभ्यताको पनि विकास हुन्छ भन्ने हाम्रो विश्वास छ ।

प्यारा देशवासीहरू,

१४. हामीबाट गरीबको निर्णयबाट जंगी, निजामती र कुनै पनि राष्ट्र सेवकले आफ्नो जिम्मेवारी, काम र कर्तव्यबाट विचलित हुन वा अल्मलिनु पदैन । आज नेपाल र नेपालीको भविष्यको लागि सर्वप्रथम हामी आफैले कम्मर कसि अघि बढनु परेको छ । स्वतन्त्र संचार क्षेत्र प्रजातन्त्रको चेतना वृद्धि गर्ने माध्यम हुन् । राष्ट्रिय हितको सम्बर्धनमा यसको विशेष भूमिका रहन्छ । शासन शैलीसंगै जीवन पद्धतिलाई नै प्राजातान्त्रिक मूल्य र आदर्शबाट प्रेरित नै प्राजातान्त्रिक मूल्य र आदर्शबाट प्रेरित बनाउन संचार माध्यमले सशक्त योगदान दिनेछन् भन्ने हाम्रै विश्वास लिएका छौं । यसै कुरालाई मनन् गरेर बहुदलीय प्रजातन्त्रमा निष्ठा राख्ने सबैले देशवासीहरूको साझा प्रयासबाट जनताको चाहना र देशको आवश्यकता पूरा हुनेछ भन्ने हामीबाट पूर्ण विश्वास लिएका छौं ।

१५. आज देशले स्पष्ट अठोट गरेको छ । यस अनुकूल निर्णय पनि भएको छ । अशान्ति, असुरक्षा र द्वन्द्वग्रस्त अवस्थालाई विसाएर देशले प्रजातन्त्र र प्रगतिको पक्षमा अग्रसर हुनु पाइला सारेको छ । देश आतंकवादको चपेटामा परेको बेलामा सम्पूर्ण शान्ति तथा प्रजातन्त्रप्रेमी जनता एक हुनै पर्छ । यसैले अब हामी सामूहिक विवेकबाट प्रभावित हौं, राष्ट्रिय दृष्टिकोणबाट परिचालित हौं । देश र जनताको शान्ति सुरक्षामा खलल पार्ने, प्रजातन्त्रलाई सार्थक बनाउने प्रयासमा छेकवार हाल्ने दुष्प्रयासलाई देश र जनताले सहने छैनन् । तर उदारताको नाममा हामीले हाम्रो जीवन पद्धतिको उच्चतम पक्ष अनुशासनलाई कलिहे पनि यहाँ नै हो । नेपालप्रति न्यान गर्न नसक्ने, जनताको सामूहिक विवेकमा विश्वास गर्न नसक्ने र शान्तिको पक्ष लिन नसक्नेलाई मातृभूमिको भार लाग्दछ भन्ने कुरा हामी फेरी दोहर्‍याउन चाहन्छौं ।

श्री पशुपतिनाले हामी सबैको कल्याण गरुन् ।

जय नेपाल

राजनीतिक दलहरूको बीचमा राष्ट्रिय संकट समाधानका लागि साभ्ना सहमति र प्रतिबद्धताको घोषणा

देश र जनता यतिवेला गम्भीर संकटबाट गुज्रिनु परिरहेको कुरा सबैलाई विदितै छ । मुलुकमा बहुदलीय प्रजातन्त्र स्थापना भएको ५ वर्ष नपुग्दै नेकपा (माओवादी) ले शुरु गरेको सशस्त्र द्वन्दले जन्माएको हिंसा र प्रतिहिंसाको क्रममा अहिलेसम्म १२,००० भन्दा बढी नेपाली नागरिकहरूको ज्यान गइसकेको छ, सयौं मानिसहरू वेपत्ता भएका छन्, हजारौं मानिसहरू अपाङ्ग बनेका छन् र लाखौंको संख्यामा विस्थापित छन् । यो समस्याको राजनीतिक समाधान पहिल्याउनु पर्ने आवश्यकता विपरीत माघ १९, २०६९ मा राजाबाट बलात् शाही घोषणा मार्फत प्रत्यक्ष रूपमा सम्पूर्ण सत्ता आफ्नो हातमा लिने काम भयो । त्यसपछि मुलुकको स्थिति भ्रन द्वन्दग्रस्त र जटिल बन्दै गएको छ । देश राजनैतिक रूपमा भ्रन बढी विभाजित हुँदै गएको छ । जनताका मौलिक हकहरू निलम्बित गरिएका छन्, राजनीतिक दलका नेता र कार्यकर्ताहरू, संचारकर्मीहरू, मानव अधिकारवादीहरू र प्रजातन्त्रको पक्षमा आवाज उठाउनेहरू बन्दी बनाइएका छन् । भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्ने नाममा असंवैधानिक तवरले शाही आयोग गठन गरी राजनीतिक नेता, कार्यकर्ता समेतको तेजोवध गरिने क्रम शुरु भएको छ । प्रेस स्वतन्त्रतामाथि अंकुश लगाइएको छ । नेपाली नागरिकहरू राज्यको अवाञ्छित दबाव र बन्देजबाट पीडित पारिएका छन् । यही कारणले गर्दा नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध र प्रतिष्ठामा समेत गम्भीर क्षति पुग्न गएको छ । मुलुकमा लगाइएको संकटकाल हाल आएर हटाउन वाध्य भएपनि देशको समग्र स्थितिमा कुनै सुधार भएको छैन ।

१८ असोज २०५९ को असंवैधानिक र प्रतिगामी शाही घोषणाका विरुद्ध राजनैतिक दलहरू, पेशागत संघ-संस्थाहरू, नागरिक समाज र नेपाली जनता आ-आफ्ना ढंगले आन्दोलित रहदै आएका थिए ।

माघ १९, २०६९ को शाही घोषणा राजाद्वारा निरंकुश रूपमा प्रत्यक्ष शासन चलाउन गरिएको घोर अप्रजातान्त्रिक, असंवैधानिक र प्रतिगामी कदम हो । यसका विरुद्ध सात राजनैतिक दल शान्तिपूर्ण, संयुक्त र सशक्त जनआन्दोलनको आवश्यकतामा सहमत भएका छौं । यसै पृष्ठभूमिमा हामी राजनीतिक दलहरू पूर्ण प्रजातन्त्र एवं दिगो शान्तिको स्थापना, मानव अधिकारको पूर्ण प्रत्याभूति गर्दै देशलाई अग्रगमन तर्फ डोच्याउन निम्न बमोजिमको साभ्ना सहमति र प्रतिबद्धताका आधारमा एकतावद्ध भएको घोषणा गर्दछौं ।

विगतको संक्षिप्त मूल्याङ्कन

२०४६ सालको संयुक्त जनआन्दोलनले मुलुकमा ऐतिहासिक परिवर्तन ल्याएको थियो । त्यसले देशमा प्रजातान्त्रिक र राष्ट्रिय विकासको प्रकृयालाई एउटा नयाँ उचाईमा उठाएको थियो । देशमा लोकतान्त्रिक अभ्यासलाई अघि बढाउने, कानूनी राज्यको अवधारणा र विकेन्द्रीकरणको प्रकृयालाई विस्तार गर्दै लाने, साधनको बाँडफाँड गर्ने परिपाटीमा परिवर्तन ल्याउने, विकासका भौतिक पूर्वाधारहरू निर्माण गर्ने र शिक्षा, स्वास्थ्य, संचार, विजुली र खानेपानीको विकास र विस्तार गर्ने क्षेत्रमा उल्लेखनीय प्रगति भएका छन् । त्यति हुँदाहुँदै पनि महिला, जनजाति, दलित, मधेशी समुदाय, पिछडिएका क्षेत्र, गरीब र विपन्न

संविधानसभाको संरचना र निर्वाचन पद्धति ■ १५५

वर्गलाई परिवर्तनको व्यापक अनुभूति दिलाउने गरी प्रजातन्त्रलाई अझ गहिरो, व्यापक, उन्नत र समावेशी बनाउने तथा सामाजिक आर्थिक रूपान्तरण गर्ने दिशामा कमी-कमजोरी रहन गए । यस अवधिमा संसदद्वारा सुशासन र भ्रष्टाचार नियन्त्रणका दिशामा संस्थागत व्यवस्था गरियो । तर पनि भ्रष्टाचारका समस्या हाम्रो समाजमा विद्यमान रह्यो । हिंसात्मक द्वन्दको व्यवस्थापन गर्ने र प्रतिगमनको खतरालाई समयमै महसुस गरेर त्यसका विरुद्ध सजग र सतर्क हुनु पर्ने कुरामा पनि कमी-कमजोरीहरू रहन गए ।

आ-आफ्ना कमी-कमजोरीप्रति आत्मआलोचित हुने र तिनीहरूलाई फेरि दोहोरिन नदिने संकल्प गरी २०४६ सालको आन्दोलन तथा प्रजातन्त्र पुनर्स्थापनापछिका वर्षहरूको उपलब्धीहरूको रक्षा गर्दै हामी प्रजातन्त्र र राष्ट्रिय विकासको प्रकृयालाई अझ उन्नत बनाउन संयुक्त प्रयासलाई अघि बढाउने प्रतिबद्धता प्रकट गर्दछौं ।

१. अतिवाद होइन- प्रजातान्त्रिक मार्गको अवलम्बन

यतिवेला नेपाली जनता र राष्ट्र राजाको प्रत्यक्ष शासनबाट शुरु गरिएको दक्षिणपन्थी अतिवाद र नेकपा (माओवादी) ले संचालन गरिरहेको उग्रवामपन्थी अतिवादबाट आक्रान्त बनेका छन् । यी दुवै अतिवादबाट मुलुकलाई मुक्त गरी संवैधानिक र जनप्रतिनिधिमूलक शासन र प्रजातान्त्रिक मार्गतर्फ नलगुन्जेल देश र जनताका कुनै पनि समस्याहरू समाधान गर्न सकिन्न । प्रजातन्त्र र जनप्रतिनिधिमूलक शासन नै राष्ट्रिय राजनीतिमा कार्यरत सबै शक्तिहरूबीचको राष्ट्रिय सहमतिको मूल आधार हो ।

२. राजाको निरंकुश शासनको अन्त्य- आजको आवश्यकता

राजाको प्रत्यक्ष शासनले संविधान र संसदको सर्वोच्चता र जनअधिकारलाई लत्याएर देशलाई निरंकुशतातर्फ डोच्याएको छ । एक्काइसौं शताब्दीको नेपालमा पनि निरंकुशताको पुरातन र बर्बर प्रयोग हुनुले नेपाल र नेपाली जनताको राष्ट्रिय प्रतिष्ठालाई विश्व जनमतका सामु गम्भीर रूपमा क्षति पुऱ्याएको छ । त्यसैले मुलुकलाई संवैधानिक र प्रजातान्त्रिक राजनीतिक मार्गतर्फ उन्मुख गराउन सर्वप्रथम सम्पूर्ण राजनीतिक बन्दीहरूको रिहाई, मौलिक हक तथा प्रेस स्वतन्त्रताको वहाली र सम्पूर्ण राजनीतिक दलहरूलाई निर्वाध रूपले क्रियाशील हुने उन्मुक्त वातावरणको निर्माण र निरंकुश शासनको अन्त गरी संविधानलाई क्रियाशील बनाउने र जनप्रतिनिधि शासनको वहाली गर्दै अग्रगामी दिशातर्फ अघि बढ्नु पर्दछ ।

मुलुकको शासनाधिकार जनतामा रहनु पर्दछ र जनप्रतिनिधि संस्था क्रियाशील नरहेको अवस्थामा नेपालको समग्र परिवर्तन र विकासमा ऐतिहासिक भूमिका पूरा गरेका र जन अनुमोदित राजनीतिक दलहरू नै जनताका प्रतिनिधि हुनु भन्ने वास्तविकतालाई स्वीकार गरिनु पर्दछ । वर्तमान परिस्थितिमा जनताको शासनाधिकारको माग गर्ने राजनीतिक दलहरूको यो सहमति र प्रतिबद्धताले जनताको अधिकार र आकांक्षालाई प्रतिनिधित्व गर्दछ ।

३. जनप्रतिनिधि शासनका लागि प्रतिनिधिसभाको पुनर्स्थापना

देश जनप्रतिनिधिविहिन भएको मौका पारेर अहिले निरंकुशता थोपरिएको छ । राजाको प्रत्यक्ष शासनले समग्र संवैधानिक व्यवस्था र जनअधिकार क्षत विक्षत भएको छ । यसका साथै विद्यमान असुरक्षाको भयावह स्थितिमा जनप्रतिनिधिहरूको स्वतन्त्र, निष्पक्ष र भयमुक्त निर्वाचन हुन सक्ने अवस्था छैन । यस्तो स्थितिबाट मुलुकलाई मुक्त गरी संविधानलाई पूर्ण रूपमा क्रियाशील गराउन, अवरुद्ध भएको प्रजातान्त्रिक एवं विकास प्रक्रियालाई गतिशील

१५६ ■ संविधानसभाको संरचना र निर्वाचन पद्धति

बनाउन, हिंसात्मक द्वन्दलाई व्यवस्थापन गर्दै स्थायी शान्ति स्थापित गर्न तथा मुलुकलाई राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अग्रगमनतर्फ लैजाने जस्ता उद्देश्य प्राप्तिका लागि संसदको उपस्थिति र क्रियाशीलता अपरिहार्य भएकाले विघटित प्रतिनिधि सभाको पुनर्स्थापना अहिले देशको साक्षात् माग र अनिवार्य आवश्यकता भएको छ भन्ने कुरा प्रति हामी प्रतिवद्धता व्यक्त गर्दछौं ।

४. राष्ट्रिय संकट समाधानका निम्ति केही प्रमुख कार्यसूची

मुलुकको विद्यमान संकट समाधान गर्ने दिशामा पुनर्स्थापित संसदले राजनैतिक दल र नागरिक समाजको व्यापक शक्ति र समर्थन प्राप्त गर्दै निम्न बमोजिमका कार्य सम्पादन गर्नेछ -

(क) संसदप्रति उत्तरदायी सरकार : मुलुकमा विद्यमान सबै खाले द्वन्दको समाधान गर्न, राजनैतिक स्थायित्व र अग्रगामी परिवर्तनलाई अधि बढाउन पुनर्स्थापित प्रतिनिधि सभाद्वारा संसदप्रति उत्तरदायी व्यापक सहमतिको सर्वदलीय सरकारको गठन गरिनेछ ।

(ख) हिंसात्मक द्वन्दको व्यवस्थापन र दिगो शान्तिको स्थापना : माओवादी सशस्त्र द्वन्दको व्यवस्थापन र दिगो शान्तिको स्थापना अहिलेको एउटा प्रमुख राष्ट्रिय आवश्यकता हो । अग्रगामी राजनैतिक निकासद्वारा जनतालाई पूर्ण रूपले सार्वभौमसत्ता सम्पन्न बनाउँदै हिंसात्मक द्वन्दको व्यवस्थापन र दिगो शान्तिको स्थापना नै संसद र सर्वदलीय सरकारको मूल एजेण्डा हुनेछ । मुलुकका विभिन्न राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक प्रश्नहरूको समाधानका लागि प्रजातान्त्रिक निकासको साक्षात् प्रस्ताव निर्माण गरी माओवादीलाई शान्तिपूर्ण प्रक्रियामा सरिक हुन आवश्यक वातावरण सृजना गरिनेछ । यस सन्दर्भमा मानव अधिकार आचार संहिताको निर्माण गरी द्वन्दरत सबै पक्ष सहमत हुने र शान्ति प्रकृत्यामा क्रियाशील सबै जिम्मेवार राजनीतिक दल र नागरिक समाजले सकारात्मक योगदान गर्न सक्ने वातावरण तयार गरिनेछ ।

(ग) अग्रगमनको कार्यक्रम सम्बन्धी प्रतिवद्धता : प्रजातान्त्रिक प्रकृत्यामा अधि बढ्दा वा द्वन्द व्यवस्थापन र दिगो शान्तिका लागि राजनैतिक समझदारी र प्रबन्धमा जाँदा जनतामा निहित सार्वभौमसत्ता, जनता नै राजकीय शक्तिको स्रोत रहने मान्यताको अक्षुण्णता, बहुदलीय संसदीय शासन प्रणाली, हिंसा एवं त्रासबाट मुक्त बहुदलीय प्रतिस्पर्धा, कानूनको शासन तथा न्यायपालिकाको स्वतन्त्रता र निष्पक्षता कहिल्यै अपहरित नहुने गरी पूर्णतः सुनिश्चित गरिनेछन् । यसका साथै राष्ट्रिय महत्वका विषयमा जनमत संग्रहको प्रावधान, सेना जननिर्वाचित सरकार प्रति जवाफदेही हुने व्यवस्था, राज्यको पुनर्संरचना गरी यसलाई थप सहभागितामूलक, प्रतिनिधिमूलक र मुलुकका सामाजिक, सांस्कृतिक, भौगोलिक, जातीय र भाषिक विविधता प्रतिविम्बित हुने गरी समावेशी बनाउने प्रबन्ध, स्थानीय स्वशासन र असल प्रशासनको सुनिश्चितता, पूर्ण रूपले पारदर्शी आर्थिक प्रशासनको स्थापना, भ्रष्टाचारको प्रभावकारी नियन्त्रण, महिला, दलित, पिछडिएका जनजाति, मधेशी समुदाय, पिछडिएका क्षेत्र र जनताका निम्ति न्यायपूर्ण आरक्षणको व्यवस्था, उपयुक्त आधार वर्ष तय गरी नागरिकता समस्याको समाधान, समानुपातिक विकासको अवधारणा, प्रगतिशील भूमिसुधार, व्यक्तित्व विकासमा समान अवसर, शिक्षा र स्वास्थ्य सेवाको सुलभ र समुचित बन्दोबस्त, राजनीतिक दलहरूको पारदर्शी, प्रजातान्त्रिक एवं उत्तरदायित्वपूर्ण संचालन लगायतका विषयहरू पनि भावी संवैधानिक संरचनाका विषय बनाउने कुरा प्रति हामी प्रतिवद्धता प्रकट गर्दछौं ।

(घ) संविधान सम्बन्धि प्रश्नको निरूपण : नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ ले जनतालाई राज्य शक्तिको स्रोत मान्नुका साथै सार्वभौमसत्ता र राजकीयसत्ता जनतामा नै निहित रहेको तथा तिनको प्रयोग संविधान बमोजिम हुने व्यवस्था गरेको छ । २०४६ सालको आन्दोलनको यो मूल उपलब्धी कुनै पनि वतानामा नखोसिने गरी जनतालाई थप सबल तथा पूर्ण रूपले सार्वभौमसत्ता सम्पन्न बनाउन र देशलाई अग्रगमनतर्फ लैजान ठोस आधार तयार गर्ने प्रतिवद्धता प्रकट गर्दछौं ।

मुलुकका सबै राजनैतिक शक्तिहरूलाई राष्ट्रिय राजनीतिको मूलधारमा ल्याउनका लागि अग्रगमनको साक्षात् कार्यक्रमका आधारमा संविधान सम्बन्धी प्रश्नको निरूपण गरिनु पर्दछ । मुलुकमा विद्यमान सबै द्वन्दलाई समाधान गर्न संविधानसभा लगायत सबै प्रजातान्त्रिक प्रकृत्यालाई अवलम्बन गर्न तयार रहने प्रतिवद्धता व्यक्त गर्दछौं ।

(ङ) अग्रगमनको आधार नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ : नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ लाई आधार मानी मुलुकको राजनैतिक संकटको निकास र अग्रगमन तर्फ अधि बढ्ने प्रतिवद्धता प्रकट गर्दछौं ।

(च) राष्ट्रिय निर्वाचनको आयोजना : संवैधानिक प्रश्नको निरूपण गर्दै निश्चित अवधिभित्र राष्ट्रिय निर्वाचनको आयोजना गरिनेछ । यस्तो निर्वाचनलाई शान्तिपूर्ण, निष्पक्ष, भयमुक्त र सुव्यवस्थित गर्न अन्तर्राष्ट्रिय अनुगमन र सहयोग समेत सुनिश्चित गर्न सकिनेछ ।

साक्षात् सहमत र प्रतिवद्धताको यस प्रक्रियाबाट मुलुकको वर्तमान गम्भीर संकटको निकास निस्कन सक्छ भन्ने हाम्रो विश्वास छ । यो प्रक्रियाबाट मुलुकको संकट समाधान गरी पूर्ण प्रजातान्त्रिक स्थापना गर्नु नै शान्तिपूर्ण जनआन्दोलनको लक्ष्य हो । यस्तो लक्ष्य लिएर संयुक्त जनआन्दोलनमा अधि बढेर मात्र निरंकुशतन्त्रलाई अन्त्य गर्न सकिनेछ । यो लक्ष्य प्राप्त गर्न हामी निम्नलिखित दलहरू आन्दोलनको साक्षात् कार्यक्रम र आचार संहिता निर्माण गरी शान्तिपूर्ण आन्दोलनका निम्ति प्रतिवद्ध भएको घोषणा गर्दछौं ।

नाम, हस्ताक्षर

१. नेपाली काँग्रेस गिरिजाप्रसाद कोइराला, सभापति
२. नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (एमाले) माधवकुमार नेपाल, महासचिव
३. नेपाली काँग्रेस (प्रजातान्त्रिक) गोपालमान श्रेष्ठ, का.वा. सभापति
४. जनमोर्चा, नेपाल चित्रबहादुर आले, का.वा. अध्यक्ष
५. नेपाल मजदूर किसान पार्टी नारायणमान विजुक्छे, रोहित, अध्यक्ष
६. नेपाल सद्भावना पार्टी (आनन्दीदेवी) भोगेन्द्र ठाकुर, नेता
७. संयुक्त वाममोर्चा, नेपाल सी.पी. मैनाली, अध्यक्ष

मिति : वैशाख २५, २०६२

सात राजनीतिक दल र माओवादी बीच सम्पन्न १२ बुँदे समझदारी-पत्र

नेपालमा लामो समयदेखि चलदै आएको निरंकुश राजतन्त्र र लोकतन्त्र (Democracy) बीचको संघर्ष आज अत्यन्त गम्भीर र नयाँ मोडमा पुगेको छ । विगत दश वर्षदेखि जारी सशस्त्र द्वन्दको अग्रगामी राजनीतिक विकासद्वारा समाधान गर्दै शान्ति स्थापना गर्नु आजको आवश्यकता भएको छ । त्यसैले निरंकुश राजतन्त्रको अन्त्य गरी पूर्ण लोकतन्त्र स्थापना गर्दै राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक सबै क्षेत्रका वर्गीय,जातीय, लिंगीय, क्षेत्रीय आदि समस्याहरूको समाधान गर्न राज्यको अग्रगामी पुनर्संरचना गर्दै पूर्ण लोकतन्त्रको अवधारणालाई कार्यान्वयन गर्नु अपरिहार्य आवश्यकता भएको छ । देशमा विद्यमान उक्त परिप्रेक्ष्य र सन्दर्भमा संसर्गभित्रका सात राजनीतिक दलहरू र नेकपा (माओवादी) बीच विभिन्न ढंगले वार्ता भई निम्न प्रकार समझदारी भएको कुरा सार्वजनिक गर्दछौं ।

समझदारी भएका बुँदाहरू

१. आज देशमा लोकतन्त्र, शान्ति, समृद्धि, सामाजिक अग्रगमन तथा स्वतन्त्र सार्वभौम नेपाल आम नेपाली जनताको प्रमुख चाहना हो । त्यसका निम्ति प्रमुख बाधक निरंकुश राजतन्त्र हो भन्ने कुरामा हामी पूर्ण सहमत छौं । निरंकुश राजतन्त्र अन्त्य गरेर पूर्ण लोकतन्त्र स्थापना नगरेसम्म देशमा शान्ति, प्रगति र समृद्धि सम्भव छैन भन्ने हाम्रो स्पष्ट धारणा छ । त्यसैले निरंकुश राजतन्त्र विरोधी सम्पूर्ण शक्तिहरूले निरंकुश राजतन्त्रका विरुद्ध आ-आफ्ना ठाउँबाट प्रहार केन्द्रित गर्दै देशव्यापी लोकतान्त्रिक आन्दोलनको आँधीवेहरी निर्माण गरेर निरंकुश राजतन्त्रलाई अन्त्य गरी पूर्ण लोकतन्त्र स्थापना गर्ने समझदारी भएको छ ।
२. आन्दोलनको शक्तिले संसर्गको पुनर्स्थापना गर्ने र त्यसको निर्णयले अधिकारसम्पन्न सर्वदलीय सरकार, माओवादीसँग वार्ता र सहमतिका आधारमा संविधान सभाको निर्वाचन गरी पूर्ण लोकतन्त्र स्थापना गरेर नै देशमा विद्यमान द्वन्दको समाधान गर्न सकिन्छ र सार्वभौमसत्ता र राजकीयसत्ता पूर्ण रूपले जनतामा स्थापित गर्न सकिन्छ भन्ने कुरामा आन्दोलनरत सात राजनीतिक दलहरू पूर्ण प्रतिवद्ध छन् । आन्दोलनरत लोकतान्त्रिक शक्तिहरूको राष्ट्रिय राजनीतिक सम्मेलन गर्ने र त्यसको निर्णयले अन्तरिम सरकार बनाई संविधान सभाको निर्वाचन गरेर उल्लेखित लक्ष्य हासिल गर्न सकिन्छ भन्ने नेकपा (माओवादी) को धारणा र प्रतिवद्धता रहेको छ । यो प्रकृयागत कार्यसूचीको विषयमा आन्दोलनरत सात राजनीतिक दल र नेकपा (माओवादी) बीचमा सम्वाद चलाउँदै जाने र साझा सहमतिको खोजी गर्ने समझदारी बनेको छ । उक्त लक्ष्य हासिल गर्न जनआन्दोलनको शक्ति नै एकमात्र विकल्प हो भन्ने कुरामा समझदारी भएको छ ।
३. देशले आज सशस्त्र द्वन्दको सकारात्मक समाधानका साथ स्थायी शान्ति स्थापनाको माग गरेको छ । त्यसैले हामी निरंकुश राजतन्त्रको अन्त्य र उक्त प्रकृयागत आधारमा आउने संविधान सभाको निर्वाचन र पूर्ण लोकतन्त्र स्थापनाको अग्रगामी राजनीतिक विकासद्वारा देशमा विद्यमान सशस्त्र द्वन्दको अन्त्य गरी स्थायी शान्ति स्थापना गर्न दृढ संकल्पित छौं । यस प्रक्रियाद्वारा शान्तिपूर्ण नयाँ राजनैतिक धारमा अघि बढ्न

ने.क.पा.(माओवादी) प्रतिवद्धता व्यक्त गर्दछ । यसै सन्दर्भमा निरंकुश राजतन्त्रको अन्त्य पछि हुने संविधानसभाको निर्वाचनको क्रममा माओवादी सशस्त्र शक्ति र शाही सेनालाई संयुक्त राष्ट्र संघ वा भरपर्दो अन्तर्राष्ट्रिय सुपरिवेक्षणमा राख्ने, निर्वाचनलाई स्वतन्त्र र निष्पक्ष ढंगले सम्पन्न गर्ने र निर्वाचनको परिणामलाई स्वीकार्ने समझदारी भएको छ । वार्ता प्रक्रियामा समेत भरपर्दो अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको संलग्नतालाई हामी अपेक्षा गर्दछौं ।

- ४) प्रतिस्पर्धात्मक बहुदलीय शासन प्रणाली, नागरिक स्वतन्त्रता, मौलिक हक, मानव अधिकार, कानूनी राज्यको अवधारणा आदि लोकतान्त्रिक मूल्य मान्यताप्रति नेकपा (माओवादी) ले आफ्नो प्रतिवद्धता प्रष्टताका साथ संस्थागत ढंगले सार्वजनिक गर्दै तदनुरूप आफ्ना गतिविधिहरू अघि बढाउने प्रतिवद्धता व्यक्त गरेको छ ।
५. नेकपा (माओवादी) ले सशस्त्र द्वन्दको क्रममा विस्थापित हुन पुगेका अन्य लोकतान्त्रिक पार्टीका नेता, कार्यकर्ता र जनतालाई यथास्थानमा फर्केर ससम्मान बसोबास गर्ने, उनीहरूको अन्यायपूर्ण तरिकाबाट कब्जा गरिएका घरजग्गा सम्पत्ति फिर्ता गर्ने र उनीहरूलाई निर्बाध ढंगले राजनैतिक गतिविधि गर्न पाउने वातावरण तयार गर्ने प्रतिवद्धता व्यक्त गरेको छ ।
६. विगतका गल्ती कमजोरीहरूको आत्मसमीक्षा र आत्मआलोचना गर्दै भविष्यमा गल्ती कमजोरी हुन नदिन नेकपा (माओवादी) ले प्रतिवद्धता व्यक्त गरेको छ ।
७. सात राजनीतिक दलहरूले विगतमा संसद र सरकारमा छंदा भएका गल्ती कमजोरीप्रति आत्मसमीक्षा गर्दै अब त्यस्ता गल्ती कमजोरी नदोहोर्न्याउने प्रतिवद्धता व्यक्त भएको छ ।
८. शान्ति प्रक्रियालाई अघि बढाउने सन्दर्भमा मानव अधिकारका मूल्य मान्यताहरूलाई पूर्ण सम्मान गर्ने र तिनका आधारमा अघि बढ्ने तथा प्रेस स्वतन्त्रताको सम्मान गर्ने कुरा प्रतिवद्धता गरिएको छ ।
९. जनता र अन्तर्राष्ट्रिय समुदायलाई भ्रम दिने तथा राजाको निरंकुश र अवैधानिक शासनलाई वैधानिकता प्रदान गर्ने कुत्सित उद्देश्यकालागि अघि सारिएको नगरपालिकाको निर्वाचनको घोषणा र संसदको निर्वाचनको चर्चा एउटा कपटपूर्ण चाल भएकाले त्यसलाई आ-आफ्नो ढंगले सक्रिय बहिष्कार गर्ने घोषणा गर्दै त्यस्तो निर्वाचनलाई असफल बनाउन आम जनतालाई आह्वान गरिएको छ ।
१०. जनता र तिनका प्रतिनिधि राजनीतिक दलहरू नै राष्ट्रियताका वास्तविक पहरेदार हुन् । त्यसैले देशको स्वाधीनता, सार्वभौमिकता र भौगोलिक अखण्डताको रक्षा र राष्ट्रिय एकताप्रति हामीहरू पूर्ण रूपले प्रतिवद्ध छौं । शान्तिपूर्ण सहअस्तित्वका सिद्धान्तका आधारमा संसारका सबै मुलुकहरूसँग मैत्री सम्बन्ध र छिमेकी मुलुकहरू, खासगरी भारत र चीनसँग असल छिमेकीको सम्बन्ध कायम राख्नु हामी सबैको साझा कर्तव्य हो । परन्तु आफ्नो निरंकुश र अवैधानिक शासन टिकाउन र देशभक्त जनतालाई भ्रम दिन राजा र राजावादीहरूले मण्डले राष्ट्रवादको हौवा खडा गर्ने र राजनीतिक दलहरूको देशभक्तिमाथि प्रश्नचिन्ह खडा गर्ने जुन मिथ्या प्रयास गरिरहेका छन् त्यसबाट सतर्क रहन हामी सम्पूर्ण देक्तभक्त जनसमुदायलाई आग्रह गर्दछौं र अन्तर्राष्ट्रिय शक्तिहरू र जनसमुदायलाई नेपालको निरंकुश राजतन्त्र विरोधी लोकतान्त्रिक आन्दोलनलाई हरेतरहले साथ दिन अपील गर्दछौं ।

११. लोकतन्त्र शान्ति, समृद्धि, अग्रगामी सामाजिक परिवर्तन तथा देशको स्वतन्त्रता, सार्वभौमिकता र स्वाभिमानलाई केन्द्रमा राखेर भएका हाम्रा यी समझदारीका आधारमा संचालित हुने शान्तिपूर्ण जनआन्दोलनमा सक्रिय सहभागिता जनाई आन्दोलनलाई सफल बनाउन हामी नागरिक समाज, पेशागत समुदाय, जनवर्गीय संघसंगठनहरू, सबै जाति र क्षेत्रका जनता, पत्रकार जगत, बुद्धिजीवीहरू र आम नेपाली जनसमुदायमा हार्दिक आह्वान गर्दछौं ।
१२. विगतमा दलहरूबीच भएका अनुपयुक्त व्यवहारहरूको सन्दर्भमा दल विशेषले आपत्ति जनाएका र छानवीनको माग गरेका घटनाहरूको सम्बन्धमा छानवीन गर्ने र दोषी पाइएमा दोषीलाई कारवाही गरी सार्वजनिक रूपमा जानकारी गराउने साभ्ना प्रतिवद्धता व्यक्त भएको छ । अब उपरान्त दलहरूबीच समस्या उत्पन्न भए सम्बन्धित तह वा नेतृत्व तहमा छलफल गरेर सम्वादको माध्यमबाट समस्याहरूको समाधान गर्ने समझदारी भएको छ ।

नेपाली काँग्रेस, सभापति गिरिजाप्रसाद कोइराला
 ने.क.पा. (एमाले) महासचिव माधवकुमार नेपाल
 नेपाली काँग्रेस (प्रजातान्त्रिक) का.वा. सभापति गोपालमान श्रेष्ठ
 जनमोर्चा नेपाल, अध्यक्ष अमिक शेरचन
 नेपाल मजदूर किसान पार्टी, केन्द्रीय सदस्य प्रेम सुवाल
 नेपाल सद्भावना पार्टी (आनन्दीदेवी) उपाध्यक्ष भरतविमल यादव
 संयुक्त वाममोर्चा अध्यक्ष कृष्णदास श्रेष्ठ
मिति : २०६२ मंसिर ७

सात राजनीतिक दल र ने.क.पा. (माओवादी) बीच भएको दोस्रो समझदारी

नेपालमा निरंकुश राजतन्त्रको अन्त्य र पूर्ण लोकतन्त्रको स्थापनाका निम्ति आन्दोलन गरी रहेका सात राजनीतिक दलहरू र ने.क.पा. (माओवादी) बीच गत २०६२ मंसिर ७ गते लोकतन्त्र, शान्ति, समृद्धि, अग्रगमन र राष्ट्रिय स्वाधिनताका ऐतिहासिक १२ बुँदे समझदारी कायम भएको कुरा सर्वविदितै छ । सो १२ बुँदे समझदारीपछि देशमा तीव्र बनेको देशव्यापी आन्दोलनको लहर र त्यसको परिणाम स्वरूप निरंकुश सत्ताद्वारा प्रायोजित गत माघ २६ गतेको नगरपालिकाको कथित निर्वाचन पूर्ण रूपले असफल भएवाट सो समझदारी आम जनसमुदायवाट अनुमोदित भैसकेको कुरामा कुनै शंका रहन्न । साथै सो समझदारी प्रति अन्तर्राष्ट्रिय समुदायवाट समेत व्यक्त व्यापक समर्थनले त्यो नै देशमा जारी द्वन्दको समाधानको वास्तविक आधारशीला हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ । यो स्थितिमा यो समझदारीको सबै पक्षवाट दृढतापूर्वक क्रियान्वयन गर्नका निम्ति हामी पुनः दृढ प्रतिवद्धता व्यक्त गर्दछौं ।

यहाँ हामी पुनः स्मरण गराउन चाहन्छौं कि “आन्दोलनको शक्तिले संसदको पुनर्स्थापना गर्ने र त्यसको निर्णयले अधिकार सम्पन्न सर्वदलीय सरकार, माओवादीसँग वार्ता र सहमतिका आधारमा संविधानसभाको निर्वाचन गरी पूर्ण लोकतन्त्रको स्थापना गरेर देशमा विद्यमान द्वन्दको समाधान गर्न सकिन्छ र सार्वभौमसत्ता र राजकीयसत्ता पूर्ण रूपले जनतामा स्थापित गर्न सकिन्छ भन्ने कुरामा आन्दोलनरत सात राजनीतिक दलहरू पूर्ण प्रतिवद्ध छन् ।

आन्दोलनरत लोकतान्त्रिक शक्तिहरूको राष्ट्रिय राजनीतिक सम्मेलन गर्ने र त्यसको निर्णयले अन्तरीम सरकार बनाई संविधानसभाको निर्वाचन गरेर उल्लेखित लक्ष्य हासिल गर्न सकिन्छ भन्ने ने.क.पा. (माओवादी) को धारणा र प्रतिवद्धता रहेको छ । यो प्रक्रियागत कार्यसूचीको विषयमा आन्दोलनरत् सात राजनीतिक दल र ने.क.पा. (माओवादी) बीचमा संवाद चलाउँदै जाने र साभ्ना सहमतिको खोजी गर्ने समझदारी बनेको छ । उक्त लक्ष्य हासिल गर्न जनआन्दोलनको शक्ति नै एकमात्र विकल्प हो भन्ने कुरामा समझदारी भएको छ ।”

उक्त प्रक्रियागत आधारमा हुने संविधानसभाको निर्वाचन मार्फत् देशको सार्वभौमसत्ता र राजकीय अधिकार पूर्ण रूपले जनतामा रहने गरी पूर्ण लोकतन्त्रको स्थापना गर्नको निम्ति चालू शान्तिपूर्ण आन्दोलनका कार्यक्रमहरूमा सक्रिय रूपले सहभागी भएर सफल पार्न हामी सम्पूर्ण लोकतान्त्रिक राजनीतिक शक्तिहरू, नागरिक समाज, पेशागत समूह, जनवर्गीय संगठनहरू, उत्पीडित जाति र क्षेत्रका जनता, संचारकर्मीहरू र आम जनसमुदायमा हार्दिक अपील गर्दछौं ।

त्यसरी नै नेपालमा निरंकुश राजतन्त्रको अन्त्य गरेर पूर्ण लोकतन्त्रको स्थापना गर्ने र विगत दश वर्षदेखि चल्दै आइरहेको सशस्त्र द्वन्दलाई अग्रगामी राजनीतिक निकासद्वारा हल गरेर देशमा शान्ति बहाली गर्ने राजनीतिक दलहरूको यो पहललाई हरतरहले साथ दिएर सहयोग गर्न हामी अन्तर्राष्ट्रिय समुदायलाई पनि विशेष अपील गर्दछौं ।

(गिरिजाप्रसाद कोइराला) सभापति नेपाली काँग्रेस	(अमृतकुमार बोहरा) का.वा.महासचिव ने.क.पा. (एमाले)	(शेरबहादुर देउवा) सभापति नेपाली काँग्रेस (प्रजातान्त्रिक)
(लीलामणि पोखरेल) उपाध्यक्ष जनमोर्चा, नेपाल	(नारायणमान विजुकुठे) अध्यक्ष नेपाल मजदुर किसान पार्टी	(राजेन्द्र महतो) महासचिव नेपाल सद्भावना पार्टी (आ.)
	(नन्दकुमार प्रसाई) अध्यक्ष संयुक्त वाममोर्चा	

चैत्र ६, २०६२

२०६३ वैशाख ८ को शाही सन्देश

श्री ५ महाराजाधिराजका प्रमुख सचिवालय राजदरबार श्री ५ महाराजाधिराज ज्ञानेन्द्र वीर विक्रम शाहदेवबाट राष्ट्रको नाममा बक्सेको शाही घोषणा

प्यारा देशवासीहरू,

नेपालीहरूको संयुक्त विवेकको निकर्षाल, समझदारी र संयुक्त प्रयासबाट शान्ति सुव्यवस्था, सुशासन, भ्रष्टाचार नियन्त्रण तथा जननिर्वाचित निकायहरूलाई जीवन्त तुल्याएर बहुदलीय प्रजातन्त्रलाई सार्थक अभ्यासमा उन्मुख गराउन हामीबाट तत्कालीन परिस्थितिमा बाध्य भई २०६१ माघ १९ गते कदम चाल्नु परेको कुरा सर्वविदितै छ। हाम्रो यो कदममा साथ दिएर आमजनताले शान्ति र प्रजातन्त्र नै आफ्नो चाहना भएको पुष्टि गरे, राष्ट्र सेवकहरूले कर्तव्यपरायणता देखाए, हामी यसको सहायता गर्दछौं। आफ्नो गौरवमय परम्परालाई अघि बढाउँदै सुरक्षाकर्मीहरूले प्रदर्शन गरेको लगन, साहस र अनुशासनको हामी कदर गर्दछौं।

हामीबाट देशका सबै भागहरूमा गएर जनताको पीरमर्का र चाहना बुझी आँसु पुछ्ने प्रयास पनि गर्नुपर्ने हो। जनताको ढाडस बढाउन कोसिस पनि गरेकै हो। हत्या,हिंसा र आतंकबाट पीडित देश र जनताको हितमा संवादको बाटोमा आउन राजनीतिक दलहरूलाई आह्वान पनि गर्नुपर्ने। तर यो साकार भएन। प्रजातन्त्रको आदर्श प्राप्तिको लागि राजनीतिक दलहरूको सक्रिय संलग्नता र सहभागिता अनिवार्य हुन्छ। यसका साथै, देश र जनताको बृहत हित तथा लोकसम्मतिको आधारमा शासन व्यवस्था चलाउने शाहवंशीय परम्परा रहेको तथा सवैधानिक राजतन्त्र र बहुदलीय प्रजातन्त्रमा हाम्रो अटुट प्रतिवद्धता भएकोले आज यही शाही घोषणाद्वारा नेपाल अधिराज्यको कार्यकारिणी अधिकार नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा ३५ बमोजिम हुने गरी जतनाको नाशो जनतालाई नै फर्काएका छौं। राज्यशक्तिको श्रोत जनता नै भएकाले देश र जनताको हितमा सद्भावना र सहमति बनाएर, शान्ति सुव्यवस्था कायम गर्नुपर्दछ। बहुदलीय प्रजातन्त्रको रक्षा गर्दै संवैधानिक बाटो छाडेकाहरूलाई प्रजातन्त्रक प्रणालीको मूल प्रवाहमा ल्याएर देशलाई शान्ति र समुन्नतिको बाटोमा खग्रसर गराउनु पर्दछ। यसै गरी निर्वाचनद्वारा जनप्रतिनिधि मुलक निकायहरू क्रियाशील पारी प्रजातन्त्रलाई सार्थक बनाउन अग्रसर हुनु पर्दछ। यसका लागि नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ बमोजिम देशको शासन व्यवस्थाको अभिभारा ग्रहण गर्ने मन्त्रिपरिषद्को गठन गर्नका लागि प्रधानमन्त्री पदको लागि यगनशिघ्र नाम सिफरिस गर्न सात राजनीतिक दलहरूको गठबन्धनलाई हामी आह्वान गर्दछौं। यसरी प्रधानमन्त्रीको नियुक्ति नभएसम्म मौजूदा मन्त्रिपरिषद्ले नै कार्यभार सम्हाली रहेनेछ।

श्री पशुपतिनाले हामी सबैको कल्याण गरुन्। जय नेपाल।

हुकुम बक्सेबमोजिम,

मी.सु.पशुपतिभक्त महर्जन

श्री ५ महाराजाधिराजका मुख्य प्रमुख सचिव

२०६३ वैशाख ११ को शाही सन्देश

श्री ५ महाराजाधिराजका प्रमुख चिवालय राजदरबार श्री ५ महाराजाधिराज ज्ञानेन्द्र वीर विक्रम शाहदेवबाट राष्ट्रको नाममा बक्सेको शाही घोषणा

प्यारादेशवासीहरू,

नेपाल अधिराज्यको राज्यशक्तिको श्रोत जेपाली जनता नै भएको र नेपालको सार्वभौमसत्ता एवं राजमीयसत्ता नेपाली जनतामा नै निहित रहेको तथ्यलाई हृदयगम् गर्दै वर्तमान जनआन्दोलन मार्फत अभिव्यक्त भएको जनभावना एवं आन्दोलनरत सात राजनीतिक दलको गठबन्धनको मार्गाचित्रका आधारमा मुलुकमा जारी हिंसात्मक द्वन्द्व लगायत समग्र समस्याको समाधान गर्न, तत्कालीन प्रधानमन्त्रीको सिफरिसमा नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ बमोजिम २०५९ साल जेठ ८ गते विघटन भएको प्रतिनिधिसभालाई यसै घोषणा मार्फत पुनस्थापित गरीबक्सेका छौं। बहुदलई प्रजातन्त्रको रक्षा, स्थायी शान्ति, राष्ट्रिय एकता एवं समृद्धिको वाटोतर्फ मुलुकलाई अघि बढाउने जिम्मेवारी वहन गर्न हामी आन्दोलनरत सात राजनीतिक दलहरूलाई आह्वान गर्दछौं। पुनस्थापित प्रतिनिधिसभाको बैठक २०६३ साल वैशाख १५ गते शुक्रवार दिनको १ बजे संसदभवन, सिंहदरवारमा बस्ने गरी आह्वान गरीबक्सेका छौं।

नेपाल र नेपालीको बृहत्तरहित यो संसदबाट हुनेछ भन्ने हामीलाई विश्वास छ।

जन आन्दोलनमा जीवन गुमाएका प्रति समवेदना र धाइते एवं आहत भएका सबैप्रति शिघ्र स्वास्थ्य लाभको कामना गर्दै मुलुक दिगो शान्ति,प्रगति,पूर्ण प्रजातन्त्र र राष्ट्रिय एकतातर्फ अभिमुख हुने विश्वास प्रकट गर्दछौं।

श्री पशुपतिनाले हामी सबैको कल्याण गरुन्।

जय नेपाल।

हुकुम बक्सेबमोजिम,

मी.सु.पशुपतिभक्त महर्जन

श्री ५ महाराजाधिराजका मुख्य प्रमुख सचिव

प्रतिनिधि सभा घोषणा पत्र-२०६३

शान्तिपूर्ण संयुक्त जनआन्दोलनमा नेपाली जनताले गरेको बलिदान, जीवन्त-उत्सर्ग र सहभागिताप्रति उच्च सम्मान गर्दै, बतन्त्र र सार्वभौमसत्ता सम्पन्न नेपालको राज्यशक्तिको स्रोत जनता रहेको र नेपालको र नेपाली जनताले केही- समयअघि शान्तिपूर्ण संयुक्त जनआन्दोलनद्वारा साप्वैभौमसत्ता र राज्यशक्तिको स्रोत जनता मात्र भएको सत्यलाई स्थापित गर्ने उत्कट अभिलाषा प्रकट गरेको तथ्यलाई ध्यानमा राख्दै, शान्तिपूर्ण संयुक्त जनआन्दोलनमा सात राजनीतिक दलको मार्गचित्र र सातदल-नेकपा (माओवादी वीचको १२ बुँदे समझदारी अनुरूप नेपाली जनताले संविधान सभामार्फत नयाँ संविधान निर्माण गरी लोकतन्त्र, राज्यको पुनसंरचना सहित समावेशी राज्य व्यवस्था र दिगो शान्ति स्थापना गर्न दिएको जनाइलाई पूरा गर्ने संकल्प गर्दै ।

मुलुकको राष्ट्रिय अखण्डता, अविभाज्यता एवम् राष्ट्रिय एकतालाई सुदृढ गर्न सावभौम नेपाली जनताको गहन जिम्मेवारीलाई आत्मसात गर्दै, “राज्यशक्तिको स्रोत नेपाली जनता र नेपालको सार्वभौमसत्ता एवम् राजकयि सत्ता नेपाली जनतामा नै निहित रहेको तथ्यलाई हृदयङ्गम गर्दै वर्तमान जनआन्दोलनमार्फत् अभिव्यक्ति भएको जनभावना एव आन्दोलनरत सात राजनीतिक दलको गठबन्धनको मार्गचित्रका आधारमा मुलुकमा जारी हिंसात्मक द्वन्द्व लगायत समग्र समस्याकोहरूको समाधा गर्न” २०६३ बैशाख ११ गतेको राजाको घोषणामा जनआन्दोलनको बलमा स्थापित प्रतिनिधि सभा सार्वभौम अधिकार सम्पन्न रहेको स्वीकार गरिएको, २०४६ सालको जनआन्दोलनका उपलब्धिहरूलाई रक्षा गर्दै वर्तमान जनआन्दोलनका उपलब्धिहरूलाई संस्थागत गरी निरंकुश राजतन्त्रको अन्त्य र पूर्ण लोकतन्त्र स्थापनाको दिशामा अग्रसर हुने जिम्मेवारी ग्रहण गर्न अर्को संवैधानिक व्यवस्था नभएसम्म सम्पूर्ण अधिकारहरू प्रयोग गर्नका लागि यो प्रतिनिधिसभा सार्वभौमसत्ता सम्पन्न भएको घोषणा गर्दछ, र राज्यशक्ति यही प्रतिनिधि सभामार्फत् प्रयोग हुन भएकोले देहायको घोषणा गर्दछ ।

१. व्यवस्थापिकाका सम्बन्धमा:

- १.१ नेपालको व्यवस्थापिका सम्बन्धी सम्पूर्ण अधिकार प्रतिनिधि सभाद्वारा प्रयोग गरिनेछ । कानून निर्माण गर्ने प्रक्रिया प्रतिनिधि सभाले निर्धारण गरे बमोजिम हुनेछ ।
- १.२ संविधान सभाको मार्गमा अधि बढ्ने प्रक्रिया प्रतिनिधिसभाले आवश्यकता अनुसार निर्धारण गर्नेछ ।
- १.३ प्रतिनिधि सभाको अधिवेशनको आह्वान र अन्त्य देहाय बमोजिम हुनेछ-
 - (क) प्रधानमन्त्रीबाट अधिवेशनको आह्वान र प्रधानमन्त्रीको सिफरिशमा सभामुखबाट अधिवेशनको समापन गरिनेछ ।
 - (ख) प्रतिनिधि सभाको अधिवेशन चालू नरहेको वा बैठक स्थगित भएको अवस्थामा अधिवेशन वा बैठक बोलाउन वाञ्छनीय छ भनी प्रतिनिधि सभाको तत्काल कायम रहेको सम्पूर्ण सदस्य संख्याको एक चौथाई सदस्यहरूले सभामुखसमक्ष वा बैठक पन्ध्र दिनाभित्र बस्ने गरी मिति र समय तोक्नु पर्नेछ ।
- १.४ प्रतिनिधि सभाले प्रतिनिधि सभा नियमावली बनाई लागू गर्नेछ ।

२. कार्यकारिणीका सम्बन्धमा

- २.१ नेपाल राज्यको सम्पूर्ण कार्यकारिणी अधिकार मन्त्रीपरिषद्मा निहित रहनेछ । “श्री ५ को सरकार” लाई अत्र उपरान्त “नेपाल सरकार” भनिनेछ ।
- २.२ प्रतिनिधि सभा सदस्य नरहेका व्यक्ति पनि मन्त्रीपरिषद्मा मनोनीत हुन सक्नेछन् ।
- २.३ मन्त्रीपरिषद् प्रतिनिधि सभाप्रति उत्तरदायी रहनेछ । मन्त्रीपरिषद् र मन्त्रीहरू सामूहिक रूपमा र आफ्नो मन्त्रालयको कामका लागि व्यक्तिगत रूपमा समेत प्रतिनिधि सभाप्रति उत्तरदायी रहनेछन् । प्रशासन, सेना, प्रहरी लगायत सम्पूर्ण कार्यकारी अंगहरू प्रतिनिधि सभाप्रति उत्तरदायी सरकारको मातहतमा रहनेछन् ।
- २.४ सरकारको कार्यविभाजन र कार्यसम्पादन नियमावली मन्त्रीपरिषद्बाट पारित गरी प्रतिनिधि सभामा प्रस्तुत गरिनेछ ।

३. सेनाका सम्बन्धमा

- ३.१ “शाही नेपाली सेना” को नाम परिवर्तन गरी “नेपाली सेना” रहनेछ ।
 - ३.२ राष्ट्रिय सुरक्षा परिषद्सम्बन्धी विद्यमान व्यवस्था खारेज गरिएको छ । नेपाली सेनाको नियन्त्रण, प्रयोग र परिचालन गर्न प्रधानमन्त्रीको अध्यक्षतामा एक राष्ट्रिय सुरक्षा परिषद् रहनेछ ।
 - ३.३ नेपाली सेनाको प्रधान सेनापतिको मन्त्रीपरिषद्ले गर्नेछ ।
 - ३.४ सेनाको परमाधिपति सम्बन्धी विद्यमान व्यवस्था खारेज गरिएको छ ।
 - ३.५ सेना परिचालनसम्बन्धी मन्त्रीपरिषद्को निर्णय ३० (तीस) दिखनिभित्र प्रतिनिधि सभाले तोकेको विषेश समितिमा प्रस्तुत भई अनुमोदन हुनुपर्नेछ ।
 - ३.६ नेपाली सेनाको संगठन समावेशी र राष्ट्रिय स्वरूपको हुनेछ ।
४. राजपरिषद्का सम्बन्धमा राजपरिषद्को विद्यमान व्यवस्था खारेज गरिएको छ । त्यसले गर्दै आएका आवश्यक काममा प्रतिनिधि सभाले व्यवस्था गरे बमोजिम हुनेछ ।

५. राजदरवार सम्बन्धमा

- ५.१ राजगरी उत्तराधिकार सम्बन्धी कानून बनाउने, संशोधन गर्नु र खारेज गर्नु अधिकार प्रतिनिधि सभामा रहनेछ ।
- ५.२ श्री ५ को खर्च र सुविधा प्रतिनिधि सभाको निर्णय बमोजिम हुनेछ ।
- ५.३ श्री ५ को निजी सम्पति र आयमाथि कानून बमोजिम कर लाग्नेछ ।
- ५.४ श्री ५ बाट भए गरेका कामहरूका बारेमा प्रतिनिधि सभा र अदालतमा प्रश्न उठाउन सकिनेछ ।
- ५.५ विद्यमान राजप्रसाद सेवालालाई निजामति सेवाको अंग बनाइने छ ।
- ५.६ राजदरवारको सुरक्षा प्रबन्ध मन्त्रीपरिषद्ले व्यवस्था गरे बमोजिम हुनेछ ।
६. मुलुकमा रहेको नागरिकताको समस्यालाई शीघ्र समाधान गरिनेछ ।
७. प्रचलनमा रहेको ‘राष्ट्रिय गान’ लाई वैकल्पिक व्यवस्था गरी परिवर्तन गरिनेछ ।
८. नेपाल धर्म निरपेक्ष राज्य हुनेछ ।

९. विविध

- (क) राज्यका सबै अंग र निकायले यसै प्रतिनिधि सभाबाट अधिकार पाएको सम्झी यसप्रति निष्ठावान् रही सबैले आ-आफ्नो अधिकारको प्रयोग गर्नु पर्नेछ ।
- (ग) यस घोषणासँग बाकिने नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ र प्रचलित अन्य कानूनका व्यवस्थाहरू बाभिएको हदसम्म आमान्य हुनेछन् ।
- (घ) यो घोषणाको कार्यान्वयनमा आइपने कुनै पनि बाधा अड्काउ प्रतिनिधि सभाले निर्णय गरी फुकाउन सक्नेछ ।
- (ङ) उपरोक्त खण्ड (ग) र (घ) को प्रयोजनका लागि प्रतिनिधि सभामा एक समिति रहनेछ ।

आज्ञाले

सूर्यकिरण गुरुङ

महासचिव

मिति : २०६३।०२।०४

अनुसूची- १०

सरकारी वार्ताटोली र नेकपा (माओवादी) वार्ताटोली द्वारा जारी आचार संहिता

१. एक अर्कालाई उत्तेजित गर्ने गरी कुनै सार्वजनिक व्यक्तव्य दिने वा त्यस प्रकारका अन्य कुनै काम नगर्ने
२. दुवै पक्षले जनसमुदायमा त्रास फैलने गरी सशस्त्र सेनाको परिचालन, प्रदर्शन नगर्ने ।
३. एकअर्काको सैनिक वा सुरक्षा निकायमा आक्रमण वा विध्वंससात्मक कार्य नगर्ने, माइत विछ्याउने वा एम्बुस थाप्ने जस्ता कार्य नगर्ने, आआफ्नो सेनामा नयाँ भर्ती नगर्ने तथा सुराकी नगर्ने ।
४. शान्ति सुव्यवस्था कायम राख्न दुवै पक्षले पारस्परिक सहयोग गर्ने ।
५. हातहतियार तथा सैनिक व्यवस्थापन वारे आपसी सहमतिका आधारमा आवश्यकता अनुसार छलफल तथा समझदारी कायम गर्दै जाने ।

जनताको विश्वासको वातावरण निर्माण

६. सार्वजनिक भेला, सभा सम्मेलन, समारोह वा राजनीतिक क्रियाकलाप गर्दा दुवै पक्ष कम्ब्याट ड्रेसमा वा हातहतियारसहित उपस्थित नहुने ।
७. राजनीतिक दलका कार्यकर्ता तथा सामाजिक संघसंगठनका सदस्य र व्यतिहरूले देशको कुनै पनि भागमा गएर आफ्नो विचारको प्रचार गर्ने सभासम्मेलन गर्ने र संगठन गर्ने कार्य गर्न दुवै पक्षबाट कुनै किसिमको बाधा अवरोध नगर्ने तथा कुनै मानसिक वा शारीरिक दबाव नदिने ।

जनताका आधारभूतसेवा र विकास निर्माण सम्बन्धमा

८. युद्धविराम अवधिभर बन्द वा चक्काजामजस्ता कार्यक्रमहरू नगर्ने । तर शान्तिपूर्ण ढंगबाट सभाजुलुसहरू गर्न सकिने ।
९. जनताका आधारभूत सेवा र सुविधा निर्वाध रूपले सञ्चालन हुन दिने ।
१०. जनहित तथा विकास निर्माणका नियमित काम शान्तिपूर्ण ढंगले अगाडी बढाउने कुरामा कुनै बाधाव्यवधान नपुऱ्याउने ।
११. खाद्यान्न, औषधी ,विकास निर्माण सामग्रीहरू तथा दैनिक उपभोगका वस्तुहरू ओसार गर्न बन्देज नलगाउने र बाधाविरोध नगर्ने ।

शिक्षण संस्था, अस्पताल तथा औद्योगिक प्रतिष्ठानहरूको सुसञ्चालन

१२. विद्यालय, कलेज विश्वविद्यालय,अस्पताल,उपचार केन्द्रहरू तथा औद्योगिक प्रतिष्ठानलाई सुचारु रूपले सञ्चालन गर्न दुवै पक्षबाट वातावरणको निर्माण गर्ने ।

सञ्चारमाध्यमबाट शान्ति वार्तालाई सहयोग

१३. युद्धविराम,आचार संहिता र शान्ति प्रक्रियाका पक्षमा सूचना प्रवाह गर्ने तथा राजनीतिक प्रचारप्रसार गर्ने । कार्य गर्दा शिष्ट तथा मर्यादित भाषाको प्रयोग गर्ने ।
१४. सञ्चारमाध्यमबाट वार्ता तथा शान्तिप्रकृत्यालाई प्रतिकूल असर पर्ने खालका अभिव्यक्ति कसैले नदिने ।

१६८ ■ संविधानसभाको संरचना र निर्वाचन पद्धति

बलपूर्वक चन्दा र आर्थिक सहयोग नउठाउने

१५. कसैको इच्छाविपरीतचन्दा र आर्थिक सहयोग,नगदी ,जिन्सी वा सेवा नउठाउने वा परिचालन नगर्ने ।

रिहाइ र पुनस्थापना

१६. विभिन्न व्यक्तिहरूमाथि दुवै पक्षद्वारा लगाइएका आरोप,अभियोग र मुद्दा फिर्ता गर्ने र वन्दीहरूलाई रिहाइ गर्न जाने ।
१७. बेपता नागरिकहरूको स्थिति यथाशिघ्र सार्वजनिक गर्ने ।
१८. विस्थापित भएका व्यक्तिहरूलाई आफ्नो घरमा फर्काएर शान्तिपूर्ण,सहज तथा सम्मानपूर्वक पुनर्स्थापित हुने कार्यमा सहयोग गर्ने ।
१९. द्वन्द्वका क्रममा राजनीतिक दलका नेता कार्यकर्ता तथा सर्वसाधारण जनताको कब्जा गरिएका वा ताला लगाइएका वा प्रयोग गर्न नदिइएका सम्पत्ति सम्बन्धित व्यक्ति वा परिवारलाई फिर्ता र उपभोग गर्न दिने । सो सम्पत्ति फिर्ता गर्ने प्रक्रियामा समस्या उत्पन्न भएमा आपसी सहमतिका आधारमा समाधान गर्ने ।
- २०.वार्तामा संलग्न हुने दुवै पक्षका व्यक्तिहरूको आवागमनम एवं गतिविधिमा कुनै प्रकारको बाधा व्यवधान नगर्ने ।

अनुगमन

२१. दुवै पक्षको आपसी सहमतिका आधारमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय अनुगमन टोलीद्वारा युद्धविरामको अनुगमन गराउने ।
२२. आचारसंहिताको व्याख्यामा कुनै विवाद उत्पन्न भएमा दुवै पक्षको सहमतिबाट समस्याको समाधान गरिने ।
२३. प्रस्तावनाको भवनाअनुरूप यो आचारसंहितामा दुवै पक्षको सहमतिले थपघट वा संशोधन गर्न सकिने ।
२४. यो आचारसंहिता हस्ताक्षर भएपछि तुरुन्त प्रारम्भ गर्ने ।
२५. आचारसंहिता हस्ताक्षर भएपछि, यो आचारसंहिता सार्वजनिक गर्ने ।

मिति-२०६३-०३-१२ गते

अनुसूची- ११

सात राजनीतिक दल र नेकपा(माओवादी) बीच भएको उच्चस्तरीय वार्ताद्वारा गरिएको ८ बुँदे सहमति

१. २०६३ मंसिर ७ गते सात राजनीतिक दल एवं नेकपा (माओवादी) बीच भएको १२ बुँदे समझदारी र २०६३ जेठ १२ गते सरकार माओवादी वार्ताटोलीले सार्वजनिक गरेको नेपाल सरकार र नेकपा (माओवादी) बीच सहमति भएको युद्धविराम आचारसंहितालाई दृढता र इमानदारीसाथ कार्यान्वयन गर्ने ।
२. प्रतिस्पर्धात्मक बहुदलीय शासनप्रणाली, नागरिक स्वतन्त्रता, मौलिक अधिकार मानवअधिकार, प्रेसस्वतन्त्रता, कानूनी राज्यको अवधारणलगायत लोकतान्त्रिक मूल्यमान्यताप्रति प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दै तदनुसंग शान्तिपूर्ण ढंगले आफ्ना गतिविधि सञ्चालन गर्ने ।
३. संविधानसभाको स्वतन्त्र तथा निष्पक्ष निर्वाचनका लागि दुवै पक्षका सेना र हतियारको व्यवस्थापनमा सहयोग गर्न र त्यसको अनुगमन गर्न संयुक्त रासष्ट्रसंघलाई अनुरोध गर्ने ।
४. २०४६ सालको जनआन्दोलन र हालैको ऐतिहासिक जनआन्दोलन प्राप्त लोकतान्त्रिक अधिकारहरूको आन्दोलनहरूको प्रत्याभूति गर्दै र १२ बुँदे समझदारी व्यक्त प्रतिबद्धता र युद्धविराम आचारसंहिताको प्रस्तावनाको भावनालाई आधार बनाउदै अन्तरिमसंविधान निर्माण गर्ने,सोही अनुरूप अन्तरिम सरकार गठन गर्ने, संविधानसभाको निर्वाचन मिति घोषणा गर्ने, सहमतिद्वारा अर्कोव्यवस्था गरी प्रतिनिधिसभा भंग गर्ने र नेकपा (माओवादी) द्वारा गठित जनसरकारहरू विघटन गर्ने ।
५. दूरगामी प्रभाव पार्ने राष्ट्रियमहत्वका विषयहरूमा सहमतिका आधारमा निर्णय लिने ।
६. नेपाली जनताकाले संविधानसभाको निर्वाचनमा कुनै डर,धाक,धम्की र हिंसाको प्रभावबिना नै संविधान निर्माणको प्रक्रियामा सहभागी हुन पाउने आधारभूत अधिकारको प्रत्याभूति गर्ने । निर्वाचनमा आवश्यकता अनुसार अन्तर्राष्ट्रिय पर्यवेक्षण तथा अनुगमन गराउने ।
७. संविधानसभाको निर्वाचनमार्फत वर्गीय,जातीय, क्षेत्रीय, लिंगीयलगायतका समस्याहरूको समाधान गर्ने गरी राज्यको अग्रगामी पुर्नसंरचना गर्ने । लाकेकतन्त्र,शान्ति,समृद्धि, अग्रगमन तथा देशको स्वतन्त्रता, सार्वभौमिकता र स्वाभिमानतालाई केन्द्रमा राख्दै नेपाल सरकार र नेकपा (माओवादी) बीच भएको युद्धविरामलाई स्थायी शान्तिमा परिणत गर्ने र वार्ताको माध्यमबाटै समस्याको समाधान गर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गर्ने ।
८. सरकार-माओवादी वार्ता टोलीलाई उल्लेखित विषयहरूसँग सम्बन्धित सबै कार्यहरू अविलम्ब सम्पन्न गर्न निर्देशन गरिएको छ ।

मिति-२०६३-०३-०२ गते

Selected Bibliography

English Medium Text:

- Brian, O Neal .1993.** Electoral System, Political and Social Affairs Division Parliamentary Information and Research Service. Canada.
- Central Bureau of Statistics (C.B.S.) .2002.**
- Central Bureau of Statistics (C.B.S.) 2001**
- Dhakal, Suresh et al. .2004.** Whose War? Economic and Socio-cultural Impacts of Nepal's Maoist . Government Conflict. NGO Federation OF Nepal, Kathmandu
- Election Commission .2006.** Total Voters, Excess Voters & Percentage of Voters Between 2047-2061 (B.S.), Kathamandu
- Hart, Viven .2003.** "Democratic Constitution Making." United States Institute of Peace New York .
- IIDEA .2006.** Electoral System Design: The New International IDEA Handbook, Stock Home Sweden
- IOM (International Organization for Migration) .2006.** Nepal Supporting the Democratic Transition through the Participation of Internally Displaced Person and Migrants in Constituent Assembly and Enfranchisement System Strengthening (PRESS). Action Plan -VI .Final Report.
- Khanal, Krishna.P .2004.** "A Model of Proportional Representation for Nepal" A paper presented in a workshop on National Dialogue on Affirmative Action and Electoral System in Nepal: ESP, IIDEA and Sagun.
- Khanal, Krishna.P .2005.** Nepal's Discourses on Constituent Assembly An analysis. Friends for Peace Kathmandu, Nepal
- Kristoffel, Lieten .2002.** "Nepal: Maoist insurgency Against Lopsided Government" in Searching for Pace in Central South Asia.
- Mishra, Birendra Prasad .1999.** " Campaign Finance and Discourse " The Kathmandu Post. Jan. 4 Kathamandu.
- Reilly, Ben and Reynolds, Andrew .2005.** ACE- The Electoral Knowledge Network.
- The Himalayan Times .2006.** Wednesday March 29, Kathamandu.
- Thapa, Deepak .2002.** " Erosion of the Nepali World", Himal South Asia, April, Kathmandu.
- Upreti, Bishnuraj.2004.** The Price of Neglect from Resource Conflict to Maoist Insurgency in the Himalayan Kingdom, : Bhrikuti Academic Publication, Kathmandu .

नेपाली माध्यमका सामग्रीहरू

- अन्तर्राष्ट्रिय आईडीईए, २००६, निर्वाचन प्रणाली प्रारूप अन्तर्राष्ट्रिय आईडीईएको नयाँ हातेपुस्तक, (नेपाली अनुवाद) इनेब्लिड स्टेट प्रोग्राम, ललितपुर ।
- आचार्य, नरहरि, २०६२,** "समावेशी लोकतन्त्र स्वरूप र संरचना" विषयक फ्रिडम फोरमद्वारा आयोजित छलफल कार्यक्रममा प्रस्तुत कार्यपत्र, काठमाडौं ।
- आचार्य, भीमार्जुन, २०६३,** "संक्रमणकालीन समयको व्यवस्थापन र संविधानसभा विषयक जनअभियान नेपाल/ शान्ति अभियान सञ्जालद्वारा आयोजित छलफल कार्यक्रममा प्रस्तुत कार्यपत्र, काठमाडौं ।
- आचार्य, सर्वराज, २०६३,** "संविधानसभा: मोहन सम्शेरदेखि माओवादी संघर्षसम्म" अन्तर्पूर्णपोष्ट, वैशाख २०, काठमाडौं ।
- उच्चस्तरीय संयुक्त समिति प्रतिवेदन, २०५७,** निर्वाचन सुधार विषयमा उच्चस्तरीय समितिका उपसमितिको तत्कालीन प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइराला समक्ष प्रस्तुत प्रतिवेदन, काठमाडौं ।
- कार्की, वुद्धि र श्रेष्ठ बालचन्द्र, २०६२,** नेपालमा संविधान र संविधानको भावी दिशा, कानून सरोकार समूह, नेपाल (LAN), काठमाडौं ।
- के.सी., सुरेन्द्र, २०५६,** नेपालमा कम्युनिष्ट आन्दोलनको इतिहास, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार भोटाहीटी, काठमाडौं ।
- गुरुड, हर्क, सन् २००६,** जनजाती सेरोफेरो, नेपाल आदिवासी जनजाती महासंघ, काठमाडौं ।
- गुप्ता जयप्रकाश, २०६२,** "समावेशी लोकतन्त्र स्वरूप र संरचना: मधेशी सवाल" विषयक फ्रिडम फोरमद्वारा आयोजित छलफल कार्यक्रममा प्रस्तुत कार्यपत्र, काठमाडौं ।
- गौतम, राजेश, २०५५,** नेपालको प्रजातान्त्रिक आन्दोलन र नेपाली कांग्रेस, काठमाडौं ।
- ढुङ्गाना, दमननाथ, २०६२,** "समावेशी लोकतन्त्र स्वरूप र संरचना" विषयक फ्रिडम फोरमद्वारा आयोजित छलफल कार्यक्रममा प्रस्तुत कार्यपत्र, काठमाडौं ।
- दाहाल, तारानाथ, २०६३,** "संविधान सभा: स्वतन्त्रता र शान्तिको सुनिश्चितता" स्थानीय प्रजातन्त्र वर्ष ५/६ २०६२ माघ-२०६३ आषाढ, जि.वि.स. महासंघ, नेपाल, काठमाडौं ।
- दलित, आयोग, २०६०,** नेपालमा दलित समुदायको स्थिति, काठमाडौं ।
- नेकपा (माओवादी), २०६०,** न्युतम साभ्का नीति र कार्यक्रम, संयुक्त क्रान्तिकारी जनपरिषद्, ।
- नेकपा माले, २०६०,** दोस्रो राष्ट्रिय सम्मलेनद्वारा पारित नीति कार्यक्रम, वैशाख १८-२० ललितपुर ।
- नेपाल सद्भावना पार्टी., २०५०,** द्वितीय महाधिवेशनबाट पारित दस्तावेज, वैशाख ५-७ ।
- नेकपा एमाले, २०५४,** छैटौँ महाधिवेशनद्वारा पारित दस्तावेज, माघ १२-१८ ।
- नेकपा (माओवादी), २०६०,** सरकार माओवादी वार्तामा माओवादी तर्फबाट प्रस्तुत प्रस्तावको सार संक्षेप" वैशाख १४ ।
- नेकपा (माओवादी), २०६०,** संयुक्त क्रान्तिकारी जनपरिषद् नेपालको न्यूनतम नीति तथा कार्यक्रम ।
- नेपाल राजपत्र, २०४७,** अतिरिक्त ११ । २०४७/२/१६
- नेपाली कांग्रेस, २०६२,** एघारौँ महाधिवेशनद्वारा पारित राजनीतिक प्रस्ताव र कार्यदिशा, काठमाडौं ।
- नेम्वाड, तिलविक्रम, २०६३,** "समावेशी लोकतन्त्र स्वरूप र संरचना: भाषिक तथा सांस्कृतिक सवाल" विषयक फ्रिडम फोरमद्वारा आयोजित छलफल कार्यक्रममा प्रस्तुत कार्यपत्र, काठमाडौं ।
- न्यौपाने, गोविन्द, २०००** नेपालको जातीय प्रश्न: सामाजिक बनेट र साभ्केदारीको सम्भावना विकास अध्ययन केन्द्र, काठमाडौं
- निर्वाचन आयोग प्रतिवेदन, २०४८**
- निर्वाचन आयोग प्रतिवेदन, २०५१**
- निर्वाचन आयोग प्रतिवेदन, २०५६**

पोखरेल, शंकर, २०६२, “समावेशी लोकतन्त्र स्वरूप र संरचना” विषयक फ्रिडम फोरमद्वारा आयोजित छलफल कार्यक्रममा प्रस्तुत कार्यपत्र, काठमाडौं ।

विश्वकर्मा, पद्मलाल, २०६२, समावेशी लोकतन्त्र स्वरूप र संरचना: दलित सवाल विषयक फ्रिडम फोरमद्वारा आयोजित छलफल कार्यक्रममा प्रस्तुत कार्यपत्र, काठमाडौं ।

मूल्याङ्कन मासिक, २०६१, अङ्क ११२ भदौ, काठमाडौं ।

मल्ल, के सुन्दर, २०६३, “संविधानसभा प्रक्रियावारे आदीवासी जनजाती दृष्टिकोण” विषयक संविधान सभा प्रक्रिया उपसमितिको छलफलका लागि प्रस्तुत मस्यौदा, नेपाल आदीवासी जनजाती महासंघ, काठमाडौं ।

मिश्र, वीरेन्द्रप्रसाद, २०४९, निर्वाचनमा राजनीतिक चन्द्राको पारदर्शिता, कान्तिपुर, फागुन-३० काठमाडौं ।

मिश्र, वीरेन्द्रप्रसाद, २०५६, “राजनीतिक दल, संविधान र दल दर्ता ऐन” कान्तिपुर भदौ ३२ काठमाडौं ।

मिश्र, वीरेन्द्रप्रसाद, २०६०, प्रजातन्त्र, निर्वाचन प्रणाली र प्रतिनिधित्व, नेपाल दक्षिण एसिया केन्द्र, काठमाडौं ।

राष्ट्रिय जनमूक्ति पार्टी दोस्रो महाधिवेशनबाट पारित घोषणा पत्र ।

राष्ट्रिय जनशक्ति पार्टी, २०६१, आधारपत्र

राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टी, २०५९, द्वितीय महाधिवेशनबाट पारित दस्तावेज मंसिर २६-२८ पोखरा ।

राष्ट्रिय सभा सचिवालय, २०५९, राष्ट्रिय सभामा जाति जनजाति प्रतिनिधित्वको अवस्था ।

रेग्मी, मुकुन्द, २०६१, सवैधानिक विकास नेपाल अधिराज्यको संविधान. २०४७ काठमाडौं ।

श्रम तथा रोजगार प्रवर्द्धन विभाग, २०६३ हालसम्म वैदेशिक रोजगारीमा जानेहरुको तथ्याङ्क (२०५१-०६२/०६३), काठमाडौं ।

शास्त्री, हेमराज अधिकारी, २०५७, आजको नेपाल, प्रकाशक चन्द्रकला अधिकारी, काठमाडौं ।

शाही, जीवनबहादुर, २०६२, समावेशी लोकतन्त्र स्वरूप र संरचना: कर्णाली लगायतका पिछडिएका क्षेत्रहरु” विषयक फ्रिडम फोरमद्वारा आयोजित छलफल कार्यक्रममा प्रस्तुत कार्यपत्र, काठमाडौं ।

शर्मा, श्रवण र पोखरेल, सञ्जीव, २०६१, शान्तिवार्ता: विगतका अनुभव र भविष्यका चुनौतिहरु, राष्ट्रिय, शान्ति अभियान, नेपाल, काठमाडौं ।

शर्मा, बालचन्द्र, नेपालको ऐतिहासिक रुपरेखा चतुर्थ संस्करण ।

References

English Medium Text:

Aditya, Anada .1993 ." Restructuring Election in Nepal: A Case of the Misrepresented Mandate" in Devendra Raj Panday and Anand Aditya eds., Democracy and Empowerment in South Asia. Nepal South Asia Center, Kathmandu.

Austin, Granville. 1966. The Indian Constitution: Cornerstone of a Nation. Oxford University Press, London.

Baral, Lok Raj .2005. (ed), Election and Governance in Nepal, Manohar Publishers & Distributors, New Delhi .

Barnett, Hilaire .1996. Constitutional and Administrative Law, Lawman (India), New Delhi.

Basu, Durga D .1994. Introduction to the Constitution of India (Sixteenth Edition). Prentice Hall of India, New Delhi.

Bennett, Lynn .2003. "Towards an Inclusive Society: Agency, Structure and Diversity in Nepal" A Paper Presented at the Agenda of Transformation: Inclusion, Social Science Baha, 24-26. April .

Blaustein, Albert P. 2004. "The US Constitution: America's Most Important Export" in Issues of Democracy, Volume 9, No. 1, pp.6-11.

Bohara, K Alok .2006. "Understanding Constituent Assembly", The Kathmandu Post. May 3, Kathmandu.

Constitution of Kenya Review Commission .2002. The People's Choice: The Report of the Constitution of Kenya Review Commission Short Version, Mombassa.

Dahl, Robert. 1998. On Democracy. New Haven: Yale University Press.

Dahal, Dev Raj, 2003 "Electoral System and Election Management in Nepal", Journal of Political Science Vol-VII, No .1-2., Central Department .of Political Science T.U. Kirtipur, Kathmandu.

De Silva, Chandra R .1987. Sri Lanka: A History. Vikas Publishing House, New Delhi.

Federal Constitution of the Swiss Confederation .1999. as amended until March 3, 2003.

Election Commission, 1995. Electoral Process in Nepal, Kathmandu: EC.

Friedrich, Carl J .1968. Constitutional Government and Democracy. Oxford & IBH Publishing Co., New Delhi.

Gurung, Harka .2006. From Exclusion to Inclusions Socio-Political Agenda for Nepal. Social Inclusion Research Found (SIRF) Latipur.

Ghai, Yash .2002. "Constitutional Asymmetries: Communal Representation, Federalism and Cultural Autonomy". In The Architecture of Democracy: Constitutional Design, Conflict Management and Democracy, ed. Andrew Reynolds, Oxford University Press. Constitution. The Constitution of Kenya Review Commission, Nairobi.

Hachhethu, Krishna .1994. "Transition to Democracy in Nepal: Negotiation Behind the Constitution-Making - 1990", Contributions to Nepalese Studies, Vol.21, N. 1: pp99-126.

Haysom, Nicholas. 2002. "Negotiating the Political Settlement in South Africa: Are there Lessons for Other Countries?" Track Two, Volume 11, May 23, 2002.

Hart, Vivien .2004. "Democratic Constitution Making: The South African Experience" in Issues of Democracy, Volume 9 No.1. pp. 30-32.

International IDEA, 1997. Consolidating Democracy in Nepal. Stockholm: International IDEA.

Khadka, Narayan .2006. "Constituent Assembly Parameters" The Kathmandu Post. Monday May 15, Kathmandu

Khanal, Krishna P.2002. "Debate on Constituent Assembly: Political Leaders Need to Overcome Defeatist Mentality" The Himalayan Times, December 9, 2002.

Lijphart, Anend .2004. "Constitutional Design for Divided Societies" Journal of Democracy 15/2.

Krennerich, Michael .2001. Germany: "The Original Mixed Member Proportional System", ACE- The Electoral Knowledge Network.

Lawoti, Mahendra .2005. Towards a democratic Nepal: inclusive political institutions for a multicultural society. : Mandala Book Point ,Kathmandu.

Lane, Jan-Erik .1996. Constitutional and Political Theory, Manchester University Press, Manchester.

Michael, O Neill and Dennis Austin (ed) .2000. Democracy and Cultural Diversity, Oxford University Press.

Meyer,Thomas .2001. Democracy: An introduction for Democratic Practice, FES Germany.

Mishra, Birendra P .2006. "Interim Constitution The writing has already begun". The Himalayan Times 1st Jesth.

Natinal Dalit's Commission (ND) An Introduction, Thapathali, Kathmandu .

Nohlen, Dieter .1996. Elections and Electoral System ,Dehli Macmillan.

Norris, Pippa .2004. Electoral Engineering: Voting Rules and Political Behaviors Cambridge University press. Cambridge.

Pandey, D.R and others eds .1999. Comparative Electoral Process In South Asia , Nepal South Asia Center(NESAC) Kathamandu .

Preuss, Ulrich .1998. "Constitutionalism - Meaning, Endangerment, Sustainability" in Satish Saberwal and **Heiko Sievers (1998)** (eds). Rules, Laws and Constitutions. New Sage Publications, Delhi.

Sharma, Kanahaiyalal .2002. Reconstitution of the Constitution of India. Deep & Deep Publications, New Delhi.

Siwakoti,Gopal Krishna. 2006. "Constituent Assembly & Popular Participation"., The Kathmandu Post,June,3, Kathmandu.

Warrington, John (ed) .1959. Aristotle's Politics and Athenian Constitution. JM Dent and Sons, London.

Wheare, K C .1975. Modern Constitutions. Oxford University Press, London.

Wagle, Geja Sharma .2006."Constituent Assembly: Appropriate Model for Nepal " The Rising Nepal June- 16 Kathamandu .

Zakaria, Fareed .2003. The Furure of Freedom ,Frist Edution, Penguin, Viking, New York.

नेपाली माध्यमका सामग्रीहरू

आचार्य, नरहरि, २०६०, "लोकतान्त्रिक सुदृढीकरणका लागि संवैधानिक विकासका सुत्रहरू", मूल्याङ्कन वर्ष २१ अंक १०८, काठमाडौं ।

आचार्य, भीमानुज, २०६३, "सैद्धान्तिक रुपमा सुन्दर र व्यवहारिक रुपमा जटिल", अजेण्डा साप्ताहिक, वैशाख २७

आचार्य, निलाम्बर, २०६३, "संक्रमणकाल प्रतिनिधिसभाको सर्वोच्चता" ,हिमाल खबर पत्रिका, १-१५ जेठ, हिमाल एसोसिएन, काठमाडौं

उप्रेती, भरतराज, २०६३, संविधानसभा र यसका चुनौतिहरू, कानून अनुसन्धान तथा विकास फोरम (फ्रिडिल) काठमाडौं ।

संविधानसभाको संरचना र निर्वाचन पद्धति ■ १७५

उपाध्याय, शैलेन्द्रकुमार, २०६३, "संविधानसभाको संरचना, राजनीतिक सम्मेलन र संसदको कार्यसूची", अन्नपूर्ण पोष्ट, वैशाख २८, काठमाडौं ।

एन.डी.आई., २०६३, "लोकतन्त्र र संविधानसभा" लोकतन्त्रको बारेका तटस्थ तर्क, यू.एस.ए.आई.डि. को सहयोगमा एन.डी.आई.द्वारा प्रस्तुत, कान्तिपुर, वैशाख २७, काठमाडौं ।

कडेल, पुष्प, २०६३, "संविधानसभा र सचेत हुनु पर्ने विषय" अन्नपूर्ण पोष्ट,जेष्ठ ३,काठमाडौं ।

क्लिक स्टेफेन जे (सम्पादित, २०५८., नेपालमा गरिवमुखी शासन: एक मूल्याङ्कन, इनेब्लिड स्टेट प्रोग्राम (इ एस पी.), ललितपुर ।

खनाल, कृष्ण र हाष्टेथु, कृष्ण, २०५६, आम निर्वाचन २०५६, "संसद र सकारका चुनौतिहरू" नेपाल एसियाली अध्ययन केन्द्र काठमाडौं ।

खनाल, कृष्णाप्रसाद २०६०, राज्यको पुनसंरचना एक प्रस्ताव, नेपाल समसामयिक अध्ययन केन्द्र, ललितपुर

गुरुड, दीपबहादुर, २०६३."अफ्रिकी संविधानसभा कान्तिपुर वैशाख-२१ गते मंगलवार, काठमाडौं ।

घई, यसपाल, २०६३, संविधानसभाका विषयहरू" कान्तिपुर, जेठ १८ बिहीवार,काठमाडौं ।

दुंगेल, सूर्य, २०६३, "संविधानविदले बोल्ने बेला आएको छैन" अजेण्डा साप्ताहिक वर्ष १अंक २३ जेठ ३, काठमाडौं ।

तामाड, सीताराम, २०६२, (सम्पादित) नेपालको सन्दर्भमा राज्यको पुनसंरचना, सामना प्रकाशन नेपाल, काठमाडौं ।

दाहाल, काशीराज, २०६३, " संविधानसभाका तीन अनुभव कान्तिपुर, असार १५, काठमाडौं ।

देवकोटा, गृष्मबहादुर, २०३६, नेपालको राजनीतिक दपर्ण, ध्रुव बहादुर देवकोटा, काठमाडौं ।

दाहाल, काशीराज., २०६३, "संविधानसभा र निर्वाचन पद्धति, कान्तिपुर, असार २ ,काठमाडौं

पौडेल, रामचन्द्र, २०६३, "परिवर्तन व्यवस्थापनको प्रश्न", गोरखापत्र, असार ३ ,काठमाडौं

पाण्डे, सुरेन्द्र, २०६३, "राज्यको पुनसंरचना स्वशासन र आरक्षण बारे" राज्य पुनसंरचना अध्ययन कार्यदलमा प्रस्तुत कार्यपत्र, काठमाडौं ।

बराल, लोकराज २०६२, राजतन्त्र कि लोकतन्त्र ? भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेशन, प्रदर्शनीमार्ग काठमाडौं ।

भट्टचन, कृष्ण २०६२, "कसरी बन्छ संविधानसभा ?", दृष्य नेपाल माघ ५, काठमाडौं ।

मिश्र,वीरेन्द्र प्रसाद २०५७, "निर्वाचन सुधार: केही सुझाव नेपाल सेन्टर फर कन्टेन्पोटरी स्टडिजको गोष्ठीमा प्रस्तुत कार्यपत्र ,काठमाडौं ।

माबुहाड, अर्जुनबाबु, २०६३, "जनजाति र संविधान सभा" कान्तिपुर, असार १३, काठमाडौं ।

मराहठ्ठा, पुरुषोत्तम, २०६३, "संविधानसभाका लागि भारतीय अनुभव", राजधानी, जेठ २४, काठमाडौं ।

महतो, सुरेन्द्रकुमार, २०६३, "समानुपातिक संविधानसभा" कान्तिपुर, जेठ २६, काठमाडौं ।

रोकाय, के.बी, २०६३, "संविधानसभामा पुग्ने उत्तम बाटो " साँघु साप्ताहिक, असार १९,काठमाडौं ।

१७६ ■ संविधानसभाको संरचना र निर्वाचन पद्धति

राई, वसन्त, २०६३, “आदिवासी जनजाति र संविधानसभा” अन्नपूर्ण पोष्ट असार २१, काठमाडौं ।

रेग्मी, कुमार, २०६३, “संविधानसभाका अनिवार्य सर्त” कान्तिपुर, असार ८, काठमाडौं ।

लिन्डर, उल्फ, २०६१, “स्वीट्जरल्याडको लोकतन्त्रको ढाँचा”, मूल्याङ्कन वर्ष २२, अंक ११८, काठमाडौं ।

विश्वकर्मा, पद्मलाल र मल्ल, के सुन्दर (सम्पादन), २००६, राज्य पुनःसंरचना सम्बन्धी अवधारणा, दलित र मधेशको सवाल, जातीय भेदभाव विरुद्ध राष्ट्रिय मञ्च, काठमाडौं ।

बिष्ट, डोरबहादुर, २००५, सबै जातको फूलवारी हिमाल किताब, हिमाल एसोसिएसन ललितपुर ।

संग्रौला, युवराज, २०६३, “संविधानसभाका खाकाहरु” कान्तिपुर, वैशाख २० बुधवार, काठमाडौं ।

संयुक्त राष्ट्र संघीय विकास कार्यक्रम, २००४, मानव विकास प्रतिवेदन: सशक्तिकरण तथा गरिबी न्यूनिकरण, काठमाडौं ।

शर्मा, श्रीभद्र, २०६३, जनजाति र संविधान सभा कान्तिपुर, मंगलवार असार १३, काठमाडौं ।

शाह, विष्णुप्रताप, २०५५, “निर्वाचन प्रणाली र लोकतन्त्रको सुदृढीकरण” एन.सी.सी.एस.द्वारा आयोजित सहमतिको राजनीति र संविधानको कार्यान्वयन विषयक गोष्ठीमा प्रस्तुत कार्यपत्र, नोभेम्बर १२, काठमाडौं ।

श्रेष्ठ, शंकरकुमार, २०६३, “संविधान सभामा जाँदा” कान्तिपुर जेठ २८ आइतवार, काठमाडौं ।

जवाली, चन्द्रकान्त, २०६३, संविधान, संविधानवाद, संविधानसभा र राज्यको पुनःसंरचना, विजया जवाली सानेपा, ललितपुर ।

